

Archeologische opgraving Basisrapport

Wervik Sint-Medarduskerk (prov. West-Vlaanderen)

Auteurs: Lies DIERCKX,
Tina BRUYNINCKX
Redactie: Tina BRUYNINCKX

Rapport 2023/08

0 ADMINISTRATIEVE GEGEVENS

Opgraving ☒

Prospectie ☐

Vergunningsnummer: 2018/004 en 2018/055

Datum aanvraag: 18/01/2018

Naam aanvrager: DIERCKX Lies

Naam site: Wervik, Sint-Medarduskerk

Naam aanvrager metaaldetectie: DIERCKX Lies

Vergunningsnr. metaaldetectie: 2018/004(2) en 2018/055(2)

Opdrachtgever:	Stad Wervik Sint-Maartensplein 16 8940 Wervik
Uitvoerder:	Monument Vandekerckhove nv Oostrozebekestraat 54 8770 Ingelmunster
Bevoegde Vlaamse overheid:	Sam Dedecker (erfgoedconsulent, agentschap Onroerend Erfgoed)
Fysisch antropoloog:	April Pijpelink
Projectleider:	Bart Bartholomieux
Leidinggevend archeoloog:	Lies Dierckx
Archeologisch team:	Katleen Couchez, Jeska Pepermans, Werner Wyns
Plannen:	Raf Trommelmans, Sarah Van der Linden
Conservatie:	Ansje Cools
Materiaaltekeningen:	/
Start veldwerk:	06/02/2018
Einde veldwerk:	01/03/2019
Projectcode:	WESI17
Provincie:	West-Vlaanderen
Gemeente:	Wervik
Plaats:	Sint-Medardusstraat zn, Pastorijstraat zn
Lambertcoördinaten:	X: 56339.0 Y:163757.1 ;X: 56418.6 Y :163837.3
Kadastrale gegevens:	Wervik, Afdeling 1, Sectie C, Perceel/Percelen openbaar domein (zie opgravingsvergunning).
Beheer opgravingsdata:	Monument Vandekerckhove nv Oostrozebekestraat 54 8770 Ingelmunster
Beheer vondsten:	Tresoor Vier Linden 1 8501 Kortrijk
Titel:	Archeologische opgraving Wervik Sint-Medarduskerk (prov. West-Vlaanderen). Basisrapport.
Rapportnummer:	2023/08
Contact:	info@monument.be; T: +32 51 31 60 80

© Monument Vandekerckhove nv, Oostrozebekestraat 54, 8770 Ingelmunster. Figuren: Monument Vandekerckhove nv, tenzij anders vermeld. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de uitgever.

1 INHOUDSTAFEL

0	ADMINISTRATIEVE GEGEVENS.....	2
1	INHOUDSTAFEL	3
2	INLEIDING	5
3	BESCHRIJVING VAN DE VINDPLAATS.....	7
3.1	GEOGRAFISCHE EN TOPOGRAFISCHE SITUERING	7
3.2	GEOLOGISCHE EN BODEMKUNDIGE SITUERING	10
4	HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE VOORKENNIS	13
4.1	HISTORISCHE INFORMATIE	13
4.1.1	Wervik	13
4.1.2	Sint-Medarduskerk en de kerkomgeving	14
4.2	ARCHEOLOGISCHE INFORMATIE	31
4.2.1	Wervik	31
4.2.2	Sint-Medarduskerk en kerkomgeving.....	40
4.2.3	Conclusies en aanbevelingen	52
4.2.4	Archeologisch vooronderzoek.....	56
5	ONDERZOEKSMETHODE	59
5.1	ALGEMEEN	59
5.1.1	Vraagstelling.....	59
5.1.2	Randvoorwaarden	60
5.1.3	Raadpleging specialisten	60
5.2	BESCHRIJVING	61
5.2.1	Vorbereiding	61
5.2.2	Veldwerk.....	61
5.2.3	Vondstverwerking en rapportage	62
6	BESCHRIJVING VAN DE AANGETROFFEN SPOREN, STRUCTUREN EN VONDSTEN	63
6.1	BEGRAVINGEN UIT DE VOLLE MIDDELEEUWEN	69
6.2	NIEUWE TIJD.....	71
6.2.1	Begravingen	71
6.2.2	Kerkfunderingen en kerkhofmuur.....	135
6.2.3	Overige structuren en sporen.....	145
6.3	TUINMUUR 'HOSPICE DES VIEILLARDS'	149
6.4	RECENTE VERSTORINGEN.....	152
6.5	BODEMOPBOUW – BEGELEIDING RIOLERINGSWERKEN	161
6.6	LOSSE VONDSTEN	165
6.6.1	Romeinse munt	165
6.6.2	Laatmiddeleeuwse munten	166
6.6.3	Bronzen ring	168
7	DATERING EN INTERPRETATIE VAN DE VINDPLAATS.....	169
7.1	ALGEMEEN	169

7.2	SINT-MEDARDUSKERK - EEN VOLMIDDELEEUWSE OORSPRONG?	170
7.3	KERKHOF – NIEUWE TIJD	172
7.3.1	<i>Fysisch antropologisch onderzoek</i>	172
7.3.2	<i>Begravingsrituelen</i>	176
7.3.3	<i>Kerkhofmuur</i>	179
7.3.4	<i>Indeling van het kerkhof</i>	182
7.4	NA DE OPGAVE VAN HET KERKHOF – 19 ^{DE} EEUW	184
7.5	BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAGEN	185
8	AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK	195
9	SYNTHESE	197
10	LITERATUUR	199
11	BIJLAGEN	201

2 INLEIDING

In het kader van de heraanleg van de kerkomgeving van de Sint-Medarduskerk in Wervik (provincie West-Vlaanderen) voerde een team van Monument Vandekerckhove nv van 6 februari tot 16 maart 2018 en van 12 november tot 23 november 2018 een archeologische opgraving uit op het terrein. Opdrachtgever voor het onderzoek was de stad Wervik.

In het najaar van 2016 was reeds een archeologische prospectie met ingreep in de bodem uitgevoerd door Ruben Willaert bvba. Het voornaamste doel hiervan was om te achterhalen op welke diepte zich het eerste archeologisch niveau bevond (kerkhof) en of er archeologische sporen werden bedreigd door de geplande werken. In totaal werden 5 proefputten aangelegd. Het eerste archeologisch niveau met skeletten werd bereikt op een diepte die varieert tussen 33 en 78cm onder het maaiveld. Aangezien de geplande afgravingsdiepte bij de toekomstige werken op de meeste plaatsen schommelt tussen 50 en 60cm, betekent dit dat het archeologisch niveau op de meeste plaatsen zal geraakt worden. Een archeologische opgraving werd hierom wenselijk geacht.

Van 5 februari tot 15 maart 2018 werd door Monument Vanderkerckhove nv gestart met een eerste fase van het archeologisch onderzoek. Een tweede fase volgde vanaf 13 tot 23 november 2018 en een derde fase van 25 februari tot 1 maart 2019. Tenslotte werden ook de rioleringswerken begeleid in juni 2018 en januari-februari 2019. Het onderzoek gebeurde o.l.v. Lies Dierckx en Katleen Couchez, met medewerking van Jeska Pepermans, Aamer Selmo, Sander Vanden Brande, Lisa Weyts en Werner Wyns. April Pijpelink werd ingeschakeld als fysisch antropoloog.

In de eerste fase werd een zone langs de noordzijde van de kerk onderzocht, werkput 1. Er werden twee vlakken aangelegd, een eerste op 30-40cm onder de bestaande verhardingen en een tweede op 55-65cm onder de bestaande verhardingen. In de tweede fase, werkput 2, werd één vlak aangelegd op 60cm onder de toekomstige maaiveldhoogte. In de derde fase werd de zone onderzocht waar het standbeeld van de treurende soldaat eerst stond. Er werd eveneens één vlak aangelegd -60cm onder de toekomstige maaiveldhoogte.

In dit basisrapport worden de resultaten van het archeologisch onderzoek voorgesteld. In enkele inleidende hoofdstukken worden de geografische, bodemkundige, historische en archeologische situering van het terrein toegelicht, alsook de gebruikte methodologie bij het onderzoek. Vervolgens worden de resultaten besproken en wordt een interpretatie gegeven aan de aangetroffen sporen en vondsten. Als besluit volgt een synthese van de resultaten met aanbevelingen voor eventueel verder onderzoek. Het geheel wordt verduidelijkt met kaarten en foto's. Als bijlage zijn de gedigitaliseerde overzichtsplannen opgenomen, alsook de resultaten van het natuurwetenschappelijk onderzoek. De verschillende inventarislijsten en foto's kunnen geraadpleegd worden via de website <http://www.monarcheo.be/databank>. Bij vragen hieromtrent kan contact opgenomen worden via info@monument.be.

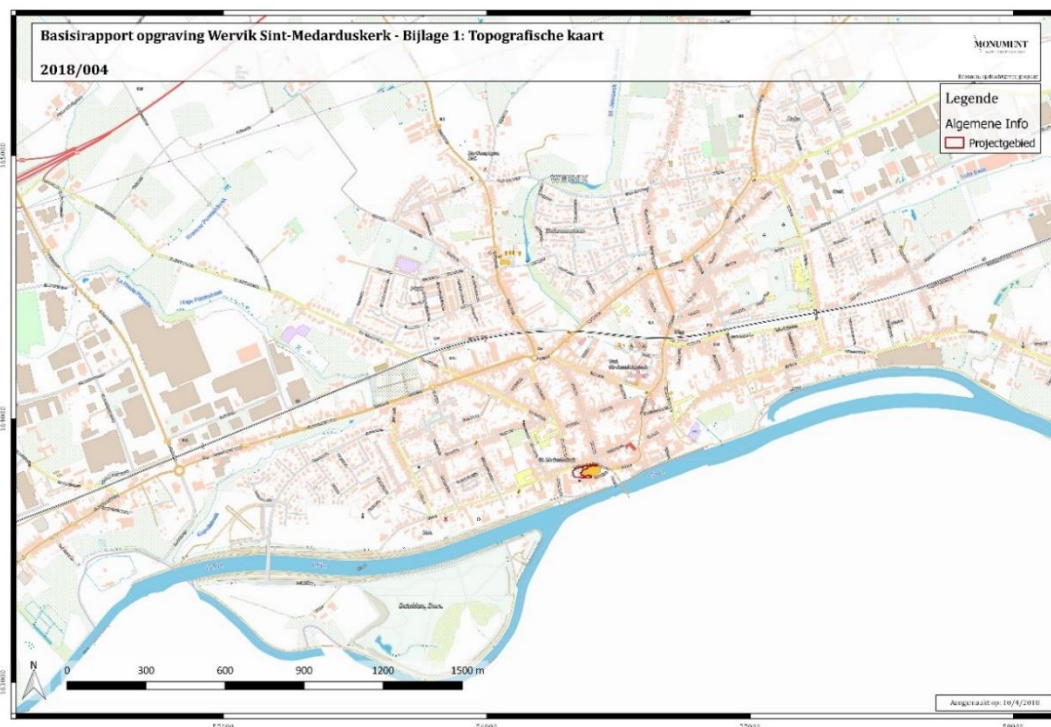
Langs deze weg wordt eveneens dank betuigd aan volgende personen en instanties die zorgden voor een aangename samenwerking en bijdroegen tot het vlotte verloop van het onderzoek: Sebastian Hoornaert (Stad Wervik), Steven Masil (Stad Wervik), Alexander Calmeyn (Stad Wervik), Stephane Debonne en André De Cooman van STOC en Dirk Bostyn (metaaldetectie).

3 BESCHRIJVING VAN DE VINDPLAATS

3.1 Geografische en topografische situering¹

Wervik is een stad in de provincie West-Vlaanderen (Figuur 1). De stad ligt langs de Leie, die daar de grens met Frankrijk vormt. Aan de overzijde van de Leie ligt de Franse gemeente Zuid-Wervik (Wervik-Sud). Wervik ligt ook aan de grens tussen Vlaanderen en Wallonië. In Vlaanderen grenst de stad van west naar oost aan Zonnebeke, Moorslede, Wevelgem en Menen. In Wallonië grenst Wervik in het westen aan Komen.

Het onderzoeksgebied situeert zich in het centrum van de stad, meer bepaald tussen de Sint-Medardusstraat en de Pastorijstraat. De planlocatie heeft als kadastrale omschrijving: Wervik, 1ste Afdeling, Sectie C, openbaar domein. Het projectgebied is circa 1771 m² groot en bestaat uit openbare weg, voetpaden, parking en kerkplein. De hoogte van het terrein schommelt tussen +16,8m TAW en +17,7m TAW .

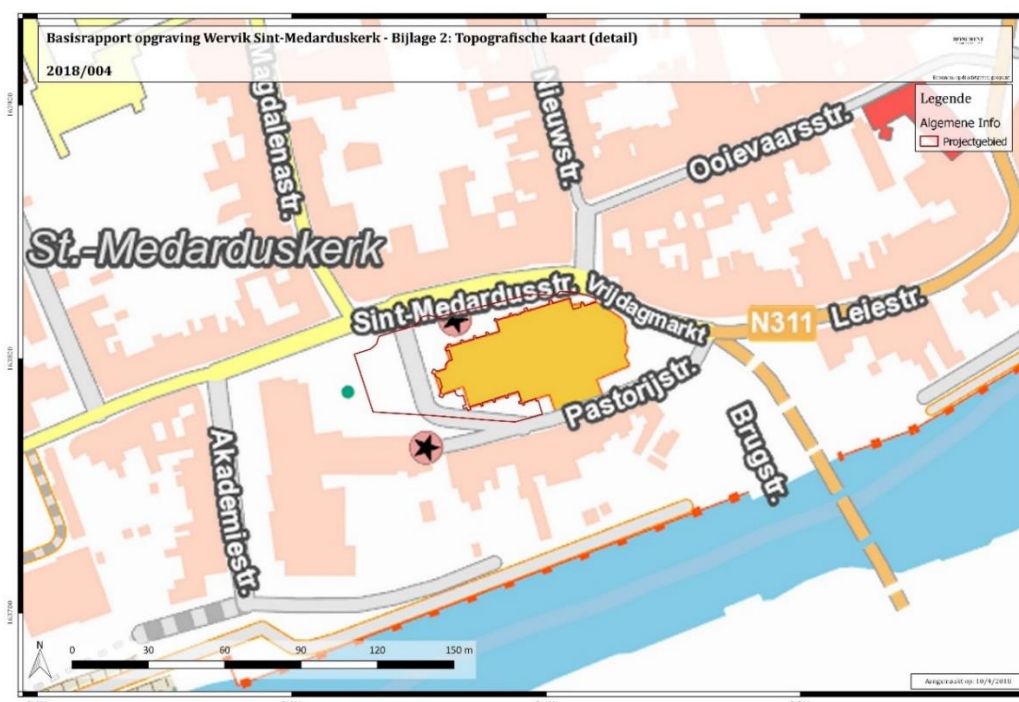

Figuur 1: Algemene situering van het projectgebied (bron: geopunt.be).

Het projectgebied situeert zich onmiddellijk ten noorden, ten westen en ten zuiden van de Sint-Medarduskerk (Figuur 2). Aan de zijde van de kerk sluit het plangebied aan tot tegen de kerkmuren. Langs de buitenzijden ligt de grens op de scheiding tussen de openbare weg en het voetpad/kerkplein dat rond de kerk ligt. Enkel in het westen strekt het projectgebied zich

¹ Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRUYSE 2017.

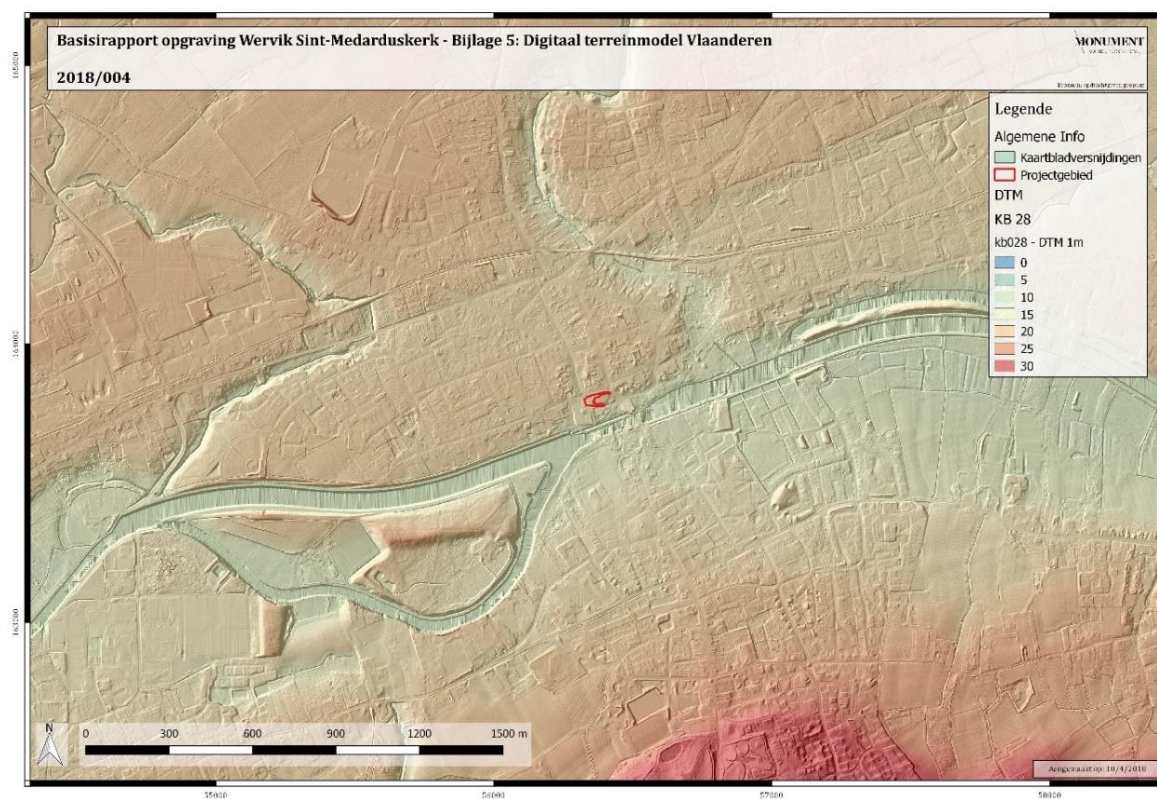
uit tot voorbij het voetpad, namelijk tot aan de grens met het WZC Het Pardoën, en bevat daar ook het noord-zuid gerichte gedeelte van de pastorijsstraat en de parkeerplaatsen. Zowel het voetpad, de straat als de parking bestaan uit betonklinkers en kasseien. De parking bestaat uit twee rijen parkeerplaatsen die van elkaar gescheiden zijn door een middenberm waarin een drietal bomen staan geplant. Op het kerkplein, aan de zijde van de Sint-Medardusstraat staan een vierkantig plantsoen met standbeeld van het Heilig Hart en een monument ter nagedachtenis van de Eerste Wereldoorlog. Aan de zijde van de Pastorijsstraat, ten zuiden van de kerk, bestaat het kerkplein voor een groot deel uit beplanting. Het projectgebied ligt ca. 75-80m ten noorden van de Leie.

Figuur 2: Aanduiding van het onderzoeksgebied op de stratenatlas (bron: geopunt.be).

Het onderzoeksgebied situeert zich in de vlakte van de Leie (Figuur 3 en Figuur 4). Dit gebied ligt gemiddeld 20m boven de zeespiegel. Het hoogste punt ligt daarbij op 23m TAW, de bodem van de vallei op ca. 12m TAW. Het is een vrij vlak landschap met nochtans enkele langgerekte ruggen en zwakke depressies. Een duidelijke rug loopt ongeveer evenwijdig met de Leie, iets ten noorden van de spoorbaan Wervik-Warneton. Het is een open tot halfopen cultuurlandschap. In dat landschap vormt de actuele, alluviale vallei van de Leie als het ware een sublandschap. De grens van deze holocene vlakte met de pleistocene vlakte van de Leie is overal duidelijk, omdat ze op vele plaatsen gevormd wordt door een steilrand van een paar meter.² Het projectgebied zelf bevindt zich op een hoogte van circa 16,8m à 17,7m TAW, met als hoogste zone het gebied ten noorden van de kerk.

² HUBERT P. 1963, p.15.

Figuur 3: Situering van het projectgebied op DTM-kaart (bron: geopunt.be).

Figuur 4: Situering van het projectgebied op DTM-kaart, detail (bron: geopunt.be).

3.2 Geologische en bodemkundige situering

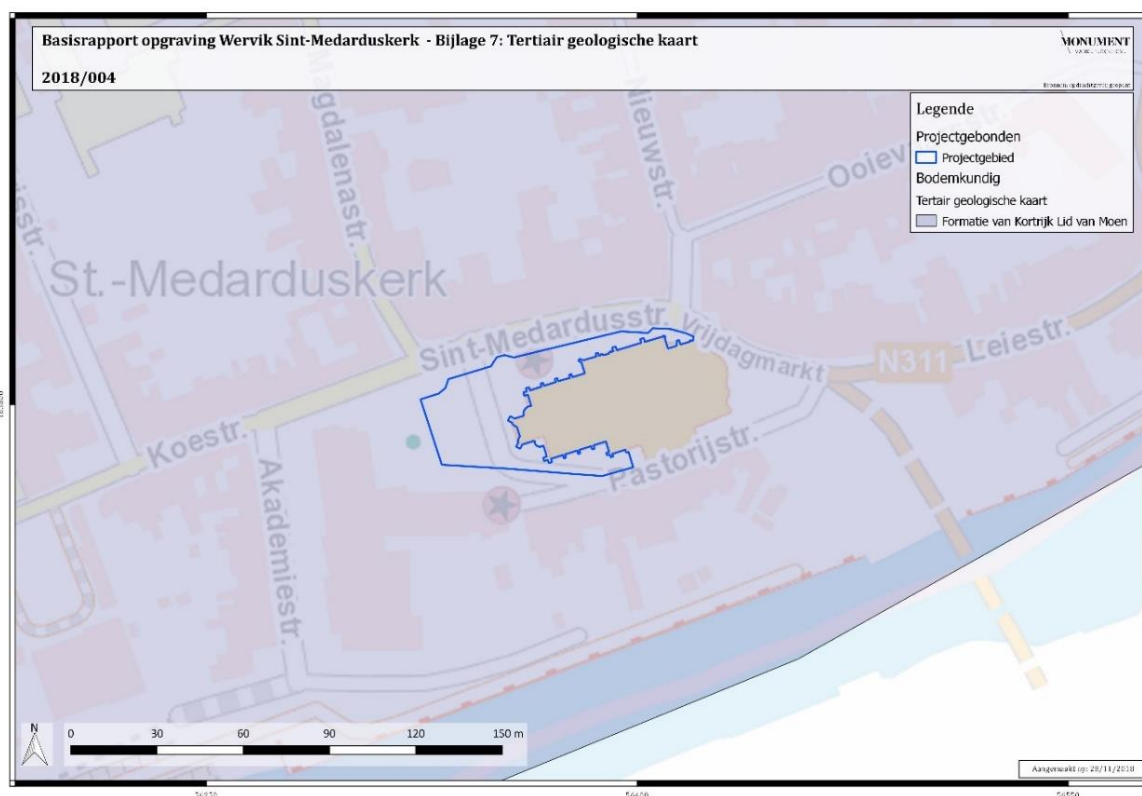
Wervik ligt in de West-Vlaamse zandleemstreek. Op de tertiair geologische kaart is te zien dat het onderzoeksgebied gelegen is ter hoogte van de Formatie van Kortrijk, meer bepaald het Lid van Moen. Deze bestaat uit grijze klei tot silt en is kleihoudend met kleilagen (Figuur 5).

Volgens de Quartair geologische kaart heeft de bodem ter hoogte van het onderzoeksgebied de volgende opbouw: tardiglaciale deklaag (t), het bovenste zandige complex (F1), het onderste zandige complex (F2) (Figuur 6). De sedimenten van de Tardiglaciale deklaag (t en T) vormen een dunne deklaag van niveo-fluviaal en fluvio-eolisch lemig zand (T) en zandig of kleiig leem (t) bovenop de Weichseliaan fluvioperiglaciale opvullingssedimenten van de Vlaamse Vallei. Het zandige sediment wordt gewoonlijk beschreven als een gelig soms leemhoudend zand met aan de basis een fijn grindlaagje. De meer lemige sedimenten bestaan meestal uit een afwisseling van bruingrijze zandige leem en grijs min of meer lemig zand. De Tardiglaciale deklaag wordt voornamelijk in de vlakte van de Leie 'herkend'. De meer lemige sedimenten zijn er nog te onderscheiden van de onderliggende zandige fluvioperiglaciale sedimenten van de Weichseliaan dalbodempopvulling.

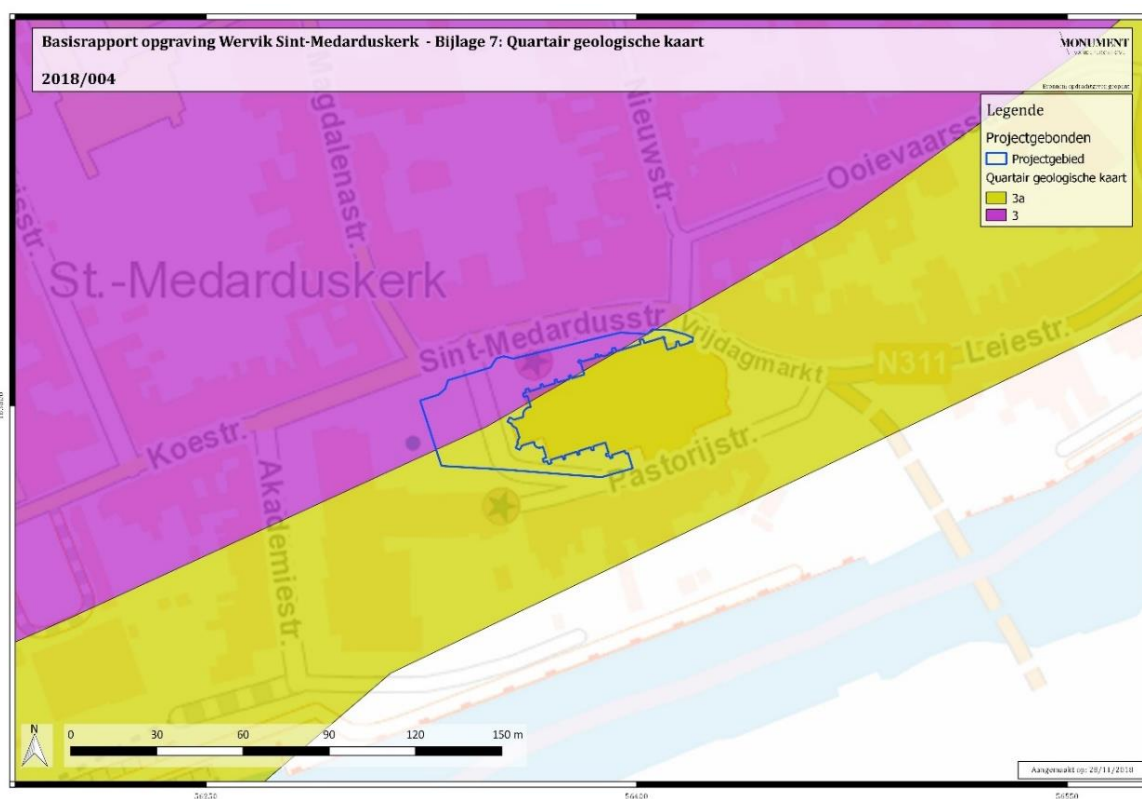
Het bovenste zandige complex (F1) bestaat uit middelmatig tot fijn zand en lemig zand. De kleur kan variëren van grijs over grijsgroen tot grijsgeel. Het zand is kalkhoudend en kan lokaal glauconiet bevatten. Aan de basis wordt geregeld een grof grindhoudend zand of een grindlaag teruggevonden. Dit grind bestaat meestal uit silexkeitjes. Kleikeitjes afkomstig van herwerkte klei uit de Ieper Groep worden ook wel aangetroffen. Naar boven toe wordt het sediment meer en meer lemig. In de Leievlaakte kan de dikte oplopen tot 10m.

Het onderste zandige complex (F2) doet zich algemeen gezien voor als een grijs middelmatig tot grof zand. Naar de basis toe wordt het zand grover en wordt het grindhoudend. Aan de basis komt dan gewoonlijk een grindlaag van grote gerolde en gebroken silexkeien voor (zwart, bruin en geel van kleur). Onderaan bevat het zand meestal een grote hoeveelheid fossielen. Verder komen schelpenresten meer verspreid over het ganse zandpakket voor.³

³ MATTHIJS J. 2002, pp. 22-27.

Figuur 5: Situering van het projectgebied op de tertiair geologische kaart (bron: geopunt.be).

Figuur 6: Situering van het projectgebied op de quartair geologische kaart (bron: geopunt.be).

Figuur 7: Situering van het projectgebied op de bodemkaart (bron: geopunt.be).

Op de bodemkaart is de bodem ter hoogte van het onderzoeksgebied gekarteerd als OB, bebouwde zone. Verder naar het zuiden, richting de Leie, is de bodem weergegeven als ON, opgehoogde gronden (Figuur 7). Soms wordt het bodemprofiel door het ingrijpen van de mens gewijzigd of vernietigd (kunstmatige gronden), dit zijn hier voorbeelden van.

Circa 250m ten westen van het onderzoeksgebied is de bodem aangeduid als Lcp en Lbay. De algemene kenmerken voor bodemtype Lcp in de zandleemstreek zijn de volgende: de bouwvoor (Ap) van deze matig droge colluviale zandleemgrond is meestal (donker) grijsbruin en ongeveer 20-30cm dik. Hieronder komt een zwak humeuze overgangshorizont voor van sterk wisselende dikte die veelal houtskool en baksteenrestjes bevat. In veel gevallen komt een bedolven textuur B voor. In andere gevallen rust het colluvium op een tertiair substraat. Bij het complex zijn gronden zonder profielontwikkeling geassocieerd met profielen met een verbrokkelde textuur B horizont of een andere profielontwikkeling. De gleyverschijnselen beginnen op 80-120cm diepte. De waterhuishouding is gekenmerkt door een te natte bodem in de winter, maar valt gunstig uit in de zomer.⁴ De algemene kenmerken van bodemserie Lba in de zandleemstreek worden als volgt beschreven. Deze gronden met textuur B horizont hebben een Ap die ongeveer 25cm dik is, donkerbruin matig humeus is en die rust op een zwak humeuze, bruinachtige overgangshorizont met dikte van 30 tot 40cm. Hieronder komt een meer kleiige textuur B horizont voor. Roestverschijnselen liggen dieper dan 120cm. De waterhuishouding is gunstig.⁵

⁴ VAN RANST & SYS 2000.

⁵ VAN RANST & SYS 2000.

4 HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE VOORKENNIS

4.1 Historische informatie

4.1.1 Wervik⁶

Op basis van archeologische gegevens kan er vanuit gegaan worden dat Wervik en omgeving reeds in de prehistorie een sterke aantrekkingskracht hadden voor jager-verzamelaars en de eerste boeren. In de ijzertijd moet het landgebruik zelfs al behoorlijk uitgebreid zijn geweest, afgaande op de spreiding van archeologische vondsten uit deze periode. In de Romeinse periode was Wervik een niet onbelangrijke plaats, toen bekend als *Viroviacum*, met een grote welstand die was af te leiden uit de stenen gebouwen, verwarmde vertrekken, stromend water,... De *vicus* bevond zich op een belangrijk knooppunt van de weg Boulogne-Bavay en de Leie. Vermoed wordt dat de oorsprong te zoeken is in een vroeg-Romeins, militair kamp dat een grote bloei kende dankzij intensieve handel in de 1ste en 2de eeuw na Christus. Opgravingen en andere archeologisch onderzoeken toonden reeds aan dat de Romeinse nederzetting zich concentreerde op de noordelijke oever van de Leie, meer bepaald rond het St-Maartenplein en Steenakker. Daarnaast zijn er ook verschillende aanwijzingen dat er zich toen ook een brug bevond ter hoogte van de huidige brug. Het is dan ook aannemelijk dat de oevers van de Leie intensief ontwikkeld waren.

Het uiteenvallen van het Romeinse Rijk betekende ook het einde van een bloeiend tijdperk voor Wervik. Over de periode tussen de 4de en de 10de eeuw is er weinig geweten. Zowel de archeologische vondsten als de historische bronnen over deze periode zijn karig. Er is een vermoeden dat de kern van de bewoning zich heeft verplaatst, maar waarheen is niet geweten.

Vanaf de 11de eeuw begon de stad terug te bloeien. Wervik werd in de middeleeuwen een niet onbelangrijk handelsstadje dat vooral gebaseerd was op de lakennijverheid. Belangrijk voor deze handel was de directe ontsluiting via de Leie. Deze opleving was echter van korte duur. De pest en brandstichtingen leidden tot een nieuwe instorting van de Wervikse welvaart. Vanaf de 15de eeuw zette het verval zich geleidelijk in en rond het einde van de 18de eeuw was Wervik niet veel meer dan een agrarisch stadje geworden dat zich enkel nog wist staande te houden met tabaksteelt. Een belangrijke factor in het verval van Wervik waren de godsdienstoorlogen van de 16de eeuw. Het calvinisme vond veel gehoor bij de Wervikenaren, en dit met dramatische gevolgen. Tijdens de Bloedraad liet de hertog van Alva de geuzen in Wervik executeren en in 1578 leidde de oorlog tot de verwoesting van de stad en de uittocht van veel van de inwoners.

⁶ Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRUYSE 2017.

Gedurende de 19de eeuw bleef Vlaanderen vasthouden aan de agrarische tradities. Het gevolg was armoede en emigratie. Daar tegenover kwam in het noorden van Frankrijk een gemechaniseerde textielindustrie op gang. Reeds snel werd de vraag naar arbeidskrachten groot, en ontstond het fenomeen van grensarbeid. Wervik werd een van deze typische grensgemeenten die als 'slaapsteden' dienst deden voor de grensarbeiders.

In de voorbije eeuw kwam de stad niet onbeschadigd uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog. In 1914-1918 lag Wervik lange tijd in het Duitse hinterland, niet ver achter de frontlijn in de regio Mesen-Warneton. Grote delen van de stad werden na de oorlog beschadigd, waaronder ook de Sint-Medarduskerk.

4.1.2 Sint-Medarduskerk en de kerkomgeving⁷

Algemeen

De oorsprong van de Sint-Medarduskerk gaat terug tot het begin van de 13de eeuw. Dankzij de bloeiende nijverheid groeide Wervik op alle vlakken. De toenmalige parochiekerk van Sint-Maarten was te klein geworden en de bouw van een nieuwe kerk werd noodzakelijk. Omdat er geen plaats was in het centrum van de stad werd een locatie gekozen aan de rand van de stad, langs de Leieoever. Dit verklaart de ietwat atypische ligging van de kerk.

De oorspronkelijke kerk, in een vroeg-gotische stijl, was aanzienlijk kleiner dan de huidige kerk en bestond vermoedelijk uit een koor en een driebeukig schip. In 1382 werd de kerk, samen met grote delen van de stad, verwoest door plunderende soldaten van het Franse leger die het gebied doorkruisten vóór of na de Slag om Westrozebeke. Van deze kerk bestaan echter geen historische kaarten of iconografisch bronmateriaal. De enige aanwijzingen zijn geschreven bronnen en het aantreffen van de mogelijke funderingsmuren tijdens aanpassingswerken in 1928. Op basis van deze muurresten werd een hypothetisch grondplan gereconstrueerd. Bijna onmiddellijk werd begonnen met de heropbouw van de kerk, die nu minstens dubbel zo groot was als de eerste. Hierbij werd de zuidelijke funderingsmuur geïncorporeerd waardoor de nieuwe kerk een onregelmatige kooromgang kreeg, dit in sterk contrast met het regelmatige karakter van het koor, het transept en het schip. De nieuwe kerk had namelijk een gecorrigeerde oost-west as ten opzichte van zijn voorganger en bijgevolg was het zuidelijke gedeelte van de kooromgang, die was opgericht op de oude funderingsmuur, niet meer evenwijdig aan de nieuwe as.

⁷ Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRYSSE 2017.

Figuur 8: Schade aan de Sint-Medarduskerk na WOI (bron: Delcampe.be).

De opbouw van de Sint-Medarduskerk werd een moeizaam proces dat uiteindelijk ongeveer 50 jaar in beslag zou nemen. En ook nadien diende de kerk meermaals heropgebouwd te worden ten gevolge van verwoestingen en plunderingen. Vooral de 16de eeuw met de godsdienstoorlogen waren nefast voor Wervik en de kerk. Het zou opnieuw decennia duren alvorens alle herstellingen waren voltrokken. En nog geen eeuw later sloeg het noodlot alweer toe wanneer, met de Franse Omwenteling in 1794, nieuwe plunderingen de kerk andermaal verwoestten, zij het op beperktere schaal. In de 19de eeuw werden grootschalige restauratieprojecten uitgevoerd en in de 20ste eeuw ondervond de kerk opnieuw schade ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog. Deze schade was echter niet zo groot en kon snel hersteld worden (Figuur 8).

Historische kaarten

Kaart van Deventer (1560)

De kaart van Deventer is de vroegste kaart en geeft de situatie weer van Wervik enkele decennia voor de verwoestingen door de hertog van Alva (Figuur 9). De stad moet op dat moment qua omvang op zijn hoogtepunt geweest zijn en de Sint-Maartenskerk was toen nog in gebruik. Belangrijk is de vaststelling dat de woonblokken en het stratenpatroon, zowel in het algemeen als voor de kerkomgeving, toen reeds min of meer identiek waren aan de huidige

situatie. Alle straten rond de kerk waren reeds aanwezig en kenden een vergelijkbaar verloop. Het enige, grote verschil met nu is het straatje dat de Pastorijstraat met de Leieoever verbond.

Figuur 9: Detail kaart van Deventer (1560) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

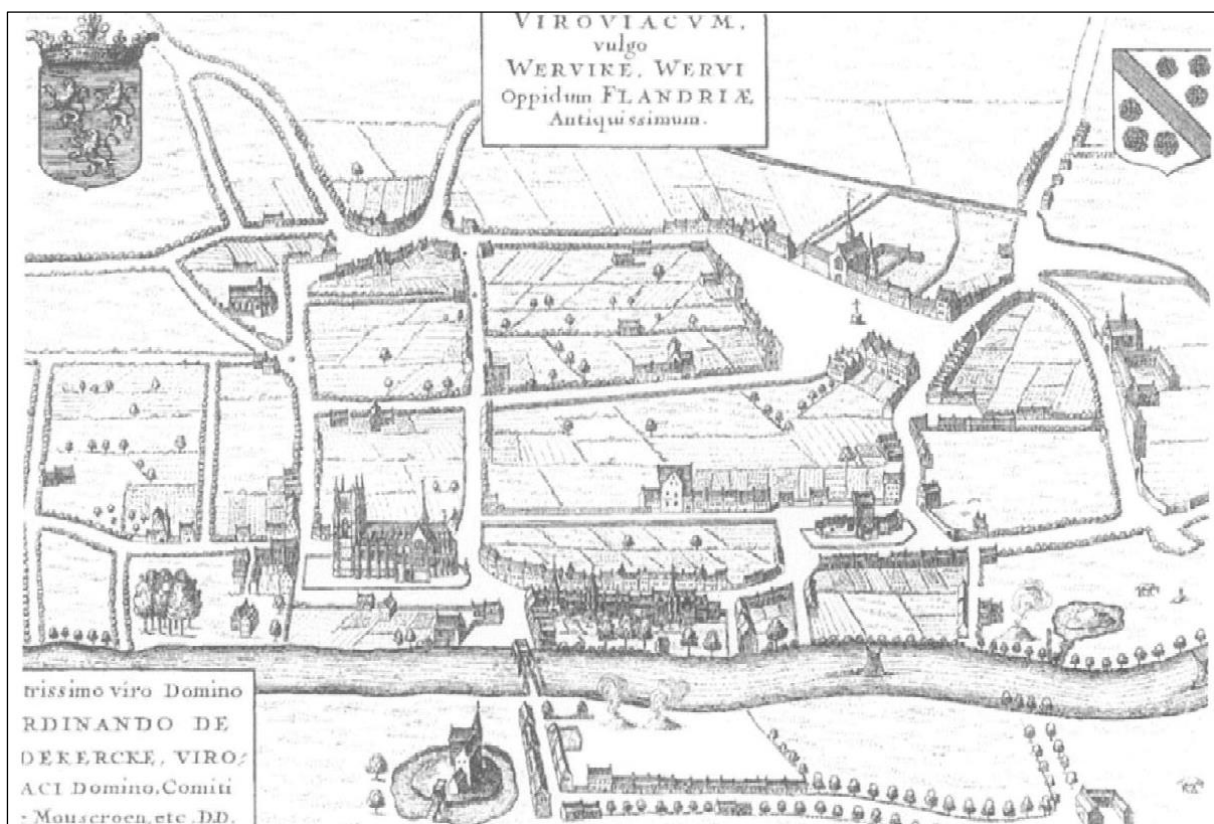
Ingezoomd op de directe kerkomgeving, en dus het eigenlijke plangebied, kan vastgesteld worden dat er zich een muur rond de kerk bevindt die het gebouw nagenoeg volledig omsluit. Deze muur heeft een U-vorm met de twee rechte stukken parallel aan de lange zijden van de kerk en de halfronde aan de achterzijde. In het westen, tegenover de Magdalenastraat, wordt de muur niet afgebeeld. Op de scheiding met het Pardoën wordt ook geen muur afgebeeld maar lijkt hij eerder aan te sluiten op de bebouwing. Op de zuidelijke, lange muur, recht tegenover het verdwenen straatje, wordt een knik in de muur afgebeeld die mogelijk een doorgang of poort moet voorstellen. Vermoedelijk betreft het hier een kerkhofmuur, hoewel op geen enkele manier wordt aangegeven dat er zich een begraafplaats binnen deze muur bevindt.

Kaart van Sanderus (1640)

In vergelijking met de kaart van Deventer kunnen twee opvallende verschillen vastgesteld worden. Enerzijds blijft er niet veel meer over van de stadskern (Figuur 10). Het merendeel van de bebouwing is verdwenen en ingenomen door akkers en weilanden. Anderzijds is de Sint-Maartenskerk afgebeeld als een ruïne. Ook rond de kerk is de bebouwing veel opener

geworden. Vooral ten zuiden van de kerk, langs de huidige Pastorijstraat, zijn nagenoeg alle gebouwen verdwenen. Ook het kleine straatje tussen de kerk en de Leie bestaat niet meer.

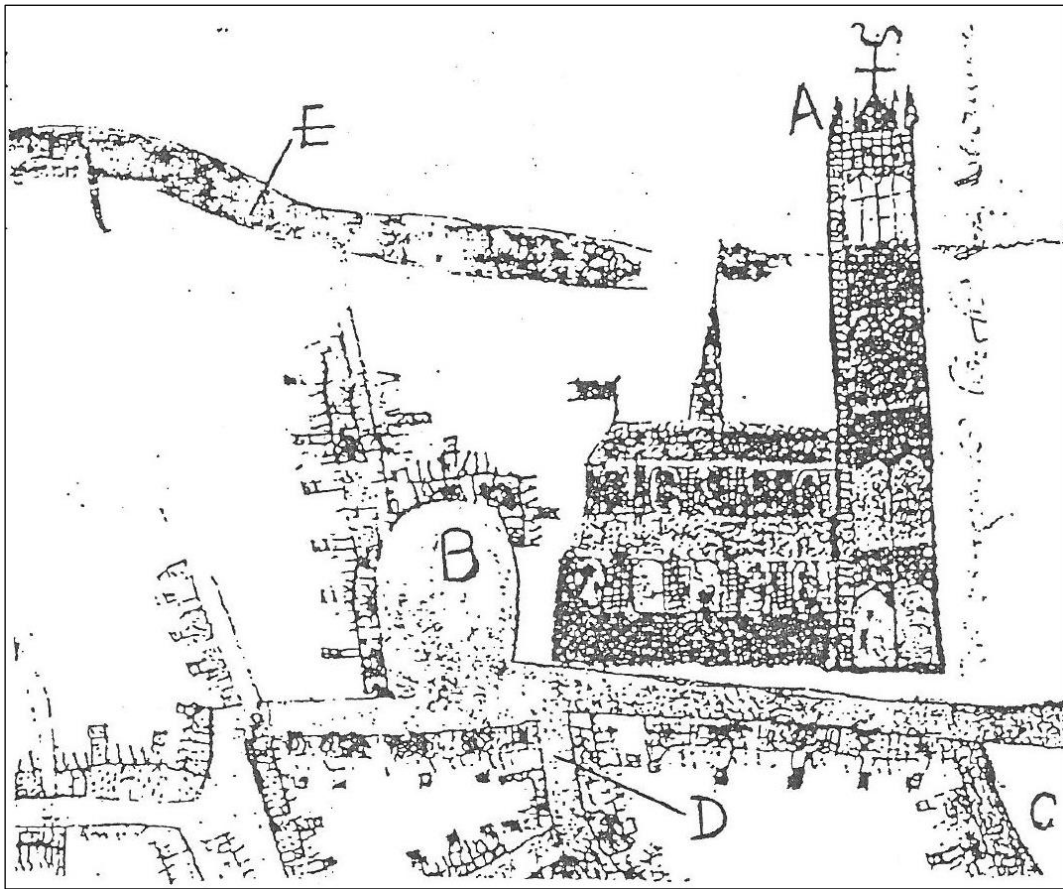
Op deze kaart is de omvang van de kerkhofmuur duidelijker afgebeeld in vergelijking met de kaart van Deventer. De vorm blijft identiek, namelijk een U-vorm met de afgeronde zijde aan de achterkant van de kerk. Nu blijkt echter dat de muur volledig rondom de kerk loopt, dus ook ter hoogte van de Magdalenastraat en het Pardoën. In tegenstelling tot bij Deventer is hier een duidelijke scheiding weergegeven tussen de muur en de gebouwen van het Pardoën. Opnieuw wordt niet aangegeven of er zich een begraafplaats binnen de muur bevindt.

Figuur 10: Kaart van Sanderus (bron: <https://sanderusmaps.com/>).

Uitsnede van een figuratief plan van Wervik (1669)

Deze uitsnede van een figuratief plan uit 1669 (Figuur 11) geeft eigenlijk weinig extra informatie. In tegenstelling tot alle andere kaartbeelden wordt de kerk hier afgebeeld met een blik vanuit het zuiden. De weergegeven straten komen overeen met het gekende stratenpatroon maar verder wordt geen kerkhofmuur weergegeven. Vermoedelijk is dit echter te wijten aan de weinig gedetailleerde aard van het plan, eerder dan aan de realiteit.

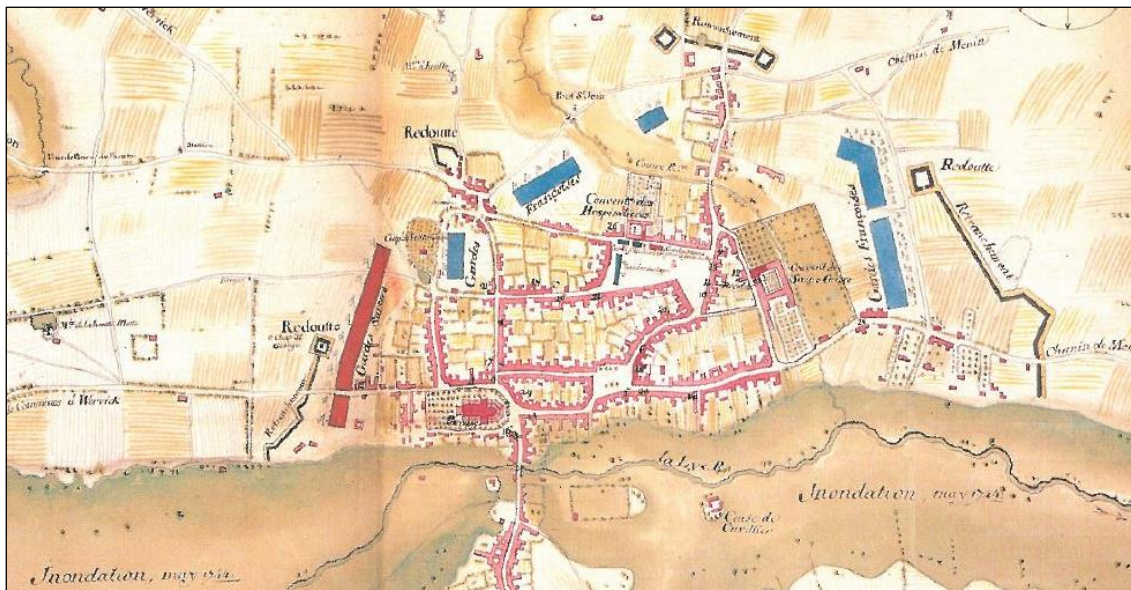

Figuur 11: Figuratief plan uit 1669 (bron: Rijksarchief Brugge; VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Plan du Bourg de Wervick (1744)

Dit plan geeft de situatie weer op 22 mei 1744, ten tijde van het beleg van Menen, wanneer de Franse koning Louis XV in Wervik resideerde. De bedoeling van de planmakers was het aangeven van de ligging van de troepen en verdedigingswerken in en rond de stad. Hoewel de verhoudingen en de accuraatheid niet volledig lijken te kloppen, geeft deze kaart wel een mooi beeld van de kerkomgeving (Figuur 12 en Figuur 13). Het is de oudste afbeelding met een volledig, verticale blik waarop de kerk en omgeving met enig detail zijn weergegeven.

De kerkhofmuur is opnieuw min of meer U-vormig en loopt volledig rondom rond de kerk. Ter hoogte van het Pardoën is de situatie vergelijkbaar met Deventer, waarbij er geen ruimte is gelaten tussen de kerkhofmuur en de gebouwen van het Pardoën. Verder lijken er zich twee openingen te bevinden in de muur. Een eerste opening bevindt zich in de zuidelijke muur net ten zuiden van de kerk. Deze opening komt mogelijk overeen met de vermoedelijke doorgang op Deventer. Een tweede toegang ligt aan de achterzijde van de kerk. De grote, opvallende verschillen van deze kaart in vergelijking met zijn voorgangers is de aanduiding van een kerkhof binnen de muur. Voor het eerst wordt eenduidig aangegeven dat de begraafplaats zich uitstrekt over de volledig oppervlakte van het kerkhof, langs alle zijden van de kerk.

Figuur 12: Plan de Bourg de Wervik (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

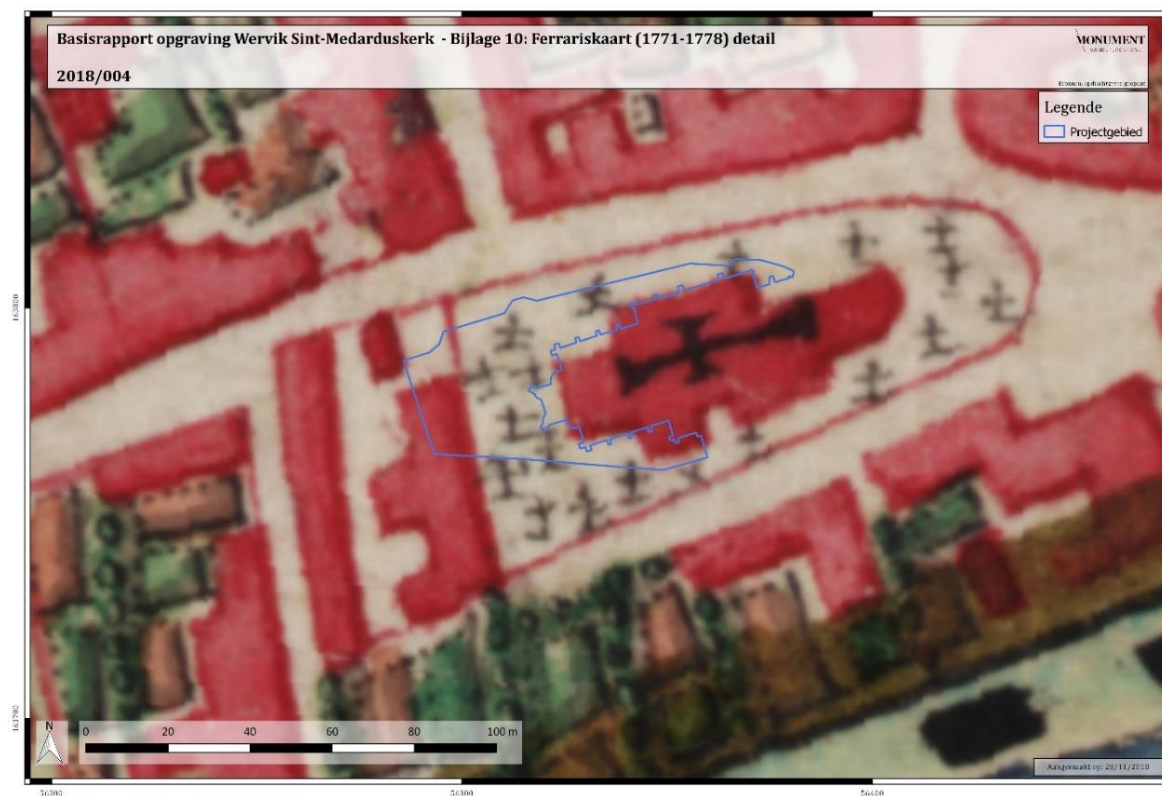
Figuur 13: Detail van plan du Bourg de Wervik (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Ferrariskaart (1777)

De kaart van Ferraris (Figuur 14 en Figuur 15) bevestigt het beeld van het Plan du Bourg de Wervik maar geeft geen extra aanvullingen. De U-vormige muur blijkt inderdaad volledig rondom de kerk te liggen en sluit in het westen aan op de bebouwing van het Pardoën. Ook hier wordt aangegeven dat de begraafplaats zich uitstrekt over de volledige oppervlakte van het kerkhof. Wat ontbreekt in vergelijking met de voorgaande kaart is de locatie van de toegangen.

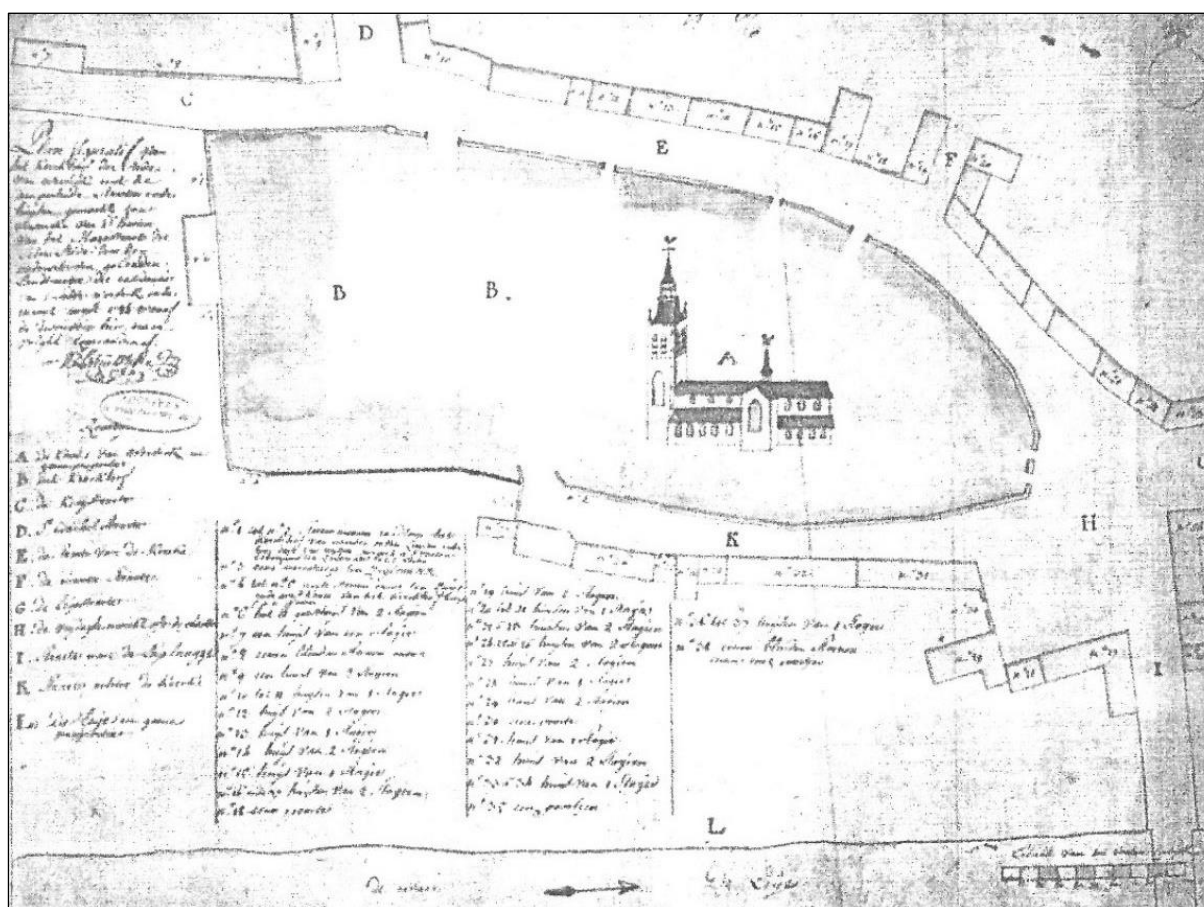
Figuur 14: Situering projectgebied op de Ferrariskaart (bron: geopunt.be).

Figuur 15: Detail van het projectgebied op de Ferrariskaart (bron: geopunt.be).

Figuratief plan van de kerkomgeving (1784)

Op deze schets uit het einde van de 18de eeuw, slechts enkele jaren na Ferraris, wordt hetzelfde beeld opnieuw bevestigd (Figuur 16). Namelijk een U-vormige muur volledig rondom de kerk die in het westen aansluit op de bebouwing van het Pardoën. Ondanks het feit dat het hier een schets betreft, zijn er toch enkele belangrijke details te herkennen. Het kerkhof blijkt niet alleen, net als op het Plan du Bourg wordt aangegeven, op de zuidelijke muur en aan de achterzijde over een toegang beschikken. Op de noordelijke muur zouden er niet minder dan vier doorgangen voorzien zijn, dewelke onregelmatig verdeeld zijn over het stuk muur dat zich tussen de huidige Nieuwstraat en Magdalenastraat bevindt.

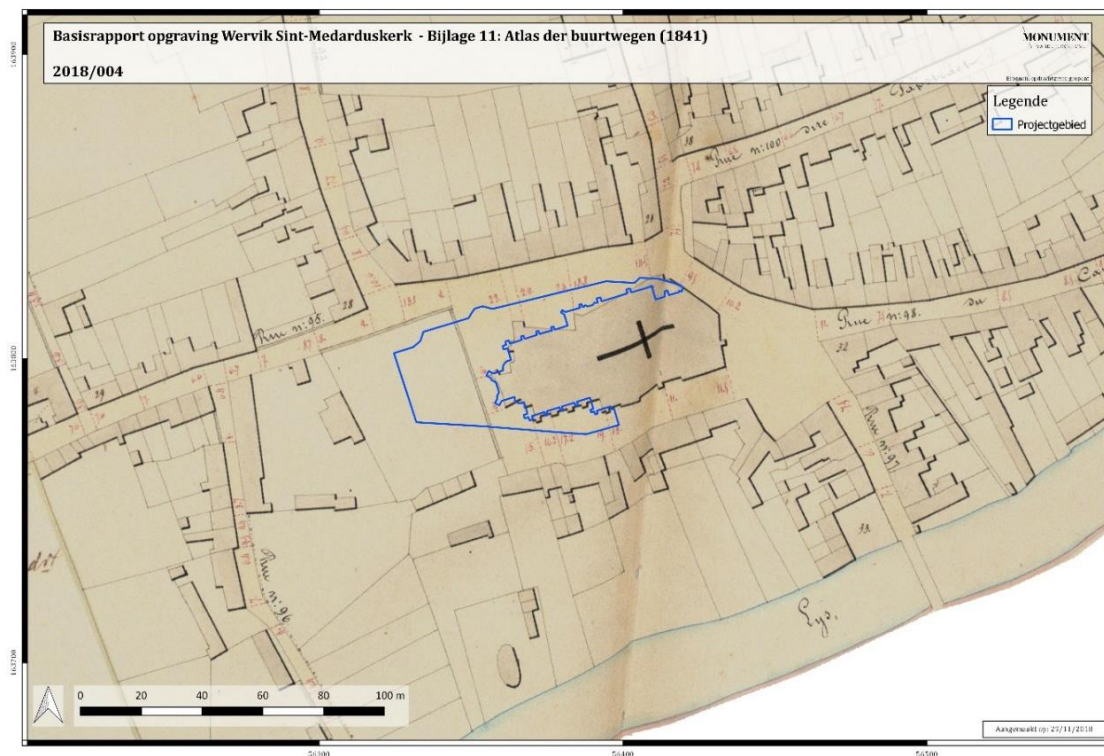

Figuur 16: Schets van de kerkomgeving uit 1784 (bron: Archives Départementales du Nord, Lille; VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Atlas der Buurtwegen (1841)

Deze kaart is net iets meer dan 50 jaar jonger dan bovenstaande schets. In die 50 jaar is de situatie rond de kerk toch enigszins veranderd (Figuur 17). Het stratenpatroon is hetzelfde gebleven, maar de kerkhofmuur is verdwenen. Bovendien is de open ruimte aan de voorzijde van de kerk nu ingepalmd door het 'Hospice des Vieillards'. Deze uitbreiding wordt bovendien afgebakend door middel van een nieuwe, L-vormige muur, waarvan één been parallel loopt

met de huidige Koestraat en het andere been loodrecht ten opzichte van de lengteas van de kerk is gelegen. In die 50 jaar, ergens in de late 18de eeuw of de vroege 19de eeuw, moet het kerkhof rond de kerk dus opgegeven zijn. De ruimte rond de kerk werd hierbij enerzijds in gebruik genomen door het Hospice als tuinzone en anderzijds opgenomen in het stratenplan waardoor een soort van plein ontstond rondom de kerk.

Figuur 17: Situering projectgebied op de Atlas der buurtwegen (bron: geopunt.be).

Vandermaelen (1846-1854)

Een vergelijkbaar beeld wordt weergegeven op de kaart van Vandermaelen (Figuur 18). Ook hier is de kerkhofmuur verdwenen en is de nieuwe muur in de plaats gekomen. De weergave is echter niet zo gedetailleerd waardoor een nauwkeurige vergelijking niet mogelijk is. Aangezien beide kaarten slechts enkele jaren verschillen, kan er echter van uit gegaan worden dat er weinig zal veranderd zijn.

Popp (1842-1879)

Hetzelfde geldt eigenlijk voor de Poppkaart (Figuur 19). Net als de twee hierboven aangehaalde kaarten stamt deze ook uit het midden van de 19de eeuw. Ze is veel gedetailleerder dan Vandermaelen maar vrij vergelijkbaar met de Atlas der Buurtwegen. Uiteindelijk kunnen ook hier geen nieuwe elementen uit afgeleid worden en bevestigt de kaart dus enkel het beeld van het verdwenen kerkhof en de in de plaats gekomen muur en open ruimte.

Figuur 18: Situering van het projectgebied op de Vandermaelenkaart (bron: geopunt.be).

Figuur 19: Situering van het projectgebied op de Poppkaart (bron: geopunt.be).

Loopgravenkaarten (1914-1918)

Wervik lag de volledige oorlog in het Duitse Hinterland en werd dan ook volledig opgenomen in de oorlogsinfrastructuur. Op basis van de vele loopgravenkaarten kunnen we een beeld schetsen van de omvang van deze werken. Omdat een gedetailleerde studie van de evolutie tijdens de oorlog hier niet van toepassing is, zal enkel de kaart met het meest volledige beeld besproken worden, daterend uit 1 april 1917 (Figuur 20 en Figuur 21). Rondom de stadskern zien we verschillende logistieke knooppunten en barakkenzones. Bovendien wordt de stad beschermd door een dubbele loopgravengordel.

Ook werden twee extra bruggen voorzien over de Leie. Eén van deze bruggen lag net ten westen van de oorspronkelijke brug en was bereikbaar via een nieuw aangelegde weg die vanuit de kerk naar de Leie liep. De muur rond de tuin van het Hospice wordt niet meer afgebeeld op de loopgravenkaarten, maar op basis van foto's kan bepaald worden dat hij nog steeds aanwezig was (Figuur 22).

Figuur 20: Uitsnede van Trench Map 10-28SE1-4B-010417-Wervicq (bron: Linesman 10; VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Figuur 21: Detail van de kerkomgeving op Trench Map 10-28SE1-4B-010417-Wervicq (bron: Linesman 10; VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

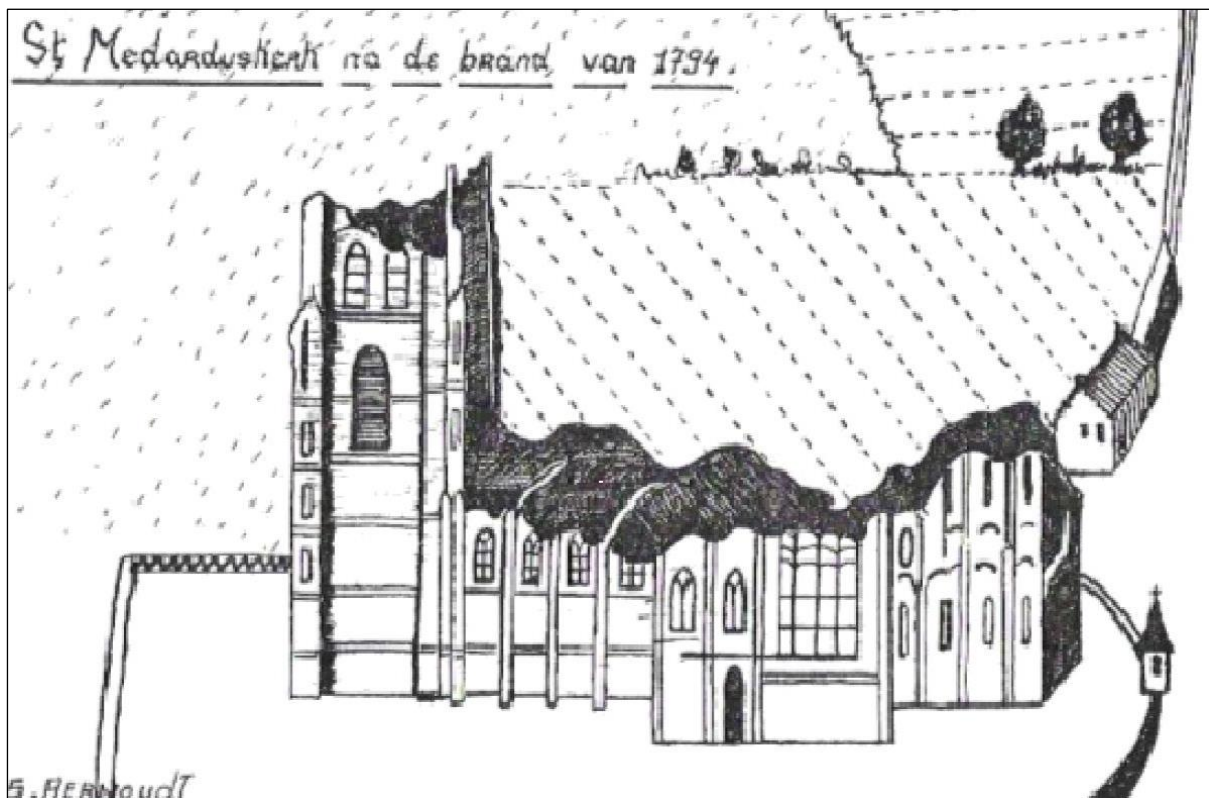

Figuur 22: Duitse soldaten marcheren door de Sint-Medardusstraat. (bron: Geneanet; VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Iconografie⁸

Sint-Medarduskerk na de brand van 1794

Op deze schets wordt de kerk afgebeeld na de brand van 1794 (Figuur 23). Na verscheidene plunderingen door de Franse soldaten werd de kerk op 28 februari van dat jaar uiteindelijk door hen in brand gestoken met aanzienlijke schade tot gevolg. Volgens de Franse bevelhebber was ze een belangrijke uitkijkpost voor de vijand en diende ze daarom vernietigd te worden. Belangrijk op de afbeelding is het feit dat de kerkhofmuur nog steeds wordt weergegeven, waardoor het tijdsvenster waarbinnen de afbraak moet hebben plaatsgevonden met 10 jaar verkleint.

Figuur 23: Schetsmatige weergave van de kerk na de brand in 1794 (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Sint-Medarduskerk omstreeks 1813 (S. Vermote)

Op beide werken van Vermote wordt de Sint-Medarduskerk afgebeeld, gezien vanuit de Leiestraat enerzijds en vanuit de Koestraat anderzijds (Figuur 24 en Figuur 25). Eigenlijk wordt in beide gevallen het projectgebied niet weergegeven waardoor weinig bijkomende informatie afgeleid kan worden.

⁸ Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRYSSE 2017.

Desalniettemin geeft de eerste prent belangrijke informatie mee. Het plein in het verlengde van de Leiestraat lijkt zich uit te strekken tot tegen de muren van de kerk. Met andere woorden is er geen kerkhofmuur meer te zien. Dit betekent dat de afbraak van de muur zich ergens tussen 1794 en 1813 moet hebben bevonden.

Figuur 24: Sint-Medarduskerk vanuit de Leiestraat (1813) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Figuur 25: Sint-Medarduskerk vanuit de Koestraat (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Sint-Medarduskerk omstreeks 1881 (A.J. Callebert)

Beide schilderijen beelden de kerk af gezien vanop een zekere afstand zonder details. (Figuur 26 en Figuur 27). Bovendien wordt het eigenlijke projectgebied hier ook niet weergegeven.

Figuur 26: Sint-Medarduskerk vanuit de Koestraat (omstreeks 1881) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Figuur 27: Sint-Medarduskerk vanuit het zuidwesten (omstreeks 1881) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Sint-Medarduskerk op het einde van de 19de eeuw

Deze foto, genomen door Abel Blicq, geeft de kerk weer gezien vanuit de velden ten zuiden van de Pastorijstraat (Figuur 28). Rechts op de foto is te zien dat de restauratie aan het transept in volle gang is. Links van de gebouwen op de voorgrond, ter hoogte van de kerktoren, is een kleine muur te onderscheiden. Het is niet geheel duidelijk of deze zich ten zuiden van de Pastorijstraat bevindt, in het verlengde van de voorgevel van de gebouwen, of ten noorden van de weg als restant van de kerkhofmuur.

Kerkomgeving tijdens de Eerste Wereldoorlog

Deze prentkaart uit de Eerste Wereldoorlog geeft een aanvullend beeld op de loopgravenkaarten (Figuur 29). De foto is genomen vanop de Franse oever en toont de extra brug ten zuiden van de kerk en ten westen van de bestaande brug. Het betreft een kleine, houten ophaalbrug. Links op de foto kunnen enkele figuren ontwaard worden die zich naar alle waarschijnlijkheid op de nieuwe weg tussen de kerk en de brug bevinden.

Figuur 28: Sint-Medarduskerk tijdens renovatie op het einde van de 19de eeuw (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Figuur 29: De extra brug ten westen van de reeds bestaande brug (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

4.2 Archeologische informatie

4.2.1 Wervik⁹

Pre-Romeinse fase

De schaarse gegevens wijzen erop dat de pre-Romeinse fase sterk onderbelicht is. Enkele vondsten uit de steentijd (300 000 v. Chr. – 2 000 v. Chr.) tonen aan dat de omgeving van Wervik tijdens de prehistorie bezocht werd door jagers-verzamelaars en door de eerste landbouwers. Diverse vondsten wijzen erop dat er vanaf de ijzertijd (800 v. Chr. – 57 v. Chr.) een intense bewoning was in de streek rond Wervik. De vruchtbare zandleemgronden enerzijds en de Leie als belangrijke transportader anderzijds oefenen sinds lange tijd een grote aantrekkingskracht uit op de mens.

De Romeinse *vicus Viroviacum*

Viroviacum vs. Wervik

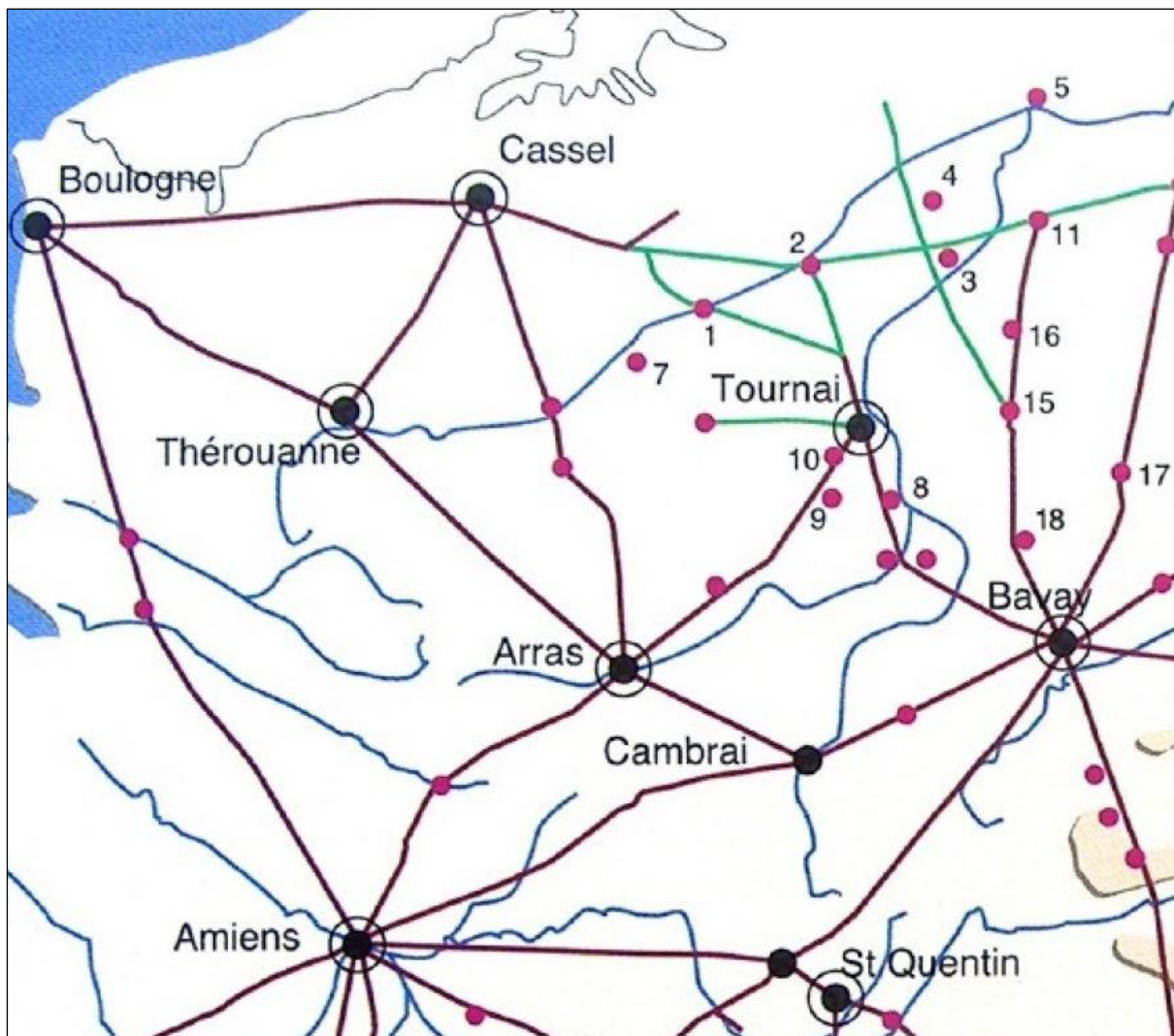
De naam *Viroviacum* is reeds lange tijd gekend: Wervik wordt immers vermeld op de Peutingerkaart (*Tabula Peutingeriana*) en het *Itinerarium Antonini*. Toch werd *Viroviacum* pas kort na WOII geassocieerd met Wervik. Tot op heden is er slechts relatief weinig archeologisch onderzoek uitgevoerd binnen de Romeinse nederzetting. Hierdoor zijn er voorlopig weinig gegevens over het ontstaan, de lay-out en de evolutie van de *vicus*. De licentiaatsverhandeling van A. Verbrugge, aangevuld met het archeologisch onderzoek van de centrumstraten, geldt nog steeds als *status quaestionis* van het archeologisch onderzoek, dat tot op heden in de Romeinse nederzetting is uitgevoerd.

Viroviacum: vroeg-Romeinse (militaire) oorsprong?

Wat betreft het ontstaan van *Viroviacum*, blijven voorlopig nog heel wat vragen onbeantwoord. De inplanting van de *vicus*, de littekens in het huidige stratenpatroon en mogelijk ook een vondst op de Steenakker suggereren dat het ontstaan van Wervik in de vroeg-Romeinse periode (eerste drie kwart van de 1ste eeuw n. Chr.) te situeren is.

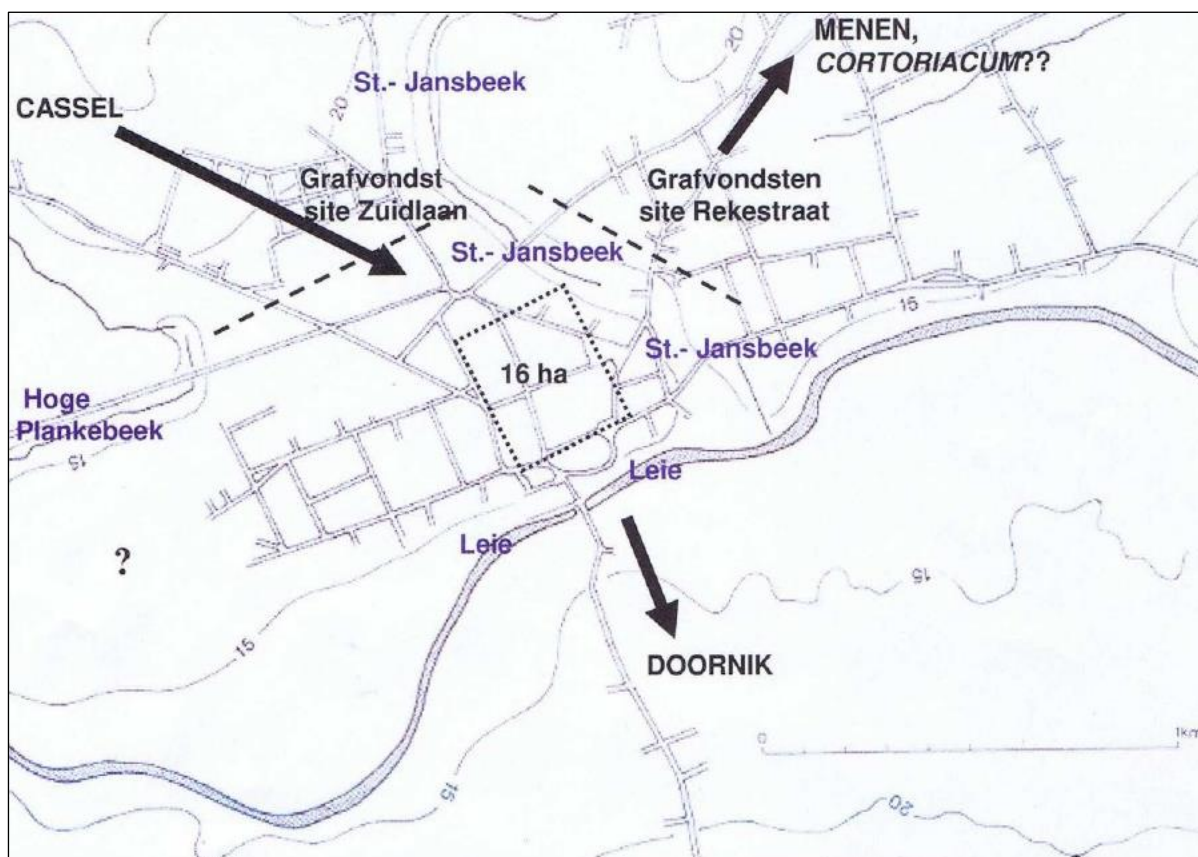
De *vicus* ontstond langs de weg Boulogne-Bavay, die aangelegd werd in de vroeg-Romeinse periode. Wervik was een (tijdelijke) halteplaats op het kruispunt van de weg Boulogne-Bavay en de Leie; vanuit Wervik bedroeg de afstand tot Cassel en Doornik telkens één dagmars (Figuur 30).

⁹ Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRUYSE 2017.

Figuur 30: Het Romeinse weggennet: 1. Wervik, 2. Kortrijk, 7. Ploegsteert. Het precieze verloop van de Romeinse wegentussen Cassel en Doornik is niet helemaal duidelijk (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Volgens sommigen kan in het huidige stratenpatroon het litteken van een vroeg-Romeins kamp herkend worden. De Groenstraat (en haar verlengde, de Donkerstraat) en de Nieuwstraat vormen volgens deze hypothese de twee hoofdstraten (Figuur 31). Tenslotte dient vermeld te worden dat bij de opgraving aan de Steenakker een pottenbakkersoven aan het licht kwam, die mogelijk in de vroeg-Romeinse tijd in gebruik was.

Figuur 31: Aanwijzing voor de begrenzing van de vicus (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

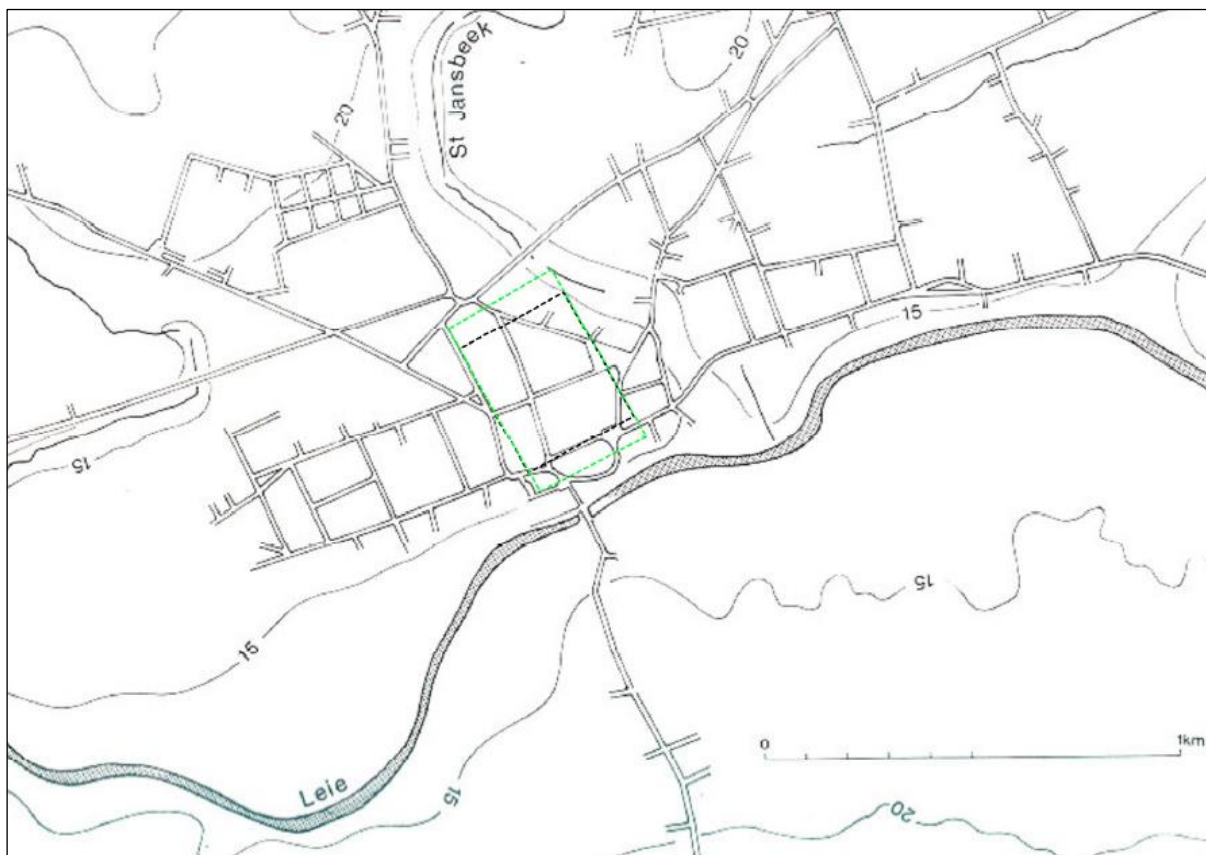
Bloei van de vicus

Dankzij de bloeiende handel die na verloop van tijd ontstond langs de weg van Bavay naar Boulogne beleefde *Viroviacum* een grote bloeiperiode in de 1ste en 2de eeuw n. Chr. Ondanks het beperkte onderzoek dat tot op heden verricht werd, wordt algemeen aangenomen dat de vicus begrensd wordt door de Leie en door de St.-Jansbeek en de Hoge Plankebeek, twee zijbeken van de Leie. De kern van de vicus spreidt zich uit over het huidige stadscentrum, nl. de Nieuwstraat, de Ooievaarstraat, de Groenstraat, de Donkerstraat, de Duivenstraat en de Steenakker (Figuur 32).

Wat de noordelijke begrenzing van de nederzetting betreft, zijn er nog heel wat vraagtekens. Algemeen wordt aangenomen dat deze zich ergens ter hoogte van de huidige Duivenstraat situeert. Aanwijzing hiervoor is de opvallend lage hoeveelheid Romeinse vondsten ten noorden van de Duivenstraat. Ook de Romeinse graven die in het verleden (Zuidlaan, Rekestraat, Hoogweg) en zelfs nog vrij recent (De Pionier) aan het licht kwamen, wijzen in die richting. Eén van de hypothesen is dat de vicus aan de noordelijke zijde afgesloten wordt door een Romeinse weg. In 1991 werd bij de uitbreiding van de Aldi-parking in de Komenstraat een segment van de grote Romeinse weg van Cassel naar Doornik aangesneden. Deze weg, die aanvankelijk aangelegd werd in functie van de Romeinse legers, had oorspronkelijk een breedte van 10m. Na verloop van tijd verloor de weg echter zijn militaire functie en werd de

breedte herleid tot 6m. Langs de weg werden sporen van verschillende houten gebouwen vastgesteld. Het voorkomen van deze gebouwen doet veronderstellen dat de aangesneden weg zich ofwel binnen ofwel aan de rand van de *vicus* bevond. Voorlopig is het niet duidelijk hoe het oostelijke vervolg van deze weg precies verloopt. Omdat het aangetroffen wegtracé georiënteerd is op de Duivenstraat, wordt verondersteld dat de Romeinse weg het tracé van de Duivenstraat volgt. Wat de westelijke begrenzing betreft, zijn de meest westelijke vondsten te situeren aan de westkant van de Nieuwstraat en in de Donkerstraat. Ten westen van deze vondsten werd tot nog toe slechts één onderzoek uitgevoerd, nl. in de Magdalenastraat. Dit onderzoek leverde een negatief resultaat op.

Op basis van de opgravingsresultaten van de centrumstraten kon de hypothetische afbakening van de *vicus* bijgesteld worden. Net ten noorden van de Sint-Medarduskerk werden enkele Romeinse kuilen gevonden, evenals in het zuidelijke segment van de Nieuwstraat. De zuidelijke grens moet dus een stuk zuidelijker gelegen hebben. Bij de opgravingen aan het Pardoën werden bovendien geen Romeinse resten aangetroffen. Daarom werd gesteld dat de grens zich ergens tussen deze twee locaties zou kunnen bevinden. Naar het noorden toe kon de grens opgeschoven worden tot in de buurt van de Duivenstraat.

Figuur 32: Hypothetische begrenzing van de *vicus*, op basis van de opgravingsresultaten bij het onderzoek van de centrumstraten (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Verbrugge berekende, op basis van enkele hypothetische gegevens, dat de oppervlakte van de Romeinse nederzetting minimum 16ha bedroeg. Deze oppervlakte zou overeenstemmen met de oppervlakte van de grootste rurale centra, zoals *Jülich* (10ha), *Elst* (15ha), *Liberchies* (20ha) en *Dalheim* (25ha).

Wat betreft de ruimtelijke en de functionele indeling van de *vicus*, kunnen er – op basis van enkele vondstmeldingen en onder veel voorbehoud – enkele zones afgebakend worden. De zone rond het St.-Maartensplein en de Ooievaarstraat wordt gekenmerkt door intense bewoningssporen. In deze zone werden restanten van *Streifenhäuser* (striphuizen) aangetroffen: langgerekte huizen, planmatig langs een straat aangelegd. De aangetroffen gebouwrestanten waren aangelegd langs de weg van Cassel naar Doornik, of aan een afsplitsing van deze weg. Het voorkomen van heel wat puinmateriaal en de aanwezigheid van een stenen trap in één van de onderzochte kuilen, toont aan dat de bewoning op het St.-Maartensplein waarschijnlijk voorzien was van een stenen fundering. Het voorkomen van zgn. kelderkuilen toont daarnaast aan dat een aantal van deze huizen gekenmerkt werd door kelderruimten met houten wanden. Naast steenbouw zijn in het verleden op verschillende locaties binnen de Romeinse nederzetting ook sporen van houtbouw aangetroffen. Verder onderzoek dient na te gaan in hoeverre de steenbouwstructuren vooral in het centrum van de *vicus* voorkomen en de houtbouwstructuren eerder in de periferie. Ter hoogte van de oostelijke grens van de *vicus* kwamen sporen van ambachtelijke activiteiten aan het licht. Het gaat om vondsten op de Steenakker (pottenbakkersoven), op het domein Oosthove (extractiekuilen) en op het Sint-Maartensplein (smeedtang). Mogelijk is de aanwezigheid van artisanale activiteiten in verband te brengen met de aanwezigheid van water (de St.-Jansbeek) en de perifere ligging binnen de nederzetting.

Volgens J-B. Gramaye (1579-1635) bevond zich ter hoogte van het Sint-Maartensplein een Romeinse tempel. Volgens J. Carpentier bevond de tempel zich eerder ten westen van de Sint-Maartenskerk. In hoeverre in *Viroviacum* effectief een tempel voorkwam en indien ja, aan welke god deze gewijd was, dient verder onderzocht te worden.

Laat-Romeinse occupatie

Op basis van enkele aardewerkvondsten kan afgeleid worden dat de occupatie in Wervik doorloopt tot in de laat-Romeinse periode. In tegenstelling tot vele andere Romeinse sites werd in Wervik aardewerk uit de 4de eeuw gevonden. Wellicht kan dit verklaard worden door de inplanting van de site, aan de weg naar Tongeren (over Kortrijk) en naar Doornik: deze drie locaties speelden immers een belangrijke rol in de laat-Romeinse periode.

Merovingische/Karolingische periode

Enkele Merovingische en Frankische vondsten wijzen mogelijk op een continue bewoning na de Romeinse periode. J. Carpentier vermeldt de vondst van een Frankische lans en aardewerk

in de Groenstraat, in verband te brengen met de resten van een Frankisch grafveldje. In hoeverre effectief sprake is van continue bewoning na de Romeinse periode, dient verder onderzocht te worden.

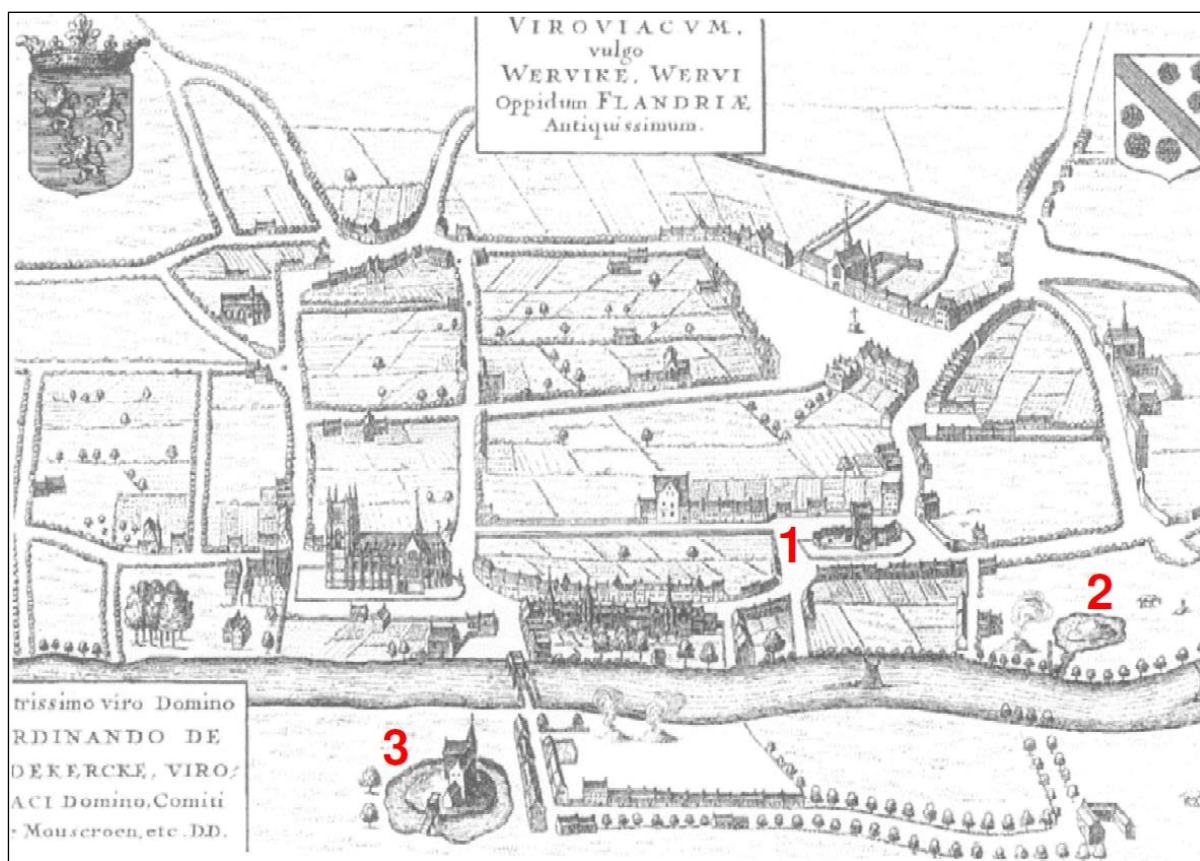
Het middeleeuwse Wervik

Tijdens het archeologisch onderzoek van het St.-Maartensplein kwam de fundering van de romaanse St.-Maartenskerk aan het licht. Deze kerk, die mogelijk teruggaat tot de 10de eeuw, ontstond waarschijnlijk als kapel van de heerlijkheid Oosthove. De burcht van deze heerlijkheid situeerde zich op de noordelijke Leieoever, ter hoogte van de huidige Speiestraat. Vanaf de eerste helft van de 12de eeuw geraakte de burcht Oosthove echter in verval, ten voordele van de omwalde burcht van de heerlijkheid Wervik (huidige Wervicq-Sud) die zich aan de overzijde van de Leie bevond. Deze verschuiving zou te verklaren zijn door de wraak van de graaf van Vlaanderen voor de betrokkenheid van de heren van Oosthove bij de moord op Karel de Goede (1127). Een andere reden is eerder van economische aard, nl. de toenemende handelsactiviteit nabij de Leieovergang.

Dankzij de opkomst van de Wervikse draperie, eind 12de eeuw, beleefde Wervik vooral in de 14de eeuw een grote bloeiperiode. In de 16de eeuw viel de groei volledig stil, o.a. ten gevolgen van stadsbranden, godsdienstoorlogen en pestepidemieën. De teloorgang van de stad komt duidelijk tot uiting, wanneer de stadsafbeeldingen van Deventer (ca. 1560) en Sanderus (1641) met mekaar geconfronteerd worden (Figuur 33 en Figuur 34).

Figuur 33: Kaart van Deventer met aanduiding van de Sint-Maartenskerk (1), de burcht Oosthove (2) en de burcht van de heerlijkheid Wervik (3) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Figuur 34: Kaart van Sanderus met aanduiding van de Sint- Maartenskerk (1), de burcht Oosthove (2) en de burcht van de heerlijkheid Wervik (3) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Centraal archeologische inventaris (CAI)

Om de geografische spreiding van de opgravingsgegevens enigszins overzichtelijk te houden zal hier een opsomming gemaakt worden van de gekende CAI vindplaatsen (Figuur 35).¹⁰

CAI 71011: Deze vindplaats bevindt zich ter hoogte van de grensbrug te Wervik. Het betreft een aantal voorwerpen gevonden tijdens de bouw van de brug of gewoon uit het water gevist zoals metalen voorwerpen uit de middeleeuwen of later (sleutel, munten, gespen, bootshaak, ...), keramiek uit de late middeleeuwen en wapens (o.a. Gomblain uit 1857, Lee-Enfield uit WOII, dolk, ...).

CAI 71013: Archeologische opgraving op het Sint-Maartensplein te Wervik. Op dit plein stond de Sint-Maartenskerk. De kerk is vermoedelijk gebouwd in de 10de eeuw en er zijn theorieën dat ze werd gebouwd op de fundering van een Romeinse tempel. Deze theorie is echter niet bevestigd door de opgraving. Wel werden er verschillende vondsten gedaan die te plaatsen zijn in de Romeinse periode (balans, medaillon, smeedtang, zilveren munten en bouwafval).

¹⁰ <https://cai.onroendergoed.be>

CAI 71015: Archeologische opgraving uitgevoerd op Steenakker in de jaren '50. De menselijke activiteiten in de Romeinse periode kwamen hier heel duidelijk naar voor. Zo werd er een waterput gevonden met een stenen schacht gebaseerd op een houten constructie, een groot aantal afvalkuilen, verschillende paalkuilen (geen af te lijnen constructie), een pottenbakkersoven, een wegtracé en een waterleiding. Uit al deze archeologische sporen werd een grote hoeveelheid aardewerk gerecupereerd (terra sigillata, Belgische waar, gevernist aardewerk, ...).

CAI 75940: Vondstconcentratie van (vermoedelijk) Romeins aardewerk in de Ooievaarsstraat.

CAI 75941: Vondstconcentratie van (vermoedelijk) Romeins aardewerk op een perceel langs de Nieuwstraat.

CAI 75942: Vondstconcentratie van Romeins aardewerk op een perceel langs de Groenstraat, o.a. terra sigillata.

CAI 76173: Archeologische opgraving uitgevoerd op een perceel langs de Ooievaarsstraat in de jaren '90. Hierbij werden enerzijds paalkuilen en kuilen aangetroffen die volgens de *insulae*-indeling van de *vicus* georiënteerd waren. Anderzijds een grote hoeveelheid keramiek en indirecte bewijzen van industriële activiteiten.

CAI 76182: Naar aanleiding van de sanering van de Sint-Jansbeek werd in 1992 een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Hierbij werd o.a. de mottegracht van Oosthove aangesneden. Er werden echter ook aanwijzingen van oudere occupatiefases aangetroffen zoals een bewoningslaag uit de Romeinse periode en een neolithisch artefact uit een veen.

CAI 76993 en 76994: Archeologisch onderzoek op de site Pardoën. Hierbij werd een laag gevonden met 14de-15de-eeuws aardewerk, een klokkengietersatelier, zes begravingen horend bij het oude kerkhof van de Sint-Medarduskerk en enkele laatmiddeleeuwse afvalkuilen. Verder ook nog de funderingen van gekende gebouwen uit subrecente periodes.

CAI 151455: Archeologische opgraving Wervik De Pionier. Deze opgraving leverde een overvloed aan informatie op, in hoofdzaak over de Romeinse periode. Zo werd de weg van Cassel naar Doornik aangetroffen. Deze weg was tussen 16 en 20m breed, voorzien van afwateringsgreppels aan beide zijden en te volgen over een afstand van 150m. Bovendien kon ook worden vastgesteld dat de weg verschillende fasen heeft gekend, zowel onverhard (karrensporen) als verhard. Naast de weg werd ook een brede verdedigingsgracht blootgelegd. Deze gracht was licht gebogen en stond vermoedelijk in verband met de weg. Omdat de gracht V-vormig was, kon hij in de militaire sfeer gebracht worden, als deel van een vroeg-Romeins kamp of als deel van de omwalling van de *vicus*. Uiteindelijk werden ook nog 11 brandrestengraven gevonden die naar alle waarschijnlijk tot een uitgestrekter grafveld behoorden. Naast deze hoeveelheid aan archeologische sporen uit de Romeinse periode

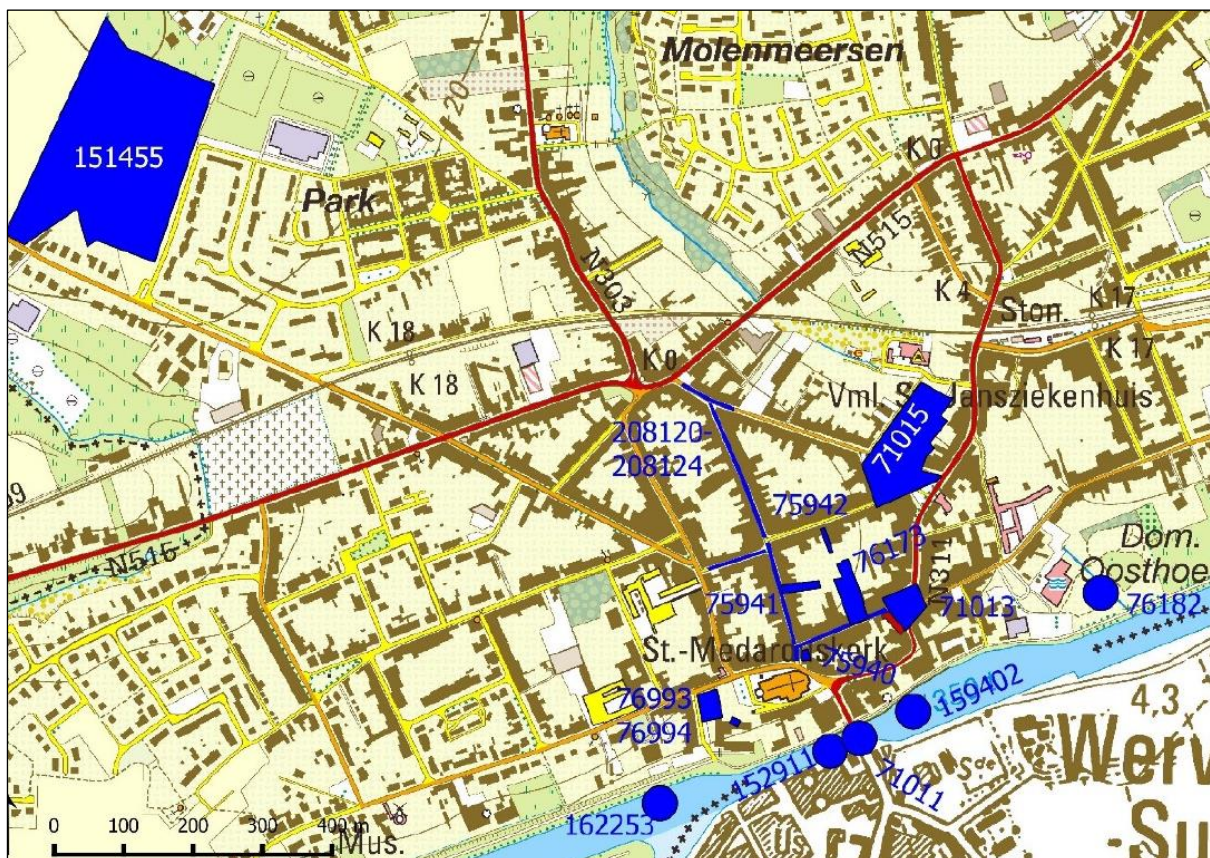
waren ook andere periodes vertegenwoordigd. Een hoofdgebouw, bijgebouwen, kuilen en greppels uit de ijzertijd, alsook greppels en paalkuilen uit de late middeleeuwen die wijzen op landbouwactiviteiten, en enkele sporen en vondsten uit de Eerste Wereldoorlog.

CAI 152911: Losse vondsten uit de Leie, net voor de brug (een speerpunt en een mondharp).

CAI 159402: Losse vondsten uit de Leie, zoals een Merovingisch zwaard.

CAI 162253: Losse vondsten uit de Leie, zoals een goed bewaarde punt van een vleugellans (Karolingisch).

CAI 208120-208124: Opgravingen centrumstraten Wervik, met verschillende kuilen die kunnen wijzen op artisanale activiteiten op de rand van de *vicus*. Verder ook paalkuilen en kiezelpakketten (ophoging en oude straatniveaus) die de omvang van de *vicus* nader helpen bepalen.

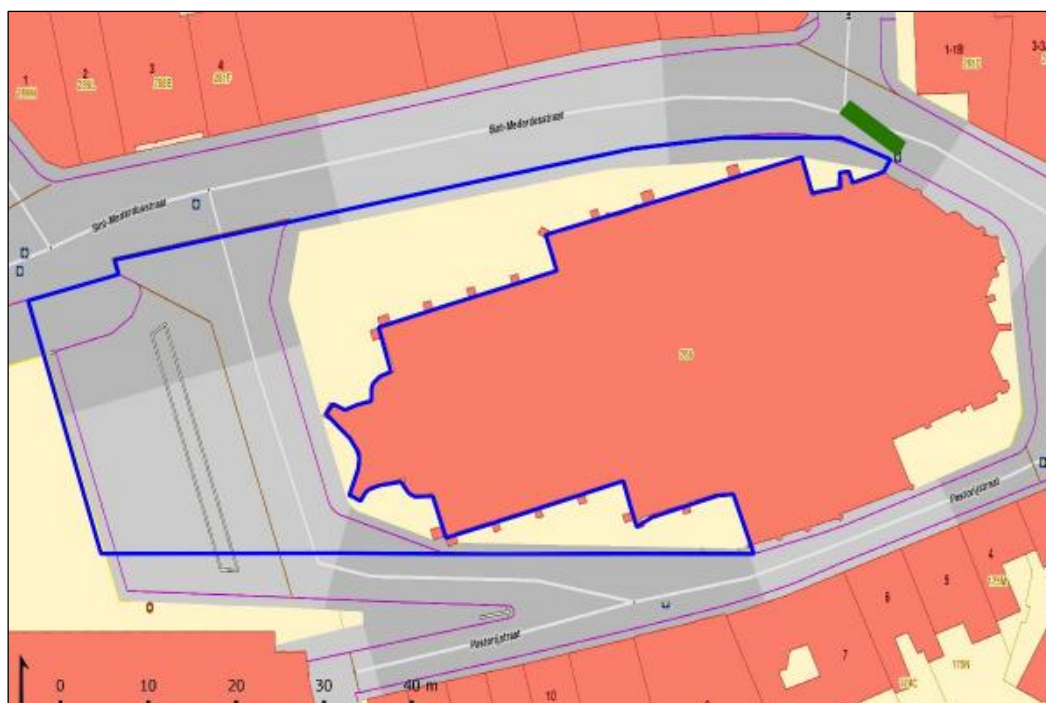

4.2.2 Sint-Medarduskerk en kerkomgeving¹¹

Vóór de bouw van de kerk?

De geschiedenis van het plangebied voor de bouw van de eerste kerk is niet achterhaald kunnen worden. Op basis van archeologische gegevens zou de Romeinse *vicus* niet tot binnen het plangebied komen. Zo situeerden de dichtst aangetroffen vondsten uit de Romeinse periode zich tot voor kort ongeveer 20m ten noordoosten van het plangebied. Daar werd op de hoek van de Leiestraat en de Nieuwstraat/Ooievaarsstraat een concentratie aan (vermoedelijk) Romeins aardewerk gevonden (CAI 75940).

De resultaten van het archeologisch onderzoek van de centrumstraten van Wervik suggereren evenwel dat de zuidwestelijke hoek van de *vicus* zich ergens tussen het zuidelijke uiteinde van de Nieuwstraat en het Pardoën kan bevinden (Figuur 36). Bij de kleine werfbegeleiding in de Sint-Medardusstraat werden twee kuilen (op ongeveer +16m TAW) aangesneden waaruit Romeins vondstmateriaal – o.a. terra sigillata – werd gerecupereerd. Deze sleuf bevond zich op minder dan 2m van het huidige onderzoeksgebied. Gezien het feit dat deze kuilen groter zijn dan het opgravingsvlak is de kans reëel dat het verdere verloop zich binnen het plangebied bevindt. Voorts is het even waarschijnlijk dat er zich nog andere sporen uit de Romeinse periode binnen het plangebied bevinden.

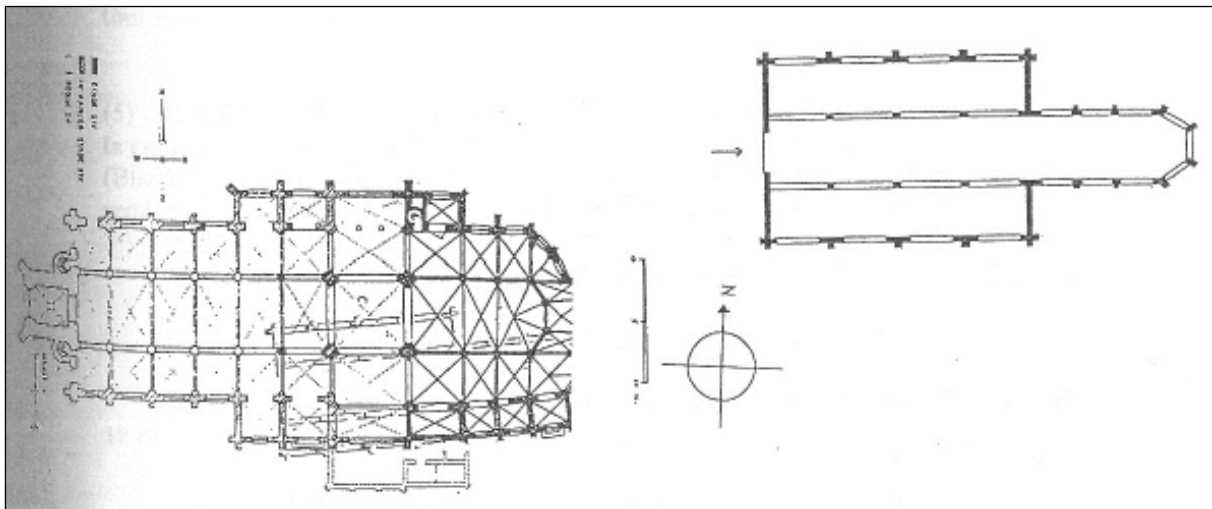
Figuur 36: Sleuf in de Sint-Medardusstraat (groen) opgegraven tijdens het onderzoek van de centrumstraten, op het GRB (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

¹¹ Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRYSSE 2017.

De kerk

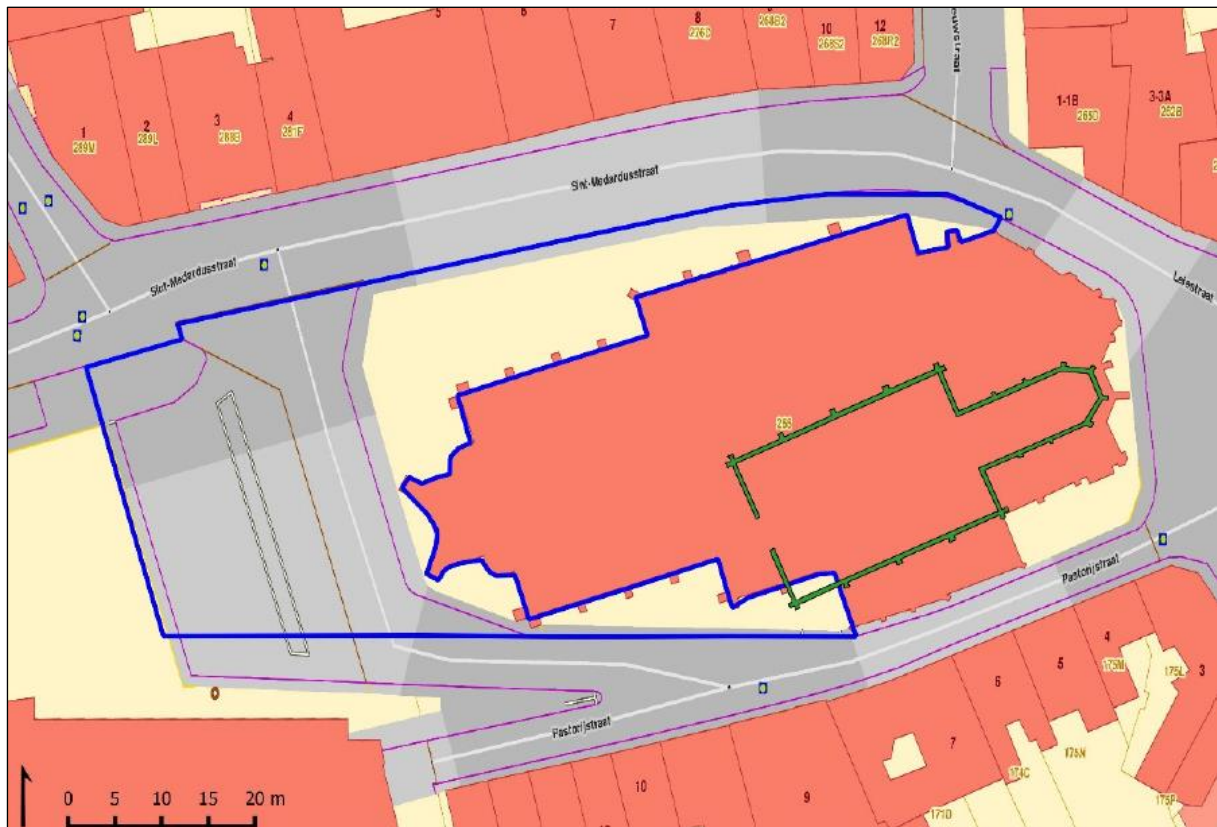
Aangezien het plangebied in zijn geheel buiten het eigenlijke kerkgebouw is gelegen, is de kans klein dat er resten van deze kerk of een voorganger bedreigd worden door de geplande werkzaamheden. De bouw van de huidige kerk dateert uit het einde van de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw. Hoewel de kerk dus inderdaad een voorganger heeft gekend in de vorm van een kleiner kerkgebouw, is de kans klein dat deze resten binnen het plangebied zullen liggen. Er wordt namelijk uitgegaan van een herbouw op een deel van de fundering van deze oudere kerk zodat ze zich eigenlijk zo goed als volledig binnen de huidige omvang moet bevinden.

Tijdens renovatiewerken in het interbellum werden verschillende funderingsresten onder de kerkvloeren vastgesteld. Deze observaties hebben architect L. Lannoy ertoe aangezet om een hypothetisch grondplan van de eerste Sint-Medarduskerk op te maken (Figuur 37). Op basis van deze reconstructie zou de zuidwestelijke hoek van deze fundering net buiten de huidige kerkmuur moeten vallen. Indien de hypothese dus enigszins de waarheid benaderd is er toch een kleine kans dat een funderingsmuur van de oude kerk binnen het onderzoeksgebied komt te liggen en eventueel onderzocht kan worden.

Figuur 37: Hypothetische reconstructie van het grondplan van de eerste kerk (rechts) geplaatst op het grondplan van de huidige kerk (links) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Aan de hand van bovenstaande reconstructie werd de hypothetische ligging van de oude kerk geplotted op de huidige toestand (Figuur 38). Hieruit blijkt dat de zuidwestelijke hoek van de fundering zich net ten westen van de sacristie – en buiten de kerkmuren – zou kunnen bevinden en dus net binnen het plangebied valt. Indien er op deze locatie resten zouden aangetroffen worden, kan deze hypothese voor een deel bevestigd worden.

Figuur 38: Hypothetische ligging van de oude kerk (groen) geplot op het GRB (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

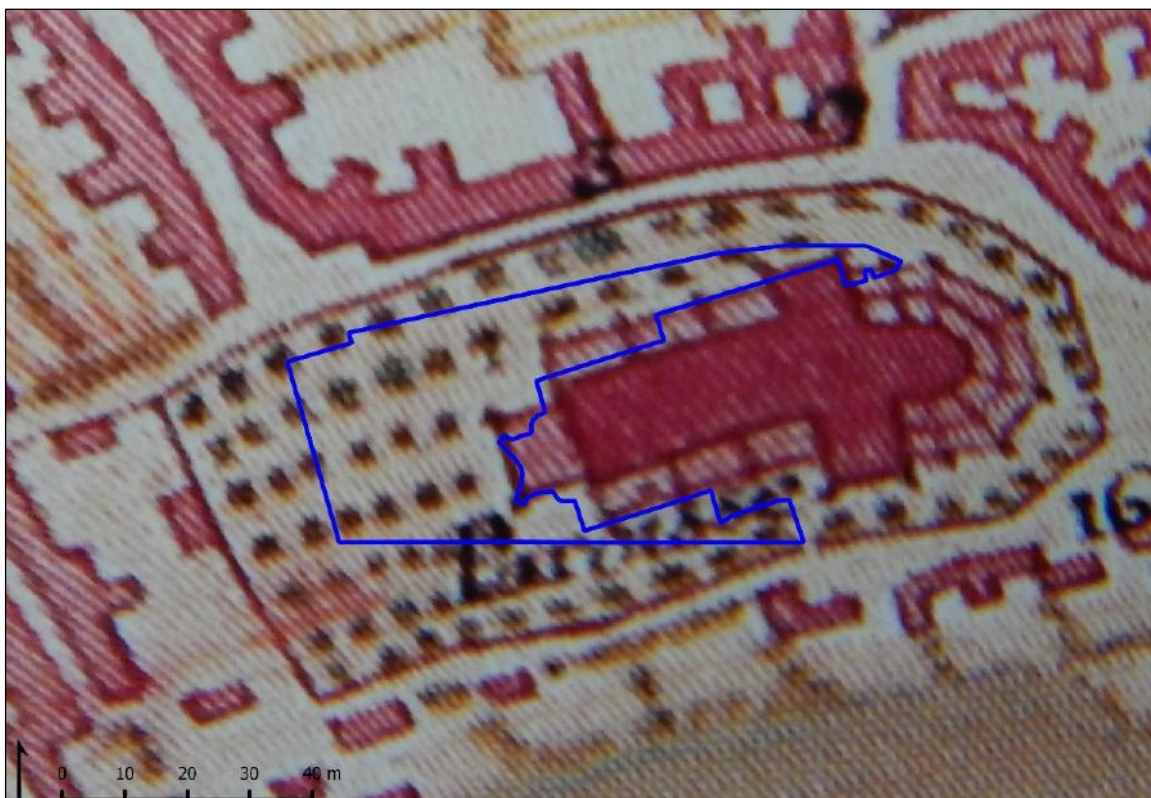
Het kerkhof

Volgens verschillende historische kaarten moet er ten minste tot het einde van de 18de eeuw een kerkhof rond de kerk hebben gelegen (Figuur 39, Figuur 40 en Figuur 41). Deze begraafplaats lag volledig rond de kerk en strekte zich in het westen uit tot tegen de grens van het Pardoën. Omwille van deze uitgestrektheid moeten over de volledige oppervlakte van het projectgebied begravingen verwacht worden.

Slechts drie van de historische kaarten uit de periode waarin het kerkhof in gebruik was, kunnen min of meer georeferereerd worden. Hoewel ze daar eigenlijk niet volledig voor geschikt zijn wegens incorrecte verhoudingen, kan er op deze manier wel een goed beeld verkregen worden van de onderdelen die zich binnen het plangebied bevinden. Er kan echter geen gebruik van gemaakt worden om een exacte locatie van een specifiek element te gaan bepalen. Uit deze projecties blijkt dat het plangebied zich beperkt tot het kerkhof met een kleine mogelijkheid dat de kerkhofmuur zich, in de het noordelijke of zuidelijke uiterste van het plangebied, nog net binnen de te onderzoeken grenzen bevindt.

Figuur 39: Plangebied geprojecteerd op de kaart van Deventer (1560) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Figuur 40: Plangebied geprojecteerd op het Plan du Bourg de Wervik (1744) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

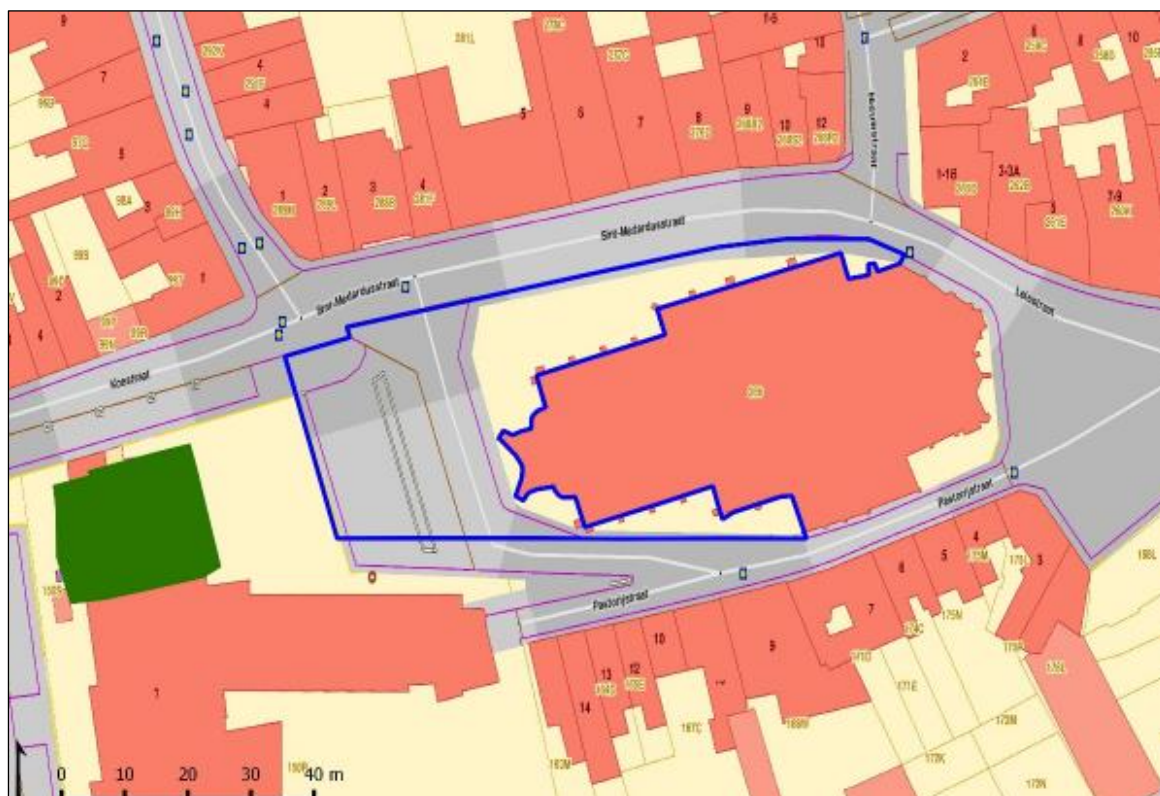
Figuur 41: Plangebied geprojecteerd op de kaart van Ferraris (1777) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Op basis van de 19de-eeuwse kaarten en de resultaten van de opgraving aan het Pardoën kan met zekerheid gesteld worden dat de westelijke grens van het plangebied binnen de grenzen van het kerkhof blijft dat zich uitstrekte tot tegen het Pardoën. Op de Atlas der Buurtwegen blijkt dat het plangebied niet tot tegen het Pardoën loopt terwijl het kerkhof dat dus wel deed (Figuur 42 en Figuur 43). Dit werd bevestigd tijdens de opgraving van het Pardoën naar aanleiding van de geplande bouw van een nieuwbouwcomplex voor het zorgcentrum. Tijdens deze opgravingen werden niet alleen de funderingen van het pre-19de-eeuwse Pardoën aangetroffen maar ook enkele begravingen. Deze graven bevonden zich net ten oosten van het Pardoengebouw en moeten dus op de periferie van het kerkhof zijn begraven.

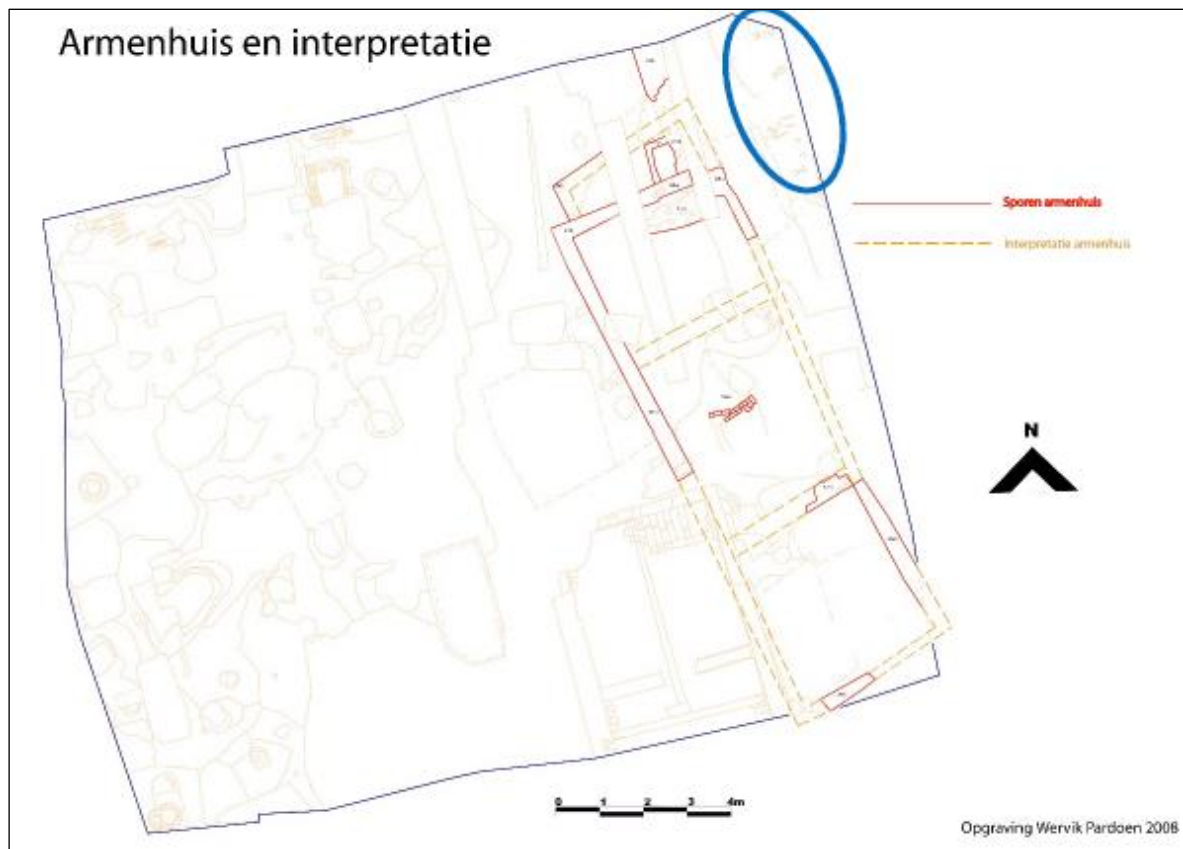
In totaal werden zes skeletten (deels) onderzocht. Allemaal lagen ze mooi naast elkaar begraven in een lichtbruin pakket van 0,50m dik, met daarin heel wat puin. Dit pakket bevond zich op een grijsgroene ophoging. Alle begravingen waren (voor zover achterhaalbaar) west (hoofd) – oost (voeten) georiënteerd. De gemiddelde diepte van de stoffelijke resten (+14,72m TAW) schommelde rond 130cm onder het maaiveld (+17m TAW) (Figuur 44).

Figuur 42: Plangebied (blauw geprojecteerd op de Atlas der Buurtwegen met aanduiding van het Pardoen (rood) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Figuur 43: Opgraving site Pardoen (groen) ten opzichte van het huidige plangebied (blauw) op het GRB (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Figuur 44: Grondplan van de aangetroffen resten van het Armenhuis (Pardoen) met aanduiding begravingen (blauwe ovaal) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

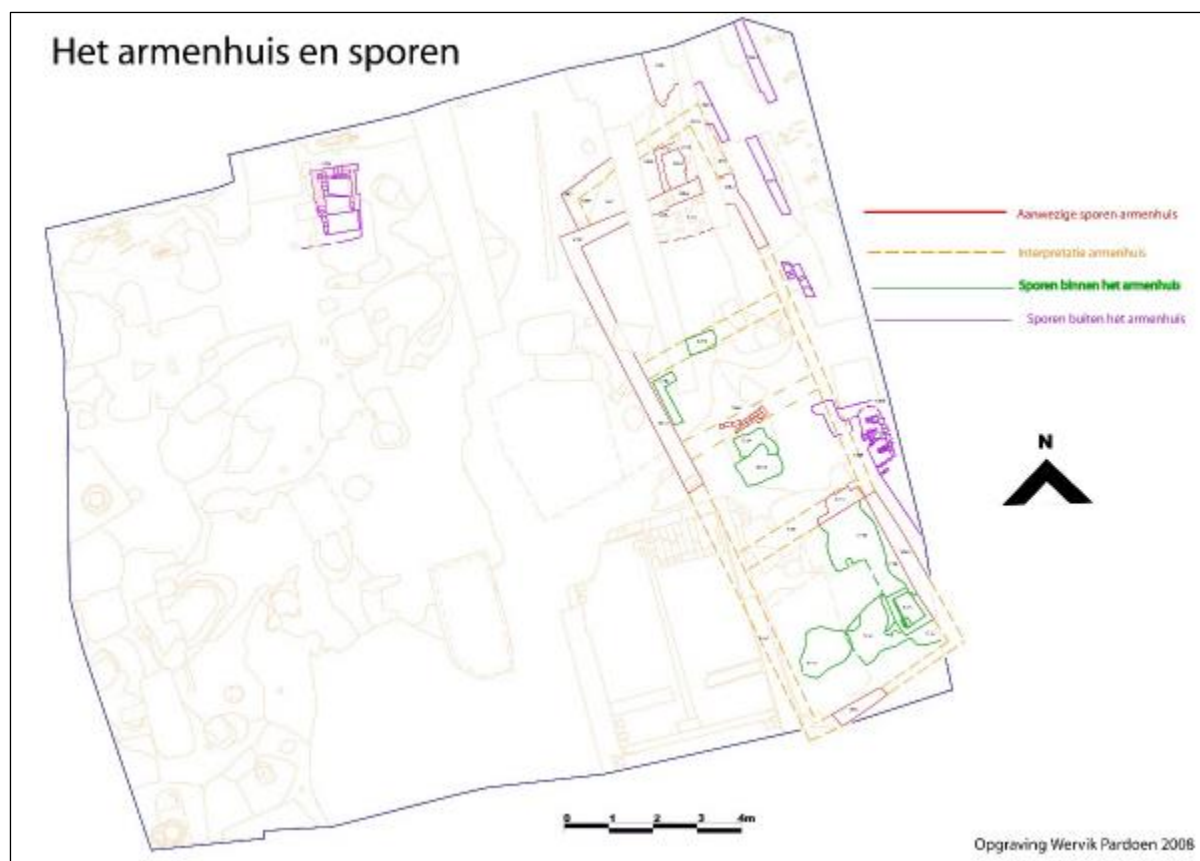
De kerkhofmuur

Zoals reeds meermaals aangehaald was het kerkhof afgescheiden van de openbare plaatsen door middel van een kerkhofmuur. De exacte afmetingen en omvang van deze muur konden niet bepaald worden omdat hij enkel figuratief werd afgebeeld op de oudere en onnauwkeurige kaarten. De enige zekerheid is de westelijke muur die parallel lag aan de perceelsgrens van het Pardoen. En zelfs hier is er enige onduidelijkheid.

De meeste kaarten geven het kerkhof weer tot tegen het armenhuis op de site Pardoen. Maar op Sanderus wordt duidelijk een ruimte gelaten dat geïnterpreteerd zou kunnen worden als een wegje tussen de kerkhofmuur en het armenhuis (Figuur 45). Laatstgenoemde mogelijkheid werd mogelijk gestaafd door de resultaten van de opgravingen aan het Pardoen (Figuur 46). Daar werden tussen de begravingen en de resten van het armenhuis enkele muurresten gevonden die mogelijk overblijfselen waren van een kerkhofmuur. Bovendien werd tussen deze muurtjes en de funderingen van het armenhuis een restant gevonden van een bakstenen vloerbedekking die naar alle waarschijnlijkheid onderdeel uitmaakte van een wegje. De uitvoering van deze muurtjes was zeer licht en de bewaring zeer fragmentarisch en niet meer dan twee baksteenrijen hoog. Hoe dan ook lijkt de interpretatie als kerkhofmuur en -wegje zeer plausibel.

Figuur 45: Detail van de kerkomgeving op de kaart van Sanderus (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Figuur 46: Grondplan van het armenhuis met rechts de muurresten en het wegje (paars) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Zoals reeds aangehaald is de exacte ligging van de zuidelijke en noordelijke kerkhofmuur niet gekend en kon hij ook niet bepaald worden aan de hand van de historische kaarten. In het noorden liep hij parallel aan en tegen de Sint-Medardusstraat. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat de straat vroeger smaller was en dat de muur zich dus onder het huidige straattracté – en dus buiten het plangebied – bevindt. In het zuiden is er een vergelijkbare situatie ten opzichte van de Pastorijstraat, met dat verschil dat dit kleine straatje mogelijk niet veel aanpassingen heeft gekend. In dat geval zal de muur net wel of net niet binnen het onderzoeksgebied vallen. Bovendien is het, omwille van de onnauwkeurigheid van de historische kaarten, niet te bepalen of het kerkhof steeds even groot is geweest of niet. Eventuele expansies of inkrimpingen kunnen niet worden vastgesteld via deze bronnen, maar zijn wel perfect mogelijk. In zo'n geval zullen de verschillende fasen wel min of meer parallel aan elkaar liggen, aangezien de U-vormige uitvoering van de muur wel een continuïteit kent.

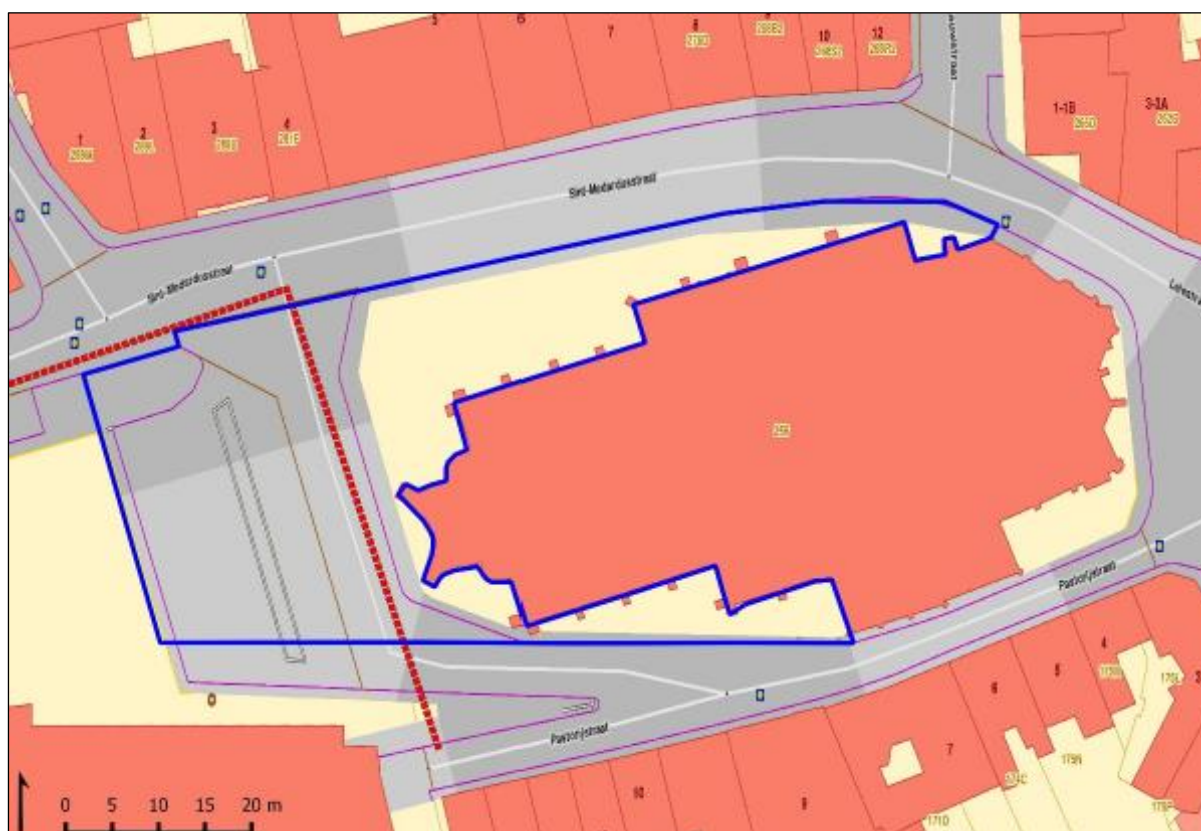
Hospice Des vieillards

Uiteindelijk wordt het kerkhof opgegeven en bijgevolg ook de kerkhofmuur. Het westelijke gedeelte van de begraafplaats wordt ergens in de vroege 19de eeuw opgenomen binnen het eveneens heringerichte Pardoën. Deze zone blijft een open ruimte maar wordt wel afgeschermd met een muur. De omvang van deze muur is niet vast te stellen aan de hand van de kaarten (Figuur 47). Op basis van foto's van de omgeving kan wel aangenomen worden dat het gaat om een lage muur die de voortuin van het Hospice des Vieillards afscheidt van het kerkplein en de Sint-Medardusstraat. In de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw was de tuin onderdeel van het Hospice en stond een hekwerk op de lage muur. Later in de 20ste eeuw werd de tuin openbaar en bleef enkel de lage muur over. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de tuin een grasveld en verdwijnt het muurtje. In 1969 wordt het Hospice des Vieillards afgebroken om plaats te maken voor een nieuwbouw. Vermoedelijk verdween toen ook de muur. De tuin werd een grasperk en uiteindelijk de parking die hij nu is.

Op onderstaande kaart wordt de muur weergegeven op de huidige kadasterkaart (Figuur 48). Het noord-zuid gerichte gedeelte van de muur doorsnijdt het plangebied. Een niet onbelangrijke vaststelling is het feit dat de noordoostelijke hoek zich ten noorden van het plangebied bevindt en dus binnen het huidige straattracté. Dit kan gezien worden als een aanwijzing voor het feit dat de Sint-Medardusstraat tot de 19de eeuw een stuk smaller was dan nu. Bijgevolg kan er ook van uitgegaan worden dat de noordelijke kerkhofmuur zich eerder binnen het straattracté dan het plangebied zal bevinden (Figuur 49, Figuur 50 en Figuur 51).

Figuur 47: Projectie van het plangebied op de Atlas der Buurtwegen (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Figuur 48: Projectie van de 19de-eeuwse muur (rood) en het plangebied op GRB (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Figuur 49: Het Hospice des Vieillards tijdens de Eerste Wereldoorlog gezien vanuit de Sint-Medardusstraat. De muur met het hekwerk is duidelijk zichtbaar (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

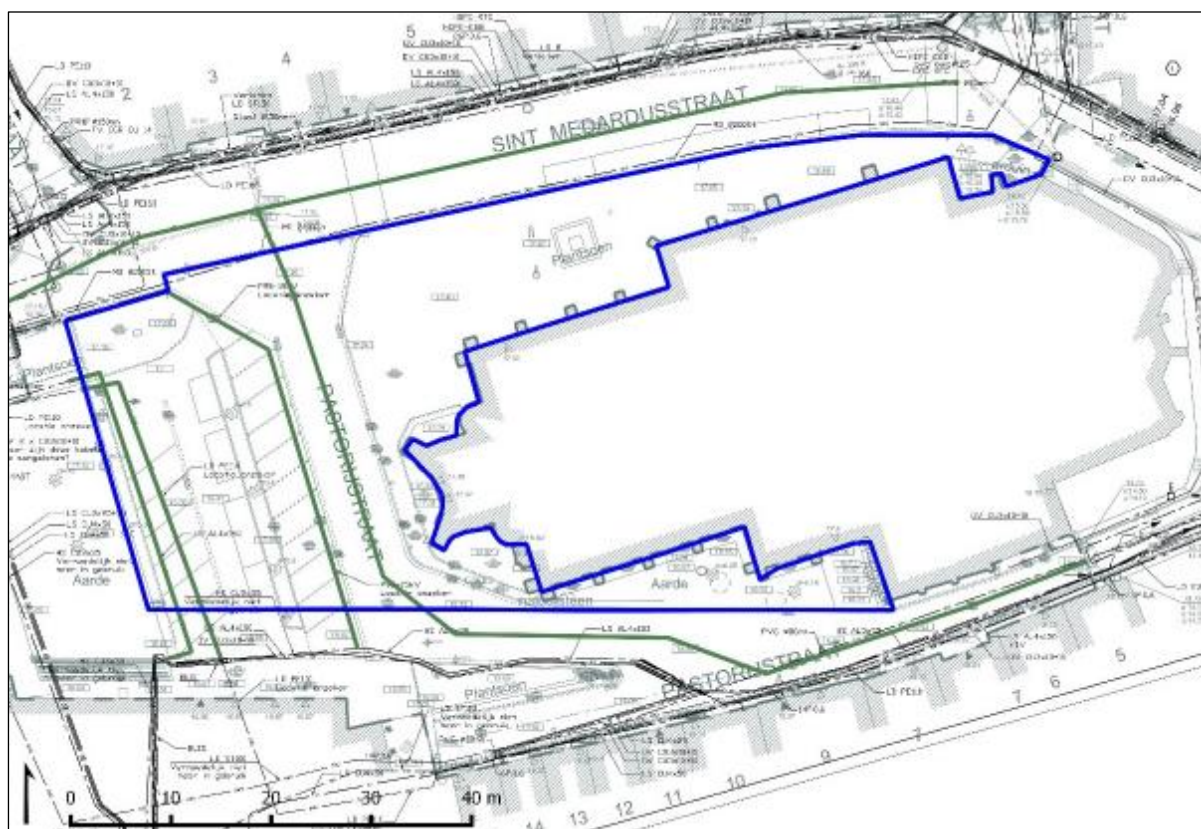

Figuur 50: De latere openbare tuin (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Verstoringen van het bodemarchief

Het plangebied is tot het einde van de 18de eeuw of het begin van de 19de eeuw een kerkhof geweest. In welke mate de eeuwen van begravingen de mogelijke oudere archeologische sporen hebben aangetast is niet in te schatten.

Vanaf de 19de eeuw werd de oostelijke helft van het projectgebied ingericht als kerkplein terwijl de westelijke helft een tuin werd. Met uitzondering van de aanleg van de tuinmuur van het Hospice des Vieillards zijn er tot de 20ste eeuw geen ingrepen gebeurd die het bodemarchief danig verstoord kunnen hebben. De enige bodemingrepen met een reële kans op verstoring van archeologie zijn de aanlegsleden van nutsleidingen. Ervan uitgaande dat deze zich nagenoeg altijd in de straattracés bevinden – met uitzondering van de aftakkingen – komt vooral het huidige tracé van het noord-zuid gerichte deel van de Pastorijstraat in aanmerking. Op onderstaand plan wordt aangegeven waar de gekende nutsleidingen zich bevinden (Figuur 51).

Figuur 51: Bestaande toestand met aanduiding plangebied (blauw) en nutsleidingen (groen) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Geplande werken

De kerkomgeving wordt heraangelegd, waardoor het bodemarchief bedreigd wordt. Het volledige kerkplein en het noord-zuid gerichte deel van de Pastorijstraat worden verkeersvrij gemaakt en heringericht (Figuur 52). Ter hoogte van de parking komt een half verharde zone met bomen en het oorlogsmonument wordt verplaatst. Alle ingrepen die zich beperken tot het vernieuwen van de verharding gaan niet dieper dan 60cm. De zwaarste verstoringen zijn te verwachten ter hoogte van de nieuwe nutsleidingen. Aangezien de meeste leidingen voorzien zijn in de straattracés zal ook dit beperkt blijven. Er wordt slechts één leiding voorzien ter hoogte van het oude noord-zuid gerichte tracé van de Pastorijstraat.

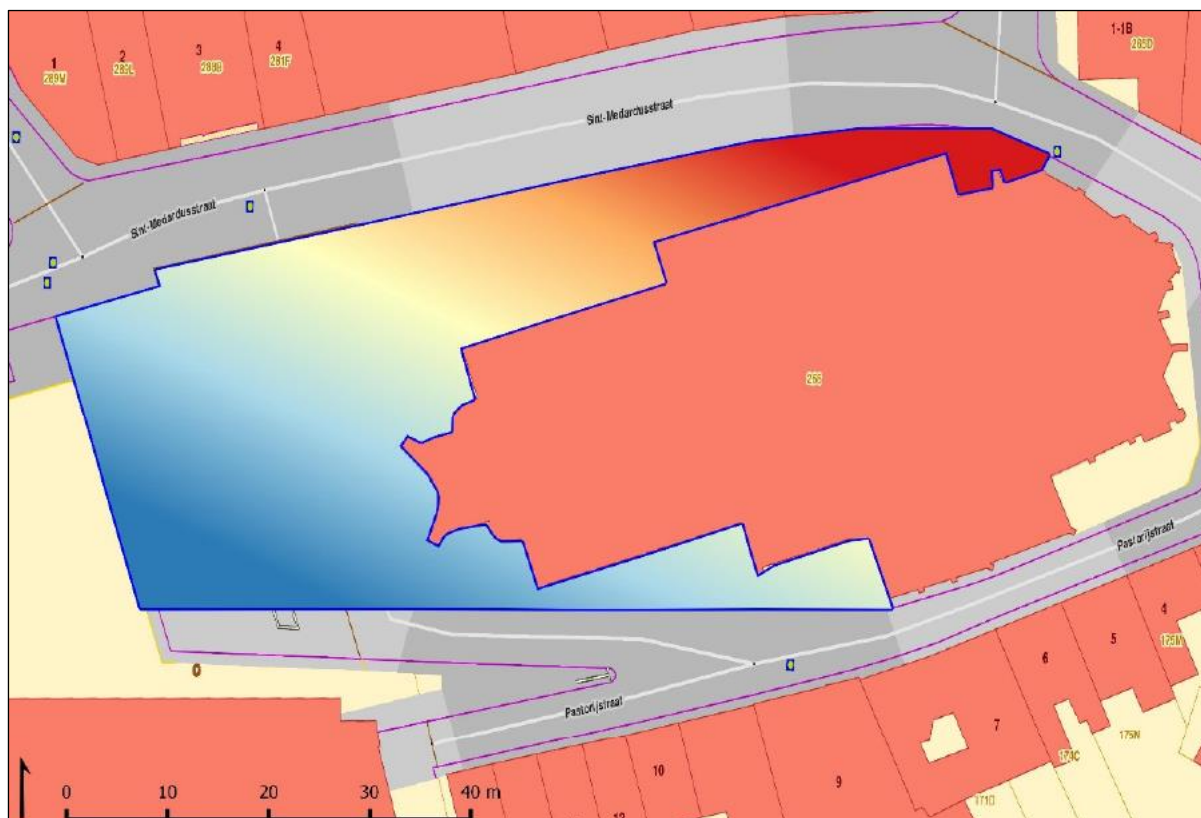
Figuur 52: Ontworpen toestand met aanduiding plangebied (blauw) en nieuwe nutsleidingen (paars)
(bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

4.2.3 Conclusies en aanbevelingen¹²

Op basis van de bureaustudie kan gesteld worden dat er zich vier verschillende gehelen binnen het plangebied bevinden waarvan de archeologische neerslag bedreigd wordt door de geplande werkzaamheden. Een eerste categorie zijn de sporen die ouder zijn dan de bouw van de kerk. Aangezien de kennis van deze periode voor de locatie zeer beperkt is, moet dit

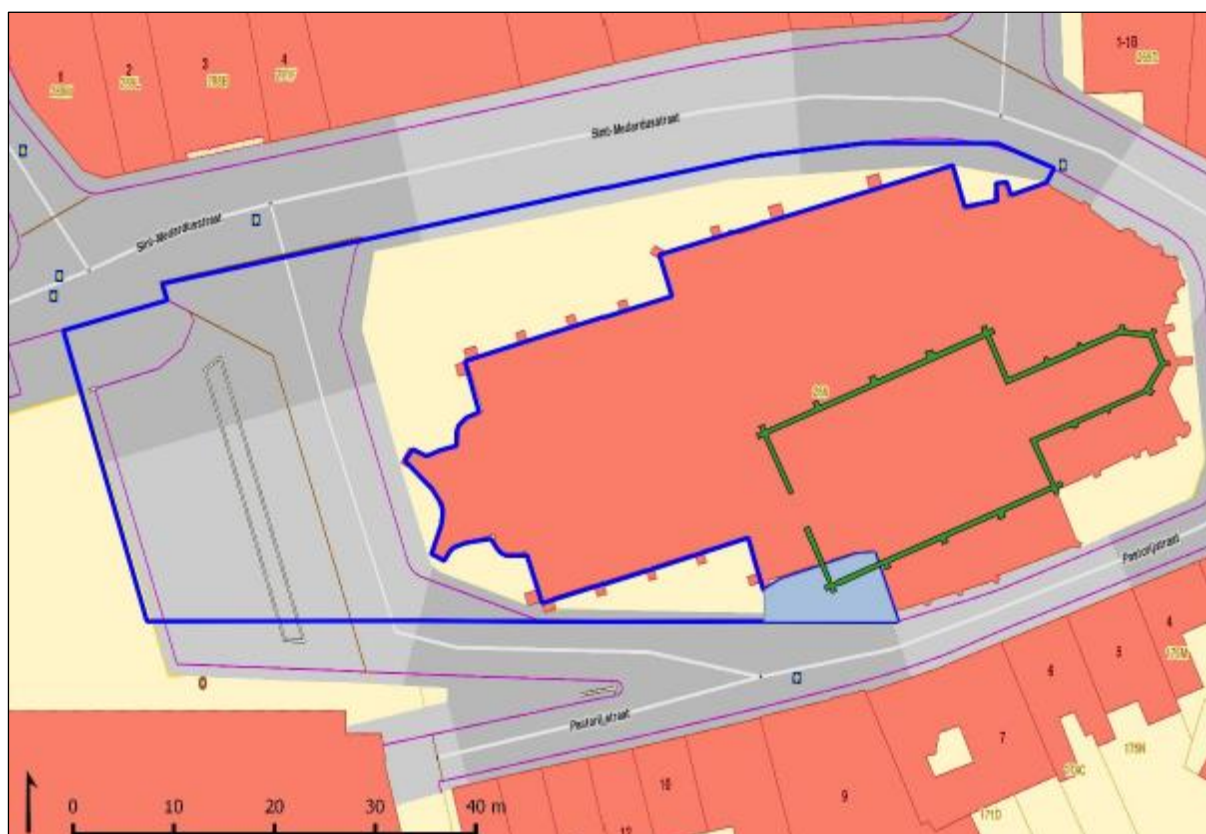
¹² Overgenomen uit VERDEGEM & DE GRYSSE 2017.

eigenlijk heel ruim gezien worden, namelijk van de steentijden tot de volle middeleeuwen. Afgaande op de resultaten van archeologische opgravingen in de directe omgeving is de verwachting van Romeinse sporen het grootst. Wat de spreiding binnen het onderzoeksgebied betreft, is het potentieel naar alle waarschijnlijkheid hoger in de oostelijke helft. Indien deze ruimtelijke opdeling daadwerkelijk van toepassing is, kan dit leiden tot een meer precieze afbakening van de *Vicus* (Figuur 53).

Figuur 53: Verwachtingskaart oudere sporen (rood: hoge verwachting; blauw: lagere verwachting)
(bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

Een tweede geheel is het mogelijke restant van de eerste kerk. Op basis van de waarnemingen tijdens werken in de kerk werd een hypothetische reconstructie van deze eerste kerk opgemaakt door de architect L. Lannoy. Indien deze hypothese juist is, zou de zuidwestelijke hoek van deze kerk zich buiten de huidige kerk en binnen het onderzoeksgebied bevinden (Figuur 54). Mochten deze funderingen archeologisch vastgesteld kunnen worden, kan deze stelling mogelijk bevestigd worden en informatie bieden over een historisch slecht gedocumenteerde fase van de kerk.

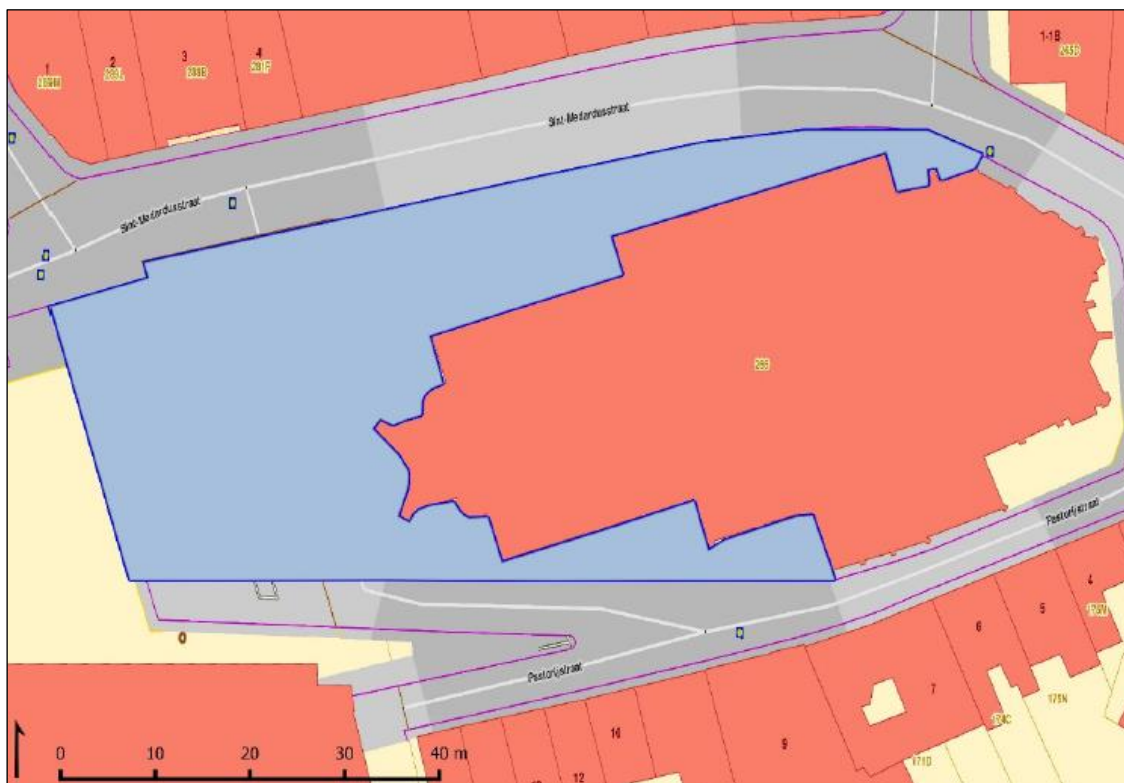

Figuur 54: Verwachtingskaart restanten oude kerk (lichtblauw) (bron: VERDEGEM & DE GRUYSE 2017).

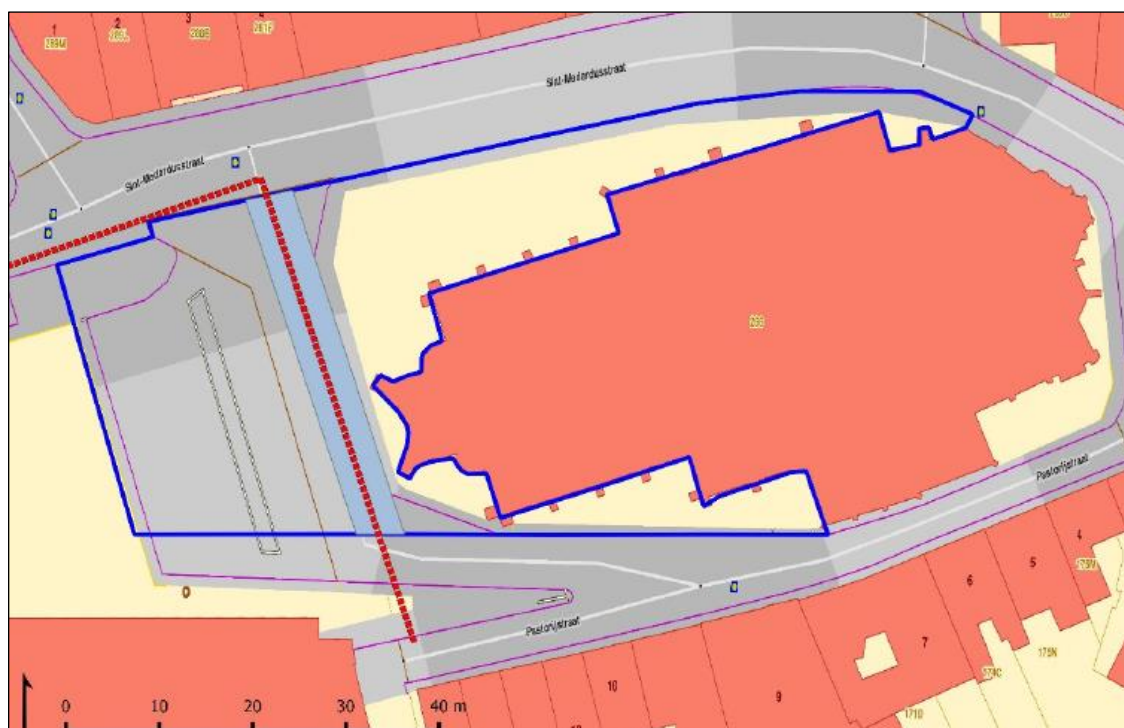
Een volgende categorie is het kerkhof dat zich rondom de kerk bevond. Ervan uitgaande dat dit in gebruik werd genomen kort na de bouw van de kerk, kan de projectlocatie de resten van vijf à zes eeuwen begravingen herbergen. Gezien het feit dat het onderzoeksgebied volledig binnen de grenzen van het kerkhof valt, moet overal rekening gehouden worden met de aanwezigheid van menselijke resten. Op basis van het onderzoek op het Pardoën is geweten dat deze resten zich tot op een diepte van ongeveer anderhalve meter onder het straatniveau bevinden. In welke mate op hogere niveaus begravingen aanwezig zijn die al dan niet bewaard zijn gebleven kon niet achterhaald worden. De exacte locatie van de kerkhofmuur kon niet bepaald worden aan de hand van historische kaarten omdat hij reeds was afgebroken op het moment dat de kaarten nauwkeuriger werden. Er kan vanuit gegaan worden dat de kerkhofmuur parallel aan en vlak tegen de straten liep (Figuur 55). Aangezien het plangebied de straattracés zoveel mogelijk tracht te vermijden is de kans klein dat de muur aangesneden wordt. Bovendien is het niet onrealistisch dat de huidige straat breder is dan voorheen. Dit betekent dat de muur zich dan in het huidige tracé bevindt waardoor de kans nog kleiner is dat hij binnen het plangebied ligt.

Tenslotte is er de 19de-eeuwse tuinmuur van het Hospice des Vieillards. Deze doorkruist met zekerheid het plangebied van noord naar zuid (Figuur 56). Hier zal het enigszins afhankelijk zijn van de diepte waarop deze muur gefundeerd is of hij nog kan teruggevonden worden of

niet. De verschillende – oppervlakkige – aanpassingen van de bestrating kunnen de muur reeds hebben vernietigd.

Figuur 55: Verwachtingskaart kerkhof(muur) (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Figuur 56: Verwachtingskaart tuinmuur Hospice des Vieillards (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

4.2.4 Archeologisch vooronderzoek¹³

Volgens de BVW bij het vooronderzoek moest een totale lengte van 30m sleuven aangelegd en onderzocht worden. Tijdens het onderzoek, uitgevoerd door Ruben Willaert bvba, werd gekozen voor de inplanting van vijf korte proefsleuven, verspreid over het terrein (Figuur 57). Dit enerzijds met de opzet om de bewaringstoestand van het kerkhof in te schatten binnen de verschillende zones van het projectgebied en anderzijds om de spreiding van eventuele Romeinse sporen in kaart te brengen.

Figuur 57: Algemeen sporenplan vooronderzoek (bron: VERDEGEM & DE GRYSSE 2017).

Op zeer geringe afstand t.o.v. de huidige verharding werden negen inhumaties vastgesteld. Zeven individuen situeerden zich aan noordelijke zijde van de kerk en twee aan zuidelijke zijde. De schedel die bepalend was voor de aanleg van het archeologisch vlak in WP4 bleek uiteindelijk geen deel uit te maken van een skelet in anatomisch verband. De schedel maakte wel deel uit van het kerkhofpakket.

¹³ Overgenomen uit Verdegem & De Gryse 2017.

De aangetroffen individuen zijn in verband te brengen met het uitgestrekte kerkhof dat zich vanaf de late middeleeuwen rondom de Sint-Medarduskerk bevond. Deze begraafplaats, begrensd door een U-vormige kerkhofmuur, wordt vanaf 1560 op verschillende historische kaarten van Wervik afgebeeld. Op basis van historische bronnen kan afgeleid worden dat de afbraak van de kerkhofmuur te situeren is tussen 1794 en 1813. De opgave van het kerkhof is m.a.w. in deze periode te situeren.

Slechts in vier gevallen kon met zekerheid vastgesteld worden dat de overledenen begraven zijn in kisten. Deze conclusie is gebaseerd op de aanwezigheid van kistnagels rond de lichamen; de kisten zelf zijn volledig vergaan. In twee gevallen werden ter hoogte van het lichaam speldjes aangetroffen, wat wijst op het gebruik van een lijkwade. In één geval werden zowel speldjes als kistnagels aangetroffen, wat er mogelijk op wijst dat het lichaam eerst ingewikkeld is in een lijkwade en daarna begraven is in een kist. Alle skeletten zijn conform de christelijke traditie begraven met het hoofd naar het westen en de voeten naar het oosten. Aan de basis hiervan ligt het geloof dat de doden op de Dag des Oordeels uit de dood zullen ontwaken en de verrezen Christus in het oosten zullen zien. Verder kon geconcludeerd worden dat het om acht oudere volwassenen en één kind van ca. zes jaar gaat.

In deze fase van het onderzoek kunnen de menselijke resten niet gedateerd worden op basis van contextuele gegevens.¹⁴ In slechts één geval (IND 7) kan met zekerheid gesteld worden dat het skelet volledig is en bijgevolg niet verstoord is door jongere begravingen/ingrepen. Het is dan ook verleidelijk om dit individu, dat bijna tegen de noordelijke kerkmuur begraven is, te linken aan de recentere gebruiksfasen van het kerkhof (18de/19de eeuw). In vier gevallen kon een verstoring van het graf waargenomen worden. In één van deze gevallen (IND 1) kon bepaald worden dat het graf verstoord werd door een jongere bijzetting. In de andere drie gevallen kon de aard van de verstoring binnen het huidig onderzoek niet bepaald worden. Vier individuen konden slechts gedeeltelijk binnen de grenzen van de aangelegde werkputten onderzocht worden. De compleetheid van het skelet kon dan ook niet volledig bepaald worden. Het is vrij waarschijnlijk dat ook deze acht skeletten behoren tot de jongere gebruiksfasen van het kerkhof, maar – rekening houdende met de lange gebruiksduur van het kerkhof en de hoge intensiteit van begraven – valt het niet uit te sluiten dat er ook oudere bijzettingen voorkomen. Zelfs het voorkomen van laatmiddeleeuwse bijzettingen op dit niveau valt niet uit te sluiten.

In WP4 werden binnen de uitgegraven diepte (55cm t.o.v. de huidige verharding) geen menselijke resten *in situ* vastgesteld. Het puinrijke pakket, gekenmerkt door de aanwezigheid van los botmateriaal, is zonder twijfel te interpreteren als kerkhofpakket. M.a.w. zijn ook in deze zone, en waarschijnlijk ook op dit niveau, inhumaties te verwachten.

¹⁴ Wat de toepassing van radiokoolstofdateringen op postmiddeleeuwse skeletten betreft, dient opgemerkt te worden dat deze dateringmethode niet geschikt is voor menselijke resten die jonger zijn dan 1650 n. Chr. (ERVYNCK A. 2009, p. 246). In de postmiddeleeuwse periode werd het gehalte aan ¹⁴C in de atmosfeer immers drastisch beïnvloed door de steeds frequentere verbranding van fossiele brandstoffen.

Wat de westelijke zone van de begraafplaats betreft, dient verder gewezen te worden op de (vermoedelijke) aanwezigheid van een aparte zone voor niet-gedoopte kinderen. Deze zone wordt op een kaart uit de late 17de eeuw (vermoedelijk 1681-1689) gesitueerd ter hoogte van de grens met het domein van het 'Heilig Geesthuis'. Volledigheidshalve dient hier wel aan toegevoegd te worden dat alle skeletten die deel uitmaakten van de noordoostelijke concentratie volwassenen waren.

Het bakstenen restant dat in werkput 4 aan het licht kwam, lijkt op basis van materiaalgebruik eerder tot een recente fase te behoren. Gezien de beperkte registratie, blijft de vraag m.b.t. de precieze functie en datering voorlopig onbeantwoord. Het is vrij onwaarschijnlijk dat het restant in verband te brengen is met het kerkhof. Enkel kan gesteld worden dat het muurrestant zich situeert binnen de begrenzing van de Hospice des Vieillards. Een projectie van de oostelijke tuinmuur van de Hospice des Vieillards op de huidige GRB-kaart toont aan dat het restant vermoedelijk niet met deze muur in verband te brengen is.

5 ONDERZOEKSMETHODE

5.1 Algemeen

5.1.1 Vraagstelling

Minimaal moeten volgende onderzoeksvragen beantwoord worden:

- Werden er elementen van begrenzing, afbakening of interne zonering aangetroffen?
- In welke mate is de begraafplaats verstoord en/of geruimd?
- In welke periode was het kerkhof in gebruik? Komen de resultaten van het archeologisch onderzoek op dit punt overeen met de historische gegevens?
- Kan er op basis van de resultaten een ruimtelijke en/of chronologische indeling van de begraafplaats worden gemaakt? Werden mannen anders begraven dan vrouwen, volwassenen anders dan kinderen? Zijn bepaalde verschillen te relateren aan chronologische factoren?
- Wat is de begravingsdensiteit uitgedrukt in minimum aan individuen per oppervlakte? Zijn er variaties in densiteit binnen de begraafplaats en zo ja, wat is de mogelijke verklaring hiervoor?
- Bevinden de begravingen zich op verschillende niveaus?
- Betreft het begravingen in volle grond, kisten, bekiste grafkuil, ...?
- Zijn er elementen die kunnen wijzen op een begravingsritueel (bijgiften, positie van het lichaam en ledematen, balseming ...)?
- Zijn er binnen de populatie groepen aan te wijzen die als verwantschapsgroepen geïnterpreteerd kunnen worden (vb. grafkelders, grafkuilen met meerdere individuen, ...)
- Wat is het fysieke aspect van de eventuele funeraire structuren (kistvorm en -assemblage, grafkuil, grafkelders, grafstenen, knekelput ...)?
- Werden indicaties voor grafmonumenten aangetroffen?
- Zijn er aanwijzingen voor een begraving met kledij of in een lijkwade?
- In geval van knekelputten: wat is het minimum aantal vertegenwoordigde individuen per context? Zijn alle elementen van het skelet vertegenwoordigd of zijn er aanwijzingen voor selectieve inzameling/herbegraving?
- Welke post-depositionele processen kunnen waargenomen worden?
- Hoe is de bewaringstoestand (preservatie) en de volledigheid van de skeletten en aanverwante sporen?
- Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de basisanalyse van de skeletten? Leeftijd, lengte, geslachtsverdeling, enz. ...
- Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de analyse van de geselecteerde individuen?
- Paleopathologieën, traumata, voedingspatroon, enz. ...

- Wat is het wetenschappelijk potentieel voor verder onderzoek op deze skeletpopulatie (ook de niet-geselecteerde individuen)?
- Werden er sporen van oudere kerkfasen aangetroffen?
- Hoe kaderen de resultaten van dit onderzoek binnen onze kennis van de site op basis van het historisch onderzoek?¹⁵

5.1.2 Randvoorwaarden

In de bijzondere voorwaarden wordt aangehaald dat de diepte van de opgraving zich beperkt tot de diepte van de geplande uitgraving. Naar verwachting zullen hierdoor vooral subrecente individuen worden aangetroffen. Bij de opgraving worden enkel de anatomisch volledige individuen geborgen. Op basis van het vooronderzoek kan het aantal te verwachten (volledige) skeletten voorzichtig geraamd worden op 150 à 200.¹⁶

5.1.3 Raadpleging specialisten

April Pijpelink werd aangesteld als fysisch antropoloog.

De Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik - St.O.C. kwam regelmatig ter plaatse en leverde zowel mondeling als schriftelijk informatie.

¹⁵ Bijzondere voorwaarden bij de vergunning voor een archeologische opgraving: Wervik, St-Medardusstraat, pp. 13-25.

¹⁶ ibidem.

5.2 Beschrijving

5.2.1 Voorbereiding

In het najaar van 2016 werd door Ruben Willaert bvba een archeologische prospectie met ingreep in de bodem uitgevoerd in de kerkomgeving. Het voornaamste doel hiervan was om te achterhalen op welke diepte zich het eerste archeologisch niveau bevond (kerkhof) en of er archeologische sporen werden bedreigd door de geplande werken.

In totaal werden vijf proefputten aangelegd. Het eerste archeologisch niveau met skeletten werd aangetroffen op een diepte die varieert tussen 33 en 78cm onder het maaiveld. De geplande diepte van afgraving schommelt op de meeste plaatsen tussen 50 en 60cm, wat betekent dat het archeologisch niveau op de meeste plaatsen geraakt wordt. Een archeologische opgraving was hierom wenselijk.

Een startvergadering voor het archeologisch vervolgonderzoek werd gehouden op 19 december 2017. Hierbij waren Belinda Beauprez en Sebastian Hoornaert van Stad Wervik, Sam Dedecker van het agentschap Onroerend Erfgoed, Alexander Calmeyn van Cnockaert en Bart Bartholomieux van Monument Vandekerckhove aanwezig.

5.2.2 Veldwerk

Op maandag 5 februari werd door Monument Vanderkerckhove gestart met het archeologisch onderzoek aan de Sint-Medarduskerk te Wervik o.l.v. Lies Dierckx en Katleen Couchez, met medewerking van Jeska Pepermans, Lisa Weyts, Werner Wyns en Aamer Selmo. April Pijpelink werd ingeroepen als fysisch antropoloog.

In een eerste fase werd een zone langs de noordzijde van de kerk onderzocht, werkput 1. Er werden twee vlakken aangelegd, een eerste op 30-40cm onder de bestaande verhardingen en een tweede op 55-65cm onder de verhardingen. In de tweede fase werd de zone aan de west- en zuidzijde van de kerk onderzocht, werkput 2. Deze werkput werd in één vlak aangelegd, zo'n 60cm onder het toekomstige maaiveld. De derde fase, werkput 3, betreft de overgebleven zone in het westen van de kerk waar eerst het standbeeld van de treurende soldaat stond, alsook een strook langs de straat die voordien werd gebruikt voor de opslag van kasseien. Ook hier werd slechts één vlak aangelegd, op -60cm van het toekomstige maaiveld. Tenslotte volgde een begeleiding van de rioleringswerken.

Voor het afgraven van het eerste vlak werd gebruik gemaakt van een rupskraan met een platte graafbak van 1,80m breed. Voor het afgraven van het tweede vlak werd gebruikgemaakt van een kleinere kraan (8 ton) op rijplaten. De bodem werd afgegraven tot op het archeologisch relevante niveau, waar de sporen zichtbaar werden. Dit gebeurde steeds onder begeleiding

van de leidinggevende archeoloog om te verzekeren dat de juiste diepte werd bekomen. De sporen werden opgeschaafd, geregistreerd, gefotografeerd en ingemeten met een Total Station. In totaal werden er 104 volledige skeletten (> 75% bewaard in anatomisch verband) geregistreerd en ingezameld. Wanneer een skelet niet volledig bleek maar wel in anatomisch verband lag werd dit ingemeten met spoornummer S1000. In totaal werd ca. 1771m² opgegraven.

Het onderzoek werd bemoeilijkt door de weersomstandigheden. Door de hevige regenval werd het archeologisch vlak zeer nat en moeilijk leesbaar. Door het betreden van het vlak zou het archeologisch vlak en bijgevolg de sporen vertrappeld en verstoord worden. Om dit te voorkomen werd de site enkele dagen stil gelegd. Ook sneeuw- en vriesweer zorgde voor enkele verletdagen.

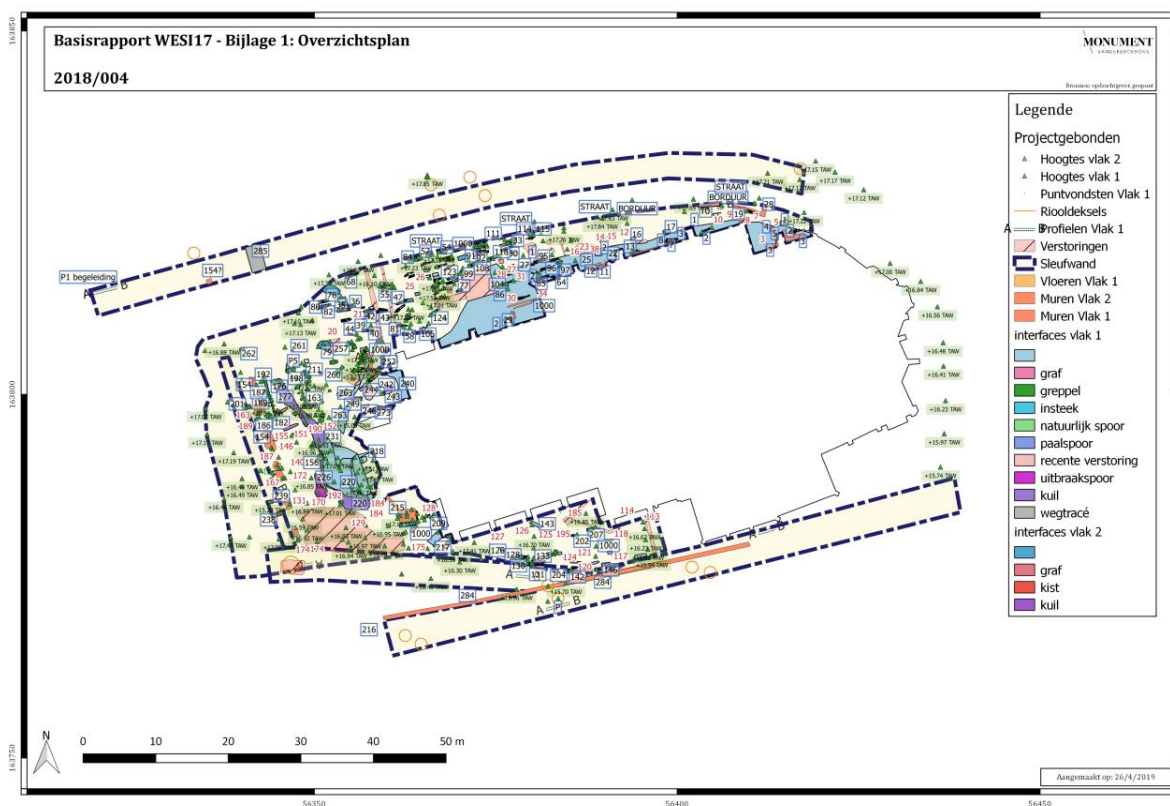
5.2.3 Vondstverwerking en rapportage

Na het veldwerk werd van start gegaan met de vondstverwerking en de rapportage volgens de vastgelegde richtlijnen. Voor de registratie van de sporen en het benoemen van de foto's werd de code WESI17 (WErvik – Sint-Medarduskerk 2017) gebruikt.

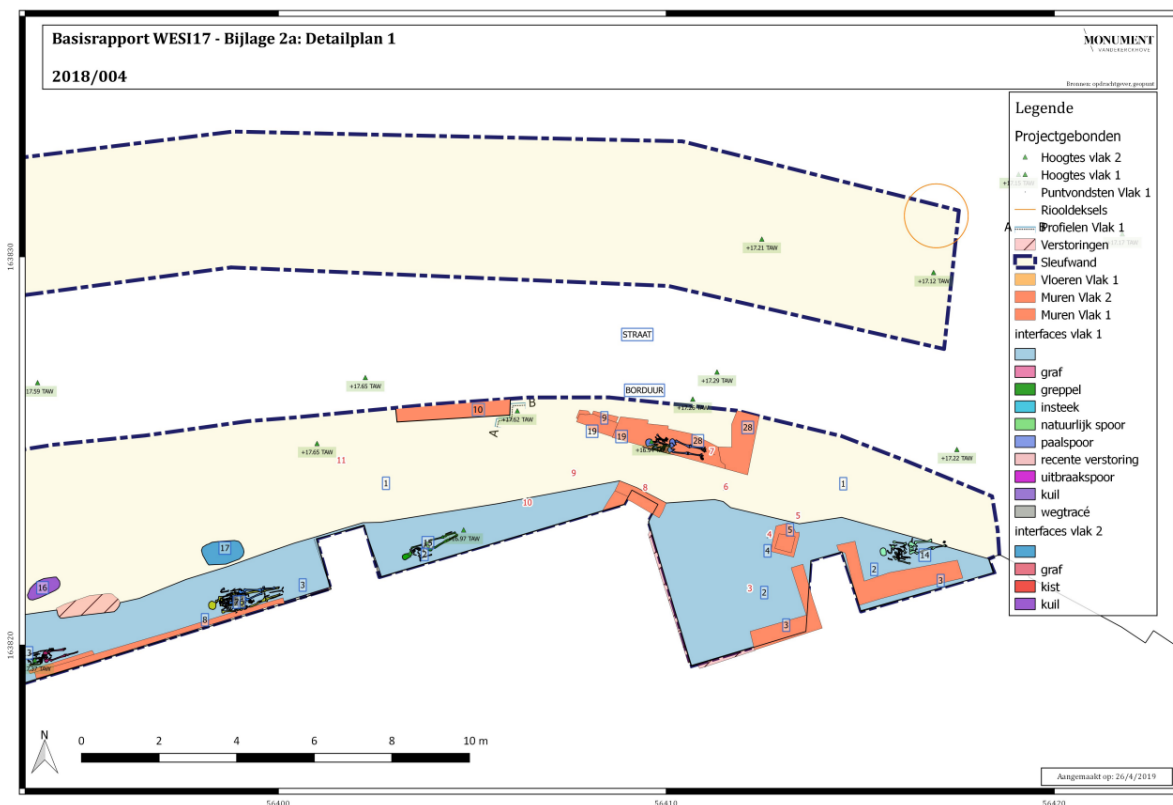
De spoorformulieren, de vondstenlijst, de fotolijst en de tekeningenlijst werden samengebracht in een digitale inventarislijst. De vondsten werden gewassen, gedroogd en verpakt volgens de regels van de kunst. Vervolgens werd overgegaan tot het digitaliseren van de grondplannen met behulp van QGIS. Als laatste werd het rapport geschreven.

6 BESCHRIJVING VAN DE AANGETROFFEN SPOREN, STRUCTUREN EN VONDSTEN

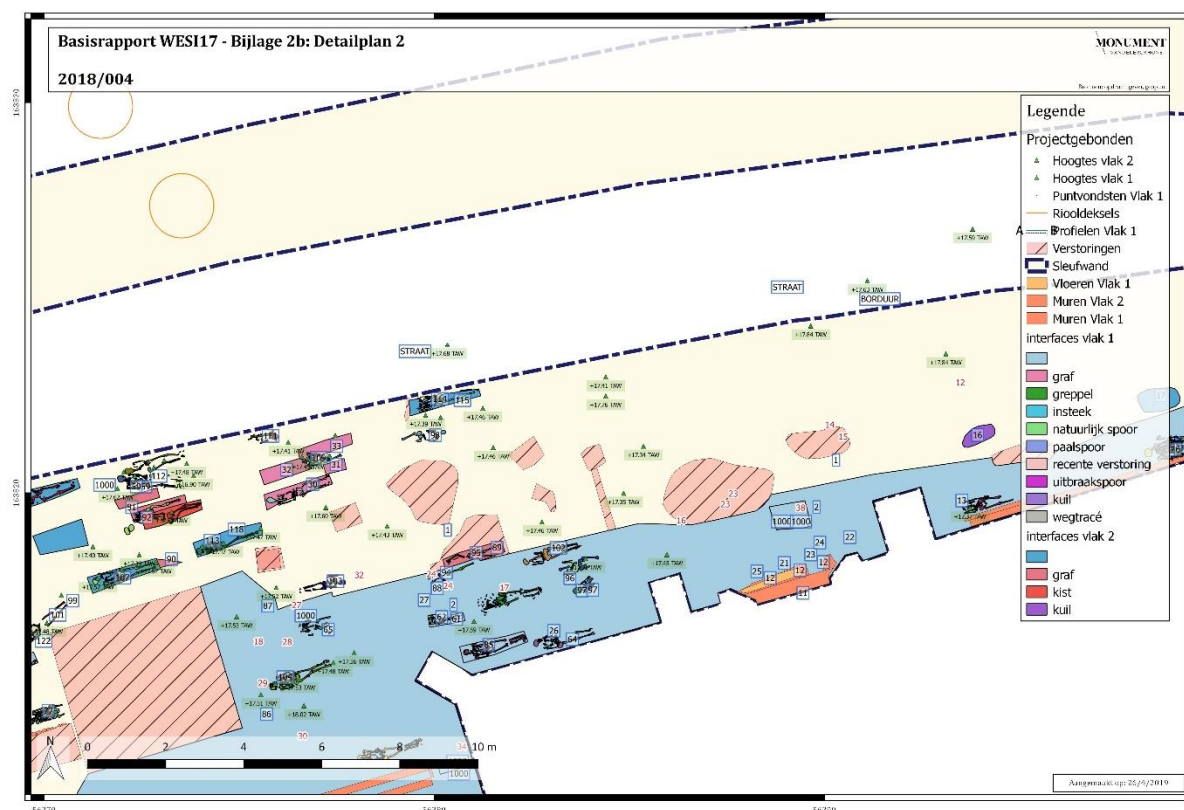
Hieronder worden de aangetroffen sporen, structuren en vondsten besproken en zoveel mogelijk geïnterpreteerd van oud naar jong. De datering gebeurde op basis van de stratigrafie, de onderlinge verbanden, de vondsten en in enkele gevallen een ^{14}C -analyse. De beschrijving kan gevolgd worden op de onderstaande overzichtsplannen (Figuur 58 tot Figuur 68) die ook werden toegevoegd als bijlagen (bijlage 1 t.e.m. 2)).

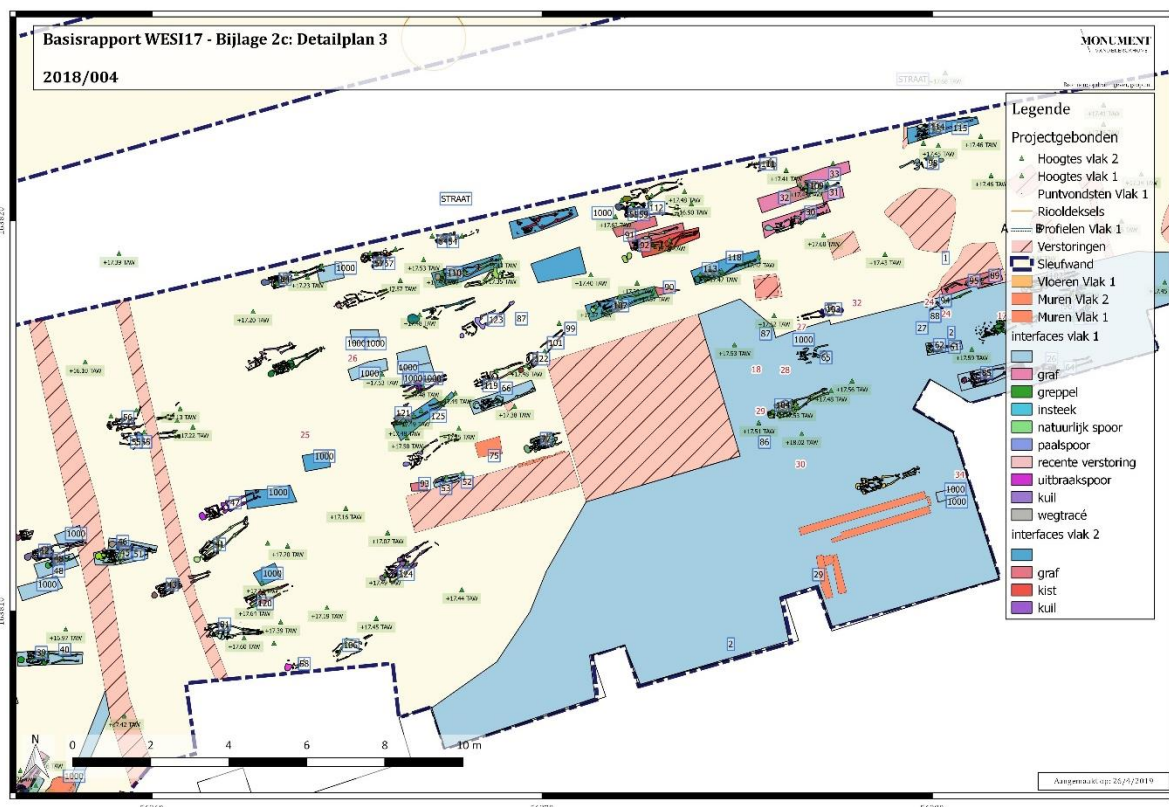
Figuur 58: Overzichtsplaan met alle sporen.

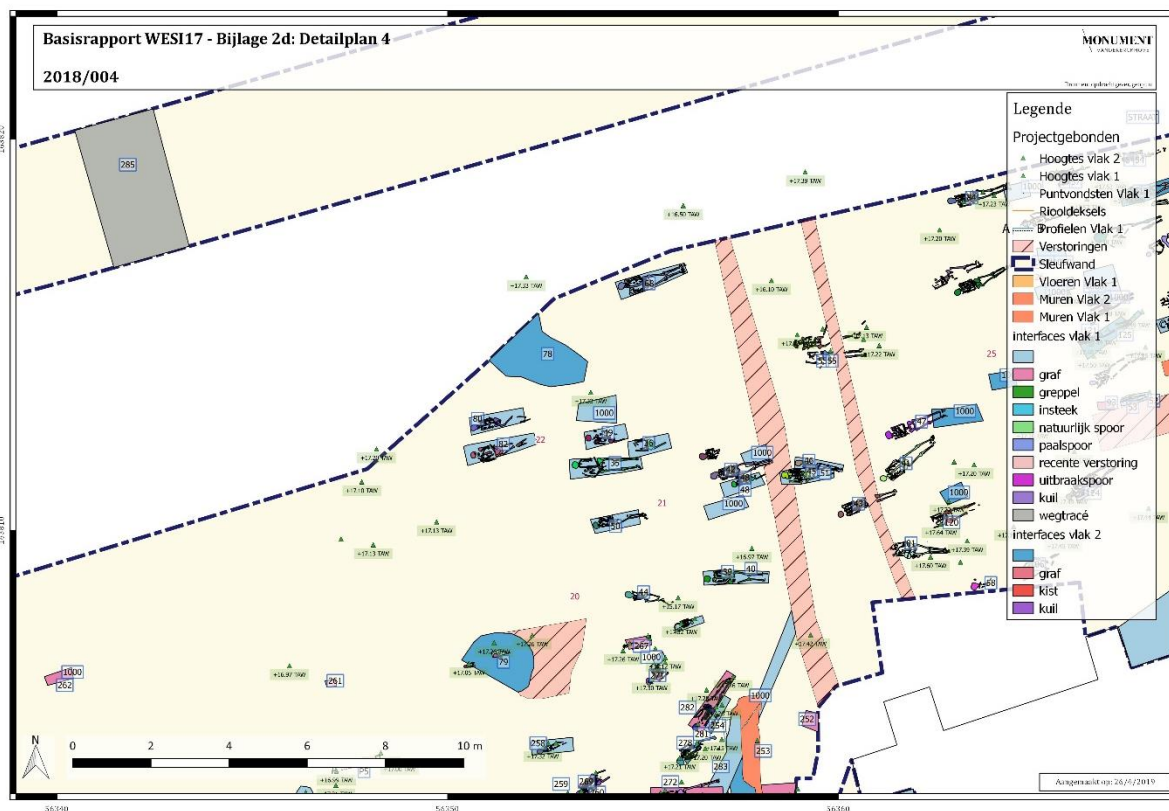
Figuur 59: Overzichtsplan detail 1 – uiterste noordoosten (bijlage 2a).

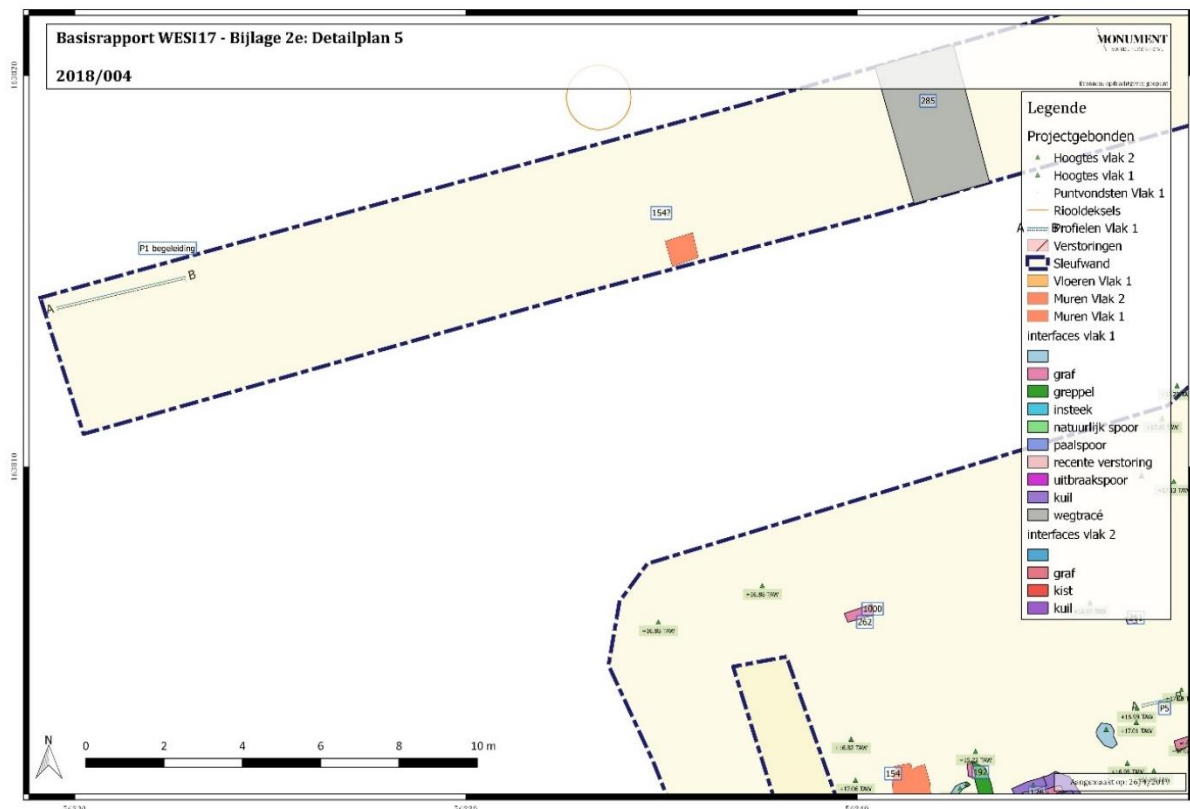
Figuur 60: Overzichtsplan detail 2 – noordoosten (bijlage 2b).

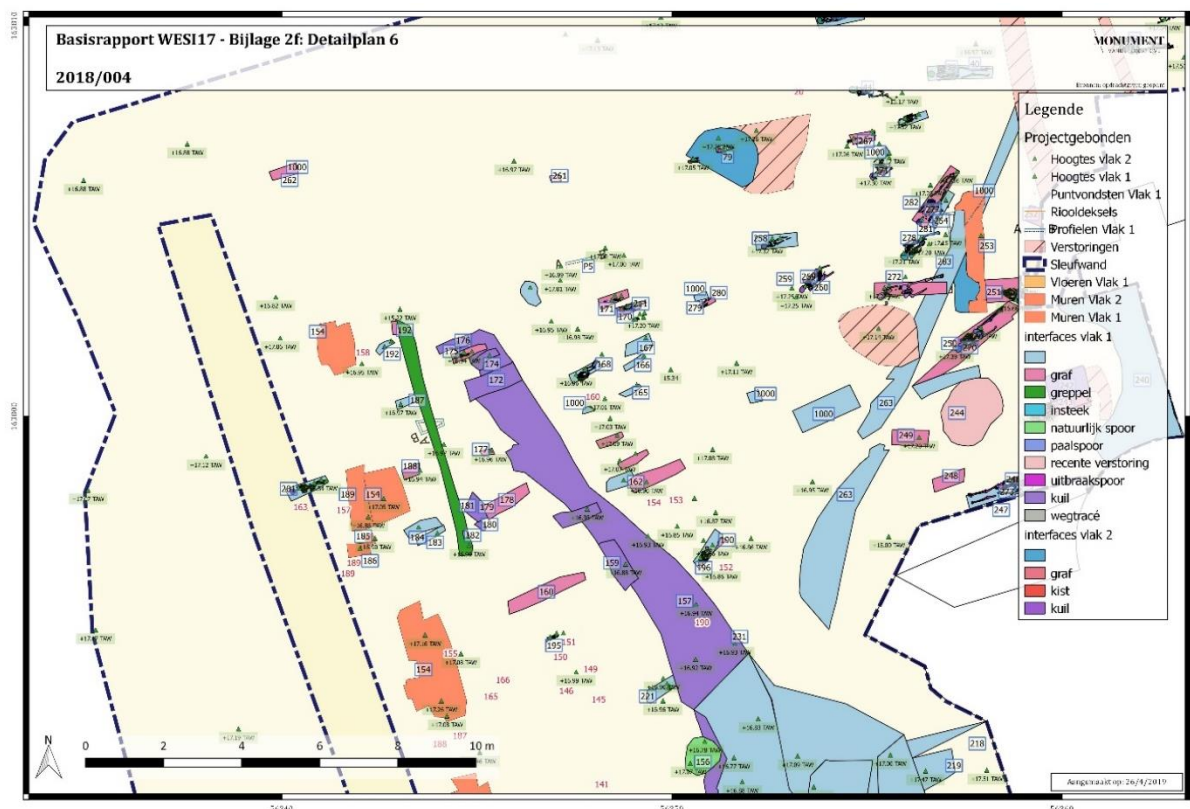
Figuur 61: Overzichtsplan detail 3 – centraal in het noorden (bijlage 2c).

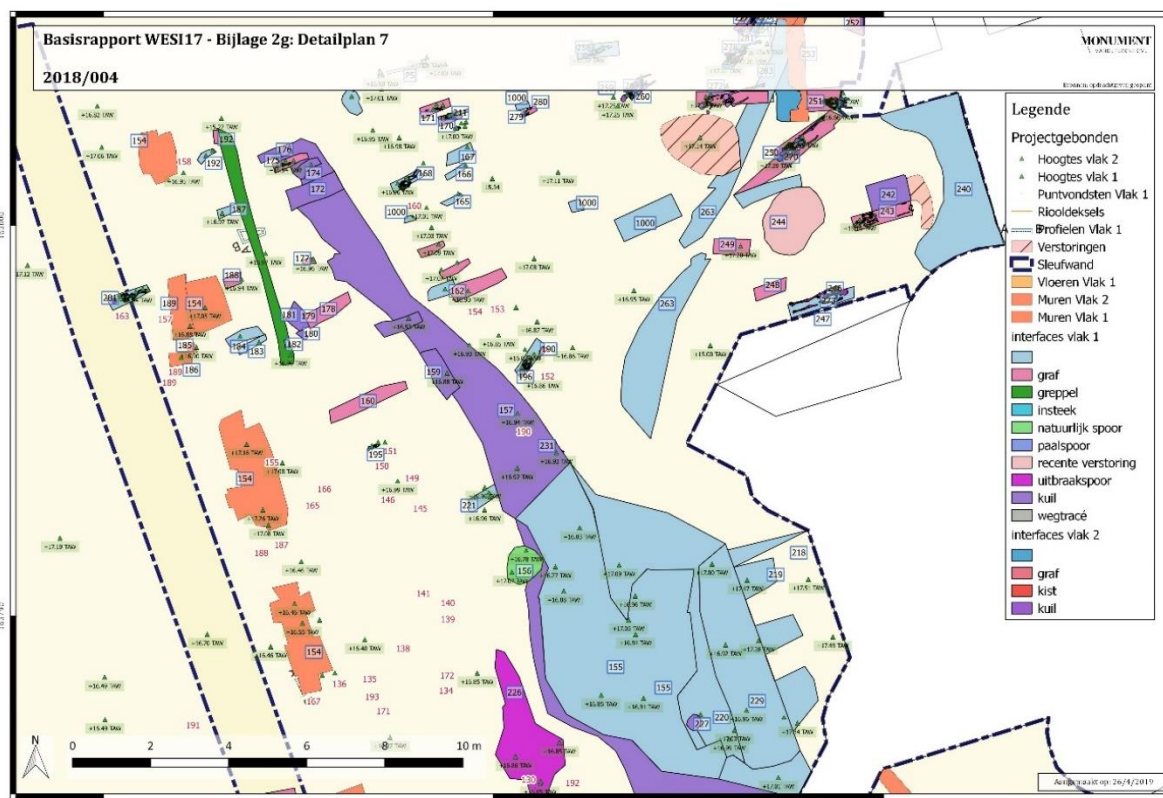
Figuur 62: Overzichtsplan detail 4 – noordwesten (bijlage 2d).

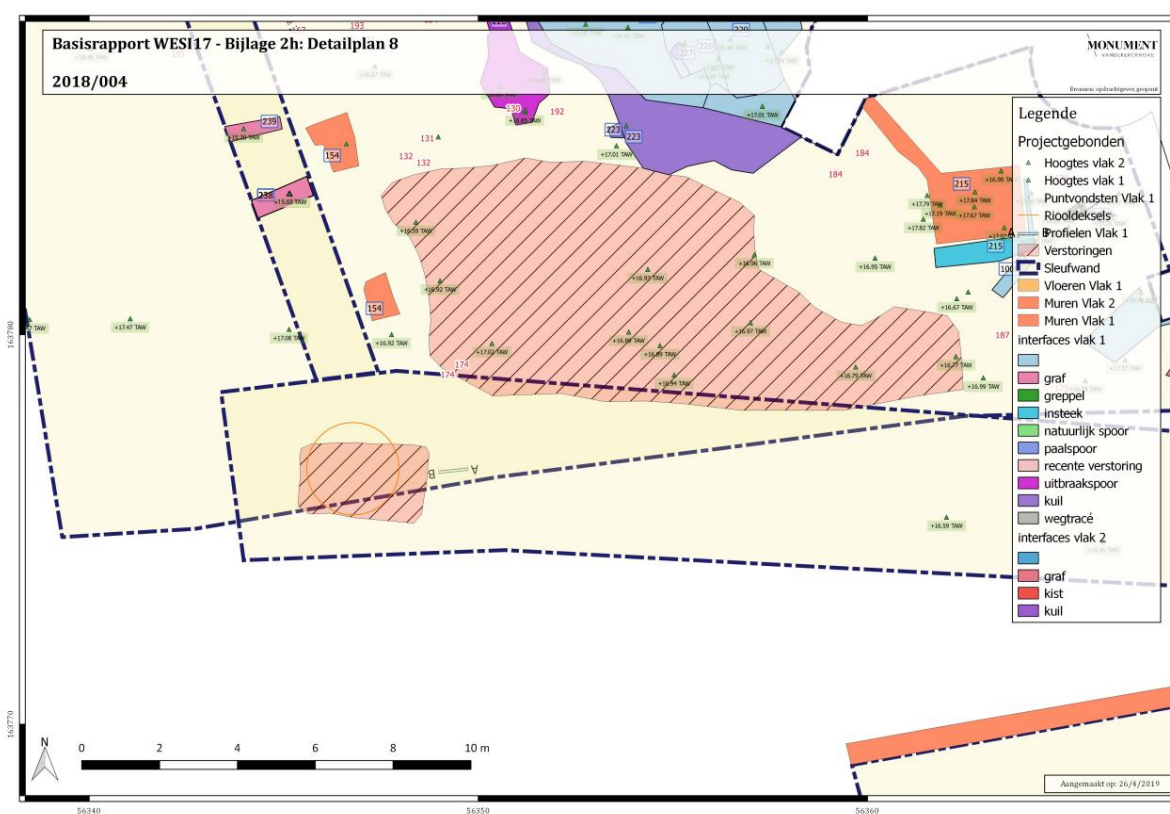
Figuur 63: Overzichtsplan detail 5 - uiterste noordwesten (bijlage 2e).

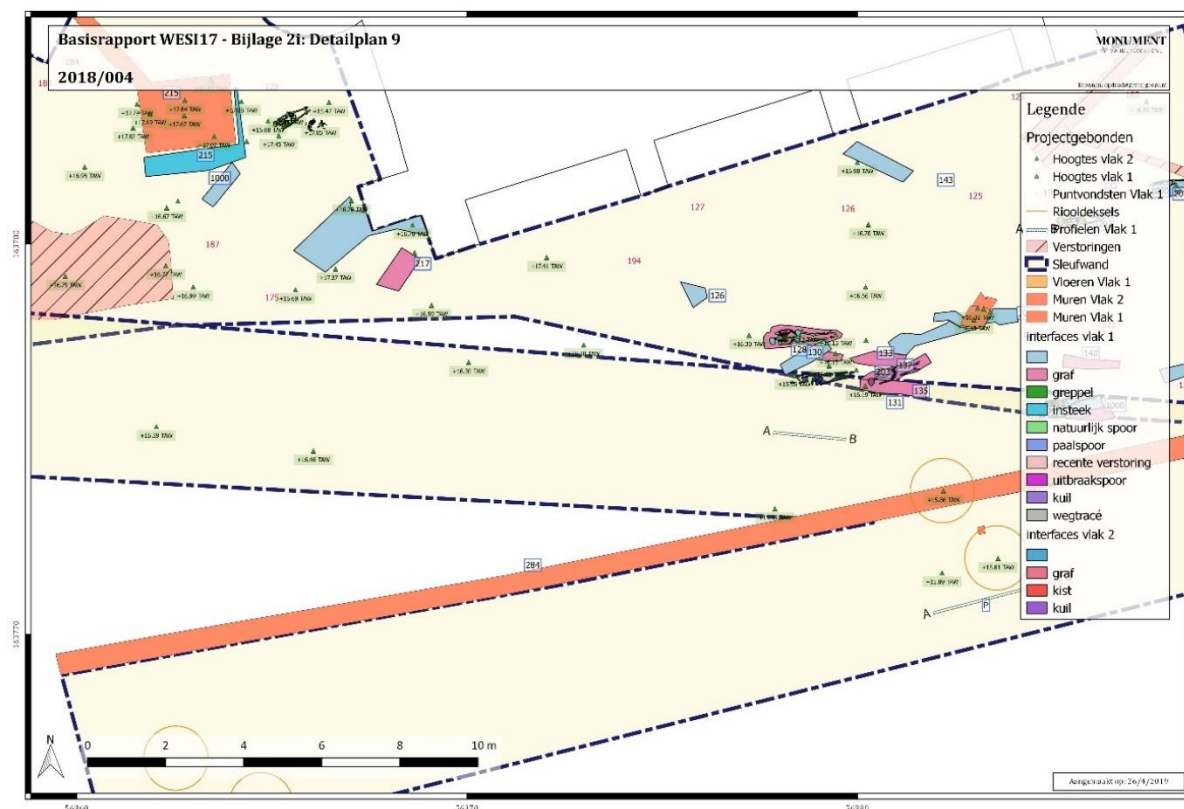
Figuur 64: Overzichtsplan detail 6 – noordwesten (bijlage 2f).

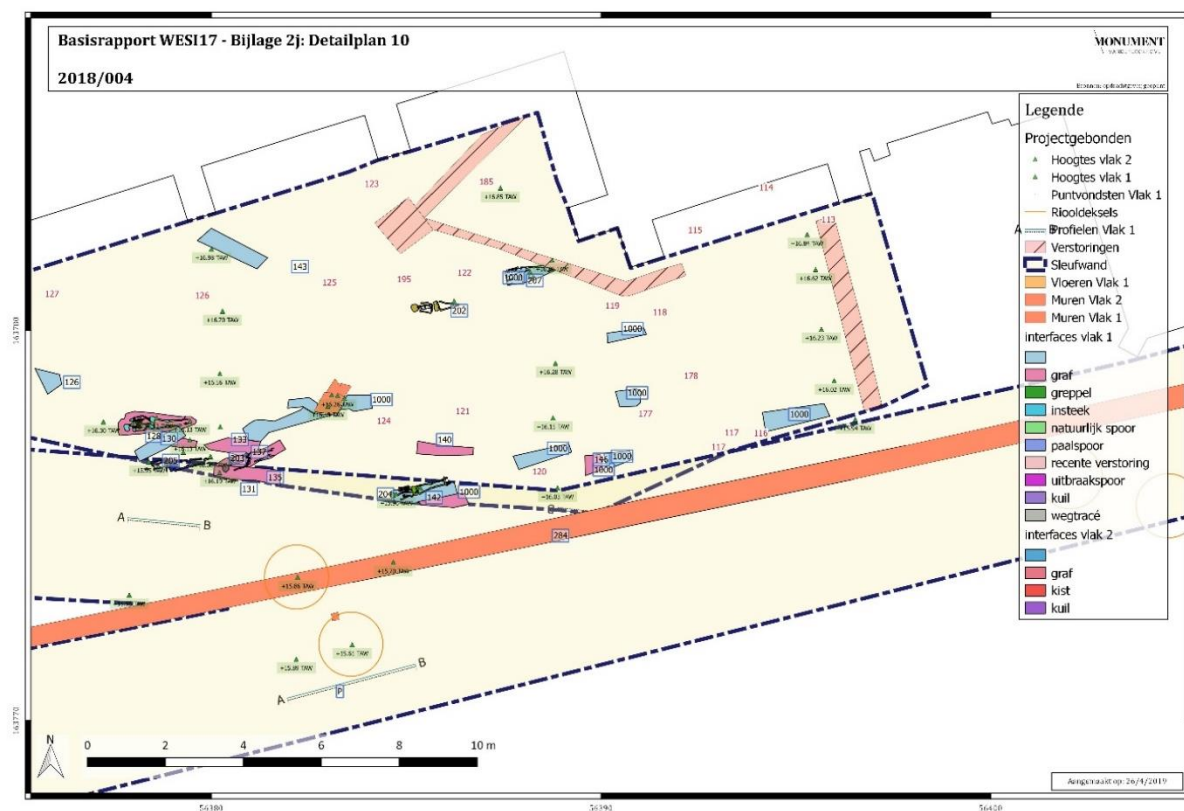
Figuur 65: Overzichtsplan detail 7 – westen (bijlage 2g).

Figuur 66: Overzichtsplan detail 8 – zuidwesten (bijlage 2h).

Figuur 67: Overzichtsplan detail 9 – zuidwesten (bijlage 2i).

Figuur 68: Overzichtsplan detail 10 – zuiden (bijlage 2j).

6.1 Begravingen uit de volle middeleeuwen

Tijdens deze opgraving werd in de werkputten enkel de bovenste 55-65cm van het terrein afgegraven. Enkel bij de begeleiding van de rioleringswerken, die een stuk dieper gingen, kon op verschillende locaties de bodemopbouw geregistreerd worden. De bovenste 1 tot 1,50m van de bodem bleek te bestaan uit een donker grijsbruin leempakket met vrij veel puin erin (baksteen, kalkmortel, leisteen, keien,...). Hierin werden de onderzochte skeletten bij de opgraving aangetroffen. In het westen was dit kerkhofpakket iets dikker dan in het noorden en zuiden. Onder dit dikke pakket bevond zich een bruingrijs lemig pakket met beduidend minder puin. Deze ging nog circa 60cm dieper door. Daaronder was de moederbodem zichtbaar, bestaande uit een gele zandleem. Op dit niveau werden in de westelijke rioleringsleuf twee oost-west georiënteerde graven opgemerkt (zie bijlage 2h). S238 (SK1) bevond zich in vlak op een diepte van +15,03m TAW, S239 (SK2) op een diepte van +15,20m TAW.

De beenderen waren slecht bewaard. Van de twee aangetroffen skeletten werd een stuk bot ingezameld als staal. De ^{14}C -analyse die hierop werd uitgevoerd gaf in beide gevallen een datering tussen 1010 en 1160 AD (met een waarschijnlijkheid van 95%), met andere woorden een datering in de volle middeleeuwen (zie bijlage 4b: RICH-30609 en RICH-30610).

Figuur 70: Zicht vanuit het zuiden op de graven in de westelijke rioleringsleuf.

Figuur 71: Graven zichtbaar in de moederbodem (SK2 = S239, SK1 = S238), zicht vanuit het westen.

6.2 Nieuwe tijd

6.2.1 Begravingen

Zoals verwacht werden er tijdens de opgraving heel wat graven aangetroffen. In totaal zijn over de verschillende werkputten de menselijke resten van 104 individuen geregistreerd. Het betreft enkel de individuen die voor meer dan 75% compleet waren. De minder complete skeletten moesten – overeenkomstig met de bepalingen in de Bijzondere Voorwaarden – beschouwd worden als ‘los bot’. Deze werden op de plannen aangeduid met spoornummer 1000. Zo zijn tijdens het veldwerk 57 contexten geregistreerd als ‘los bot’.

Enkel de bovenste laag van het plein werd afgegraven. Daarbij werden de graven in één of twee verschillende vlakken geregistreerd, tot een maximale diepte van 65cm onder het pleinniveau. Diepere begravingen zouden niet worden verstoord en zijn *in situ* bewaard gebleven. De aangetroffen graven zijn dan ook te plaatsen in de laatste fase(s) van het kerkhof, dat vermoedelijk verlaten/geruimd werd ergens in de late 18de eeuw of het begin van de 19de eeuw. De enige uitzondering hierop vormen de twee graven die tijdens de archeologische begeleiding van de rioleringsleuf werden aangesneden op een veel lager niveau (zie hoofdstuk 6.1).

De opvallendste graven/skeletten worden hieronder besproken. Daarbij wordt gepoogd enkele vaststellingen te doen die van toepassing zijn op de begraafplaats.

Werkput 1 vlak 1

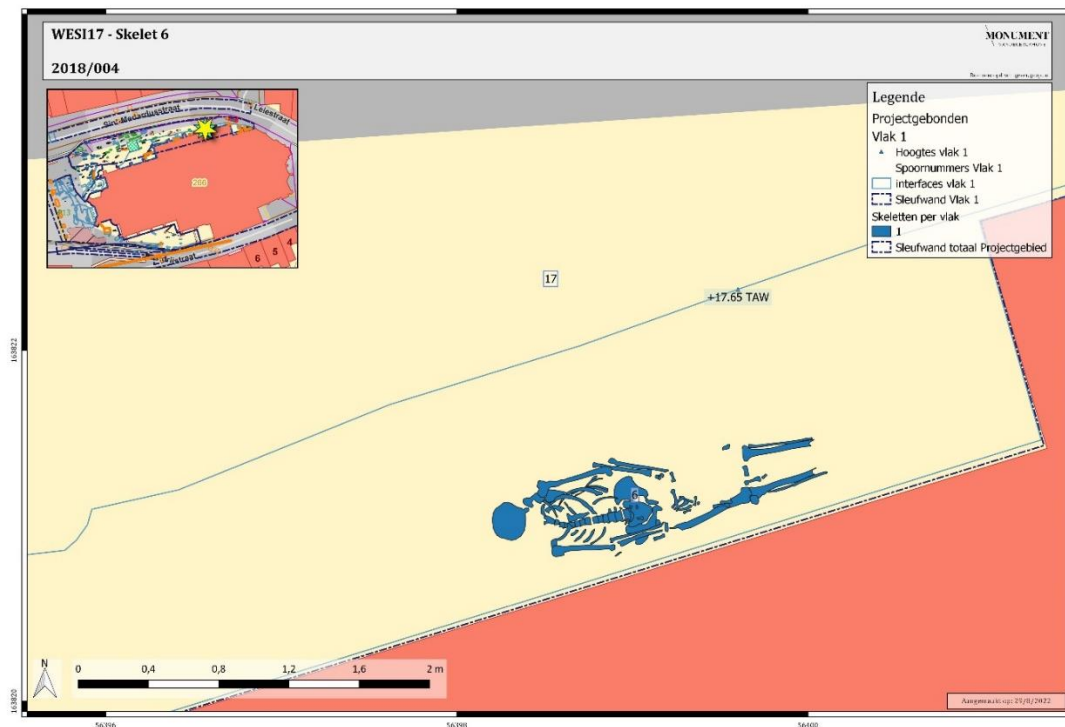
In het oostelijke deel van werkput 1, ten noordoosten van de kerk, werden enkel begravingen langs de kerkmuur aangetroffen. Waarschijnlijk zijn de graven dicht naar de straat reeds geruimd of verstoord door de aanleg van de straat en nutsleidingen.

Zo werd bij het aanleggen van vlak 1 skelet 8 van het vooronderzoek teruggevonden. Dit is het niveau waarop vlak 1 verder werd aangelegd, ca. 30-40cm onder de verhardingen. Het skelet, dat tijdens dit onderzoek skelet 6 (INR 40) wordt genoemd, kon nu verder worden blootgelegd, beschreven, gefotografeerd en ingezameld. Het gaat om een man van 30-34 jaar met een lengte van circa 163,6cm.¹⁷ Er werd artrose vastgesteld in het rechter schoudergewricht en in de hals. Daarnaast was ook een deel van de wervelboog van de onderste lendenwervel afgebroken en niet meer terug aangegroeid. Dit verschijnsel, spondylolisis genoemd, is net als artrose meestal het gevolg van een (chronische) overbelasting van de rug. Verder kon ook slijtage van de knieschijf opgemerkt worden. Het gebit vertoonde twee gaatjes en tandsteen. Het lichaam lag op de rug, met de handen op het

¹⁷ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

bekken. Hoewel er geen duidelijke kistaflijning zichtbaar was, wijzen de kistnagels die werden aangetroffen rond het lichaam erop dat er wel degelijk een kist aanwezig moet zijn geweest.

Bovenop het skelet – ter hoogte van het bekken en de benen – werden de resten van een niet volledig in anatomisch verband bewaard individu aangetroffen (Figuur 72, Figuur 73, Figuur 74). Deze resten werden niet verder geregistreerd.

Figuur 72: Detailplan van skelet 6 (INR 40).

Figuur 73: Los bot boven skelet 6.

Figuur 74: Skelet 6, vrij gelegd.

Wat verder langs de kerkmuur werd nog een tweede skelet geregistreerd, skelet 13 (INR 42; Figuur 75, Figuur 76). Het betreft een vrouw tussen de 20 en 25 jaar met een lengte van circa 165,25cm.¹⁸ Het bot vertoonde sporen van gewrichtslijtage; aan het gebit waren een kaakbotontsteking, tandsteen en teruggetrokken tandvlees te zien. Het individu lag op de rug, met de rechterarm op het bekken en de linkerarm langs het lichaam. De schedel werd doorsneden door de insteek van een bliksemafleider en het linker onderbeen ontbrak. Er was geen duidelijke kistaflijning te zien en er werden geen nagels aangetroffen. Mogelijk was het skelet ingewikkeld in een lijkwade, met als aanwijzing hiervoor de vondst van enkele speldjes. Een ¹⁴C-analyse van het dijbeen geeft een ruime datering tussen 1640 en 1950 AD (95% waarschijnlijkheid).¹⁹

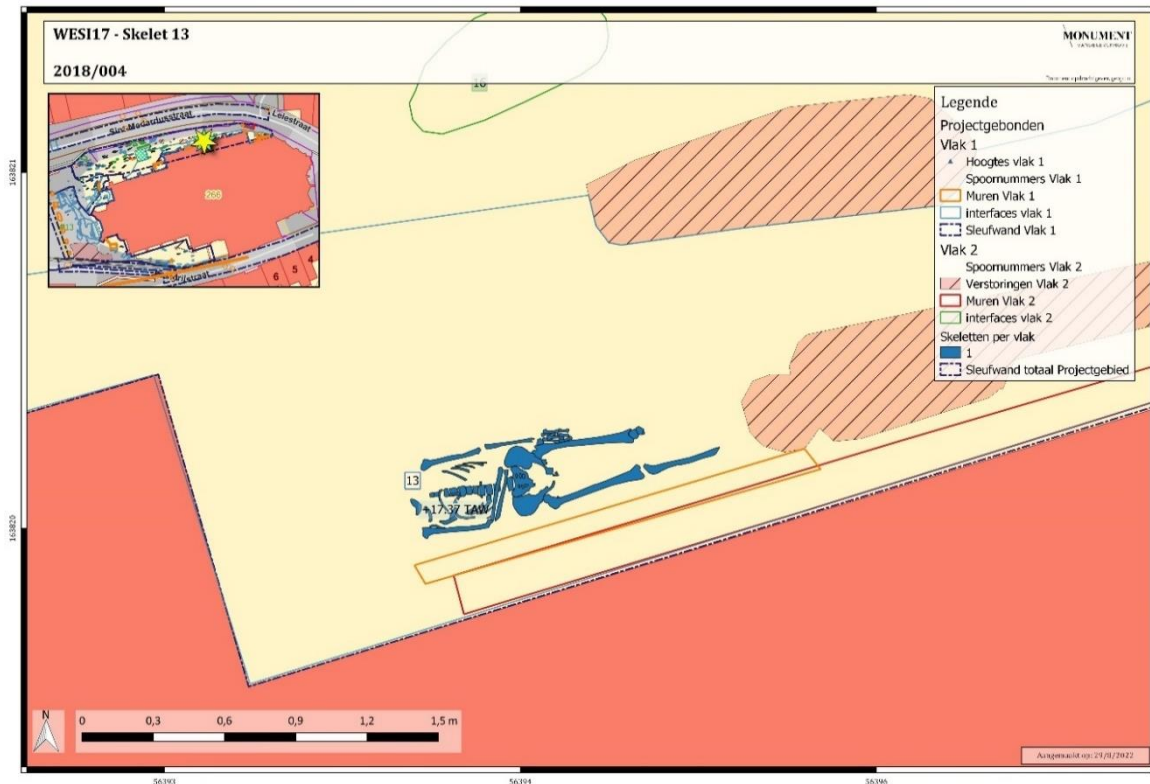
Ter hoogte van de steunbeer in het oosten van de kerk werd eveneens een graf aangetroffen parallel aan de kerkmuur, skelet 14 (INR. 43; Figuur 77 , Figuur 78). Het gaat om een jonge vrouw tussen de 20 en 24 jaar met een lengte van circa 153cm.²⁰ Het gebit was in slechte staat, met naast zeven gaatjes, tandsteen en terugtrekkend tandvlees ook een wortelpuntontsteking, kaakbotontsteking en een abces. De botten tonen sporen van degeneratie (gewrichtslijtage), alsook van deficiëntie (ziekte als gevolg van een tekort aan voedingsmiddelen of andere belangrijke bestanddelen die men nodig heeft om normaal te kunnen leven). Er was geen kistaflijning zichtbaar en er werden geen kistnagels of spelden aangetroffen bij het lichaam.

¹⁸ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

¹⁹ Zie bijlage 4a (Boudin M., KIK).

²⁰ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

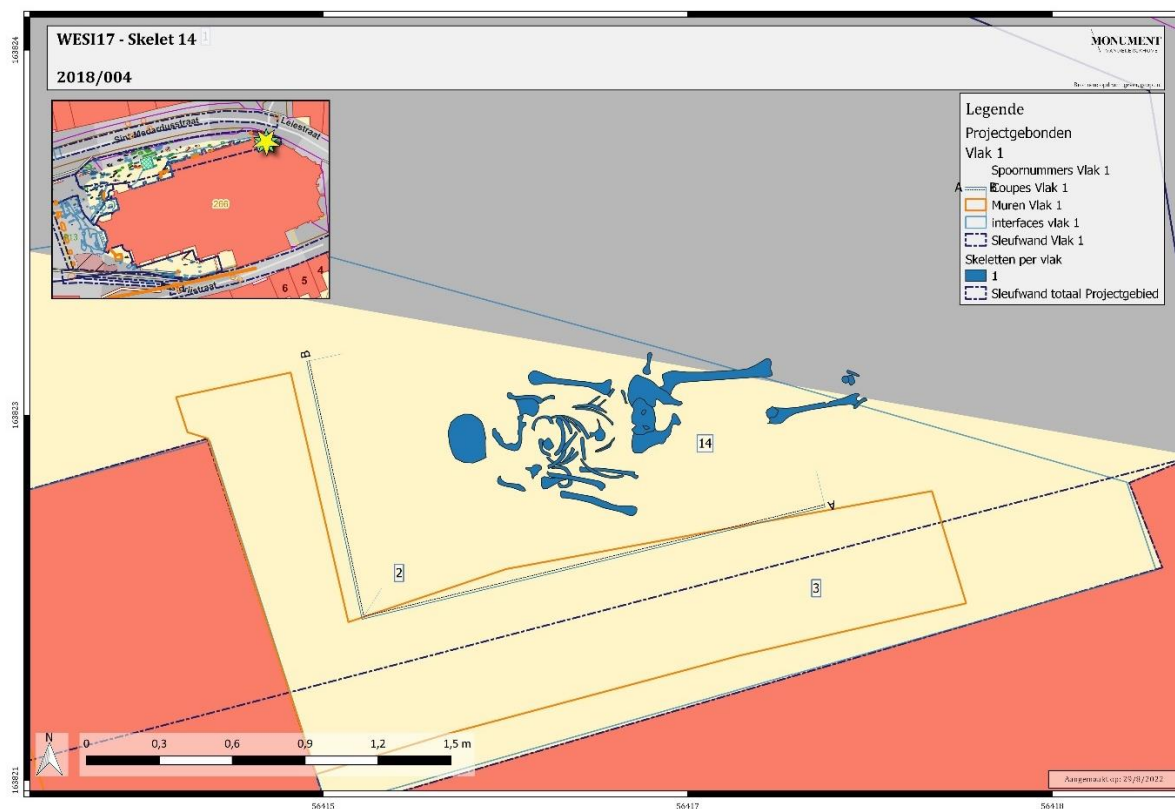
Bij dit skelet was net als bij skelet 6 een redelijke hoeveelheid los bot aanwezig dat wees op een bovenliggend graf. Er kan dus voorzichtig geconcludeerd worden dat er een bovenliggend niveau van graven aanwezig was vlak boven de geregistreerde graven maar dat dit reeds geruimd, of grondig verstoord is geweest bij de aanleg van de huidige verharding.

Figuur 75: Detailplan van skelet 13.

Figuur 76: Skelet 13.

Figuur 77: Detailplan van skelet 14.

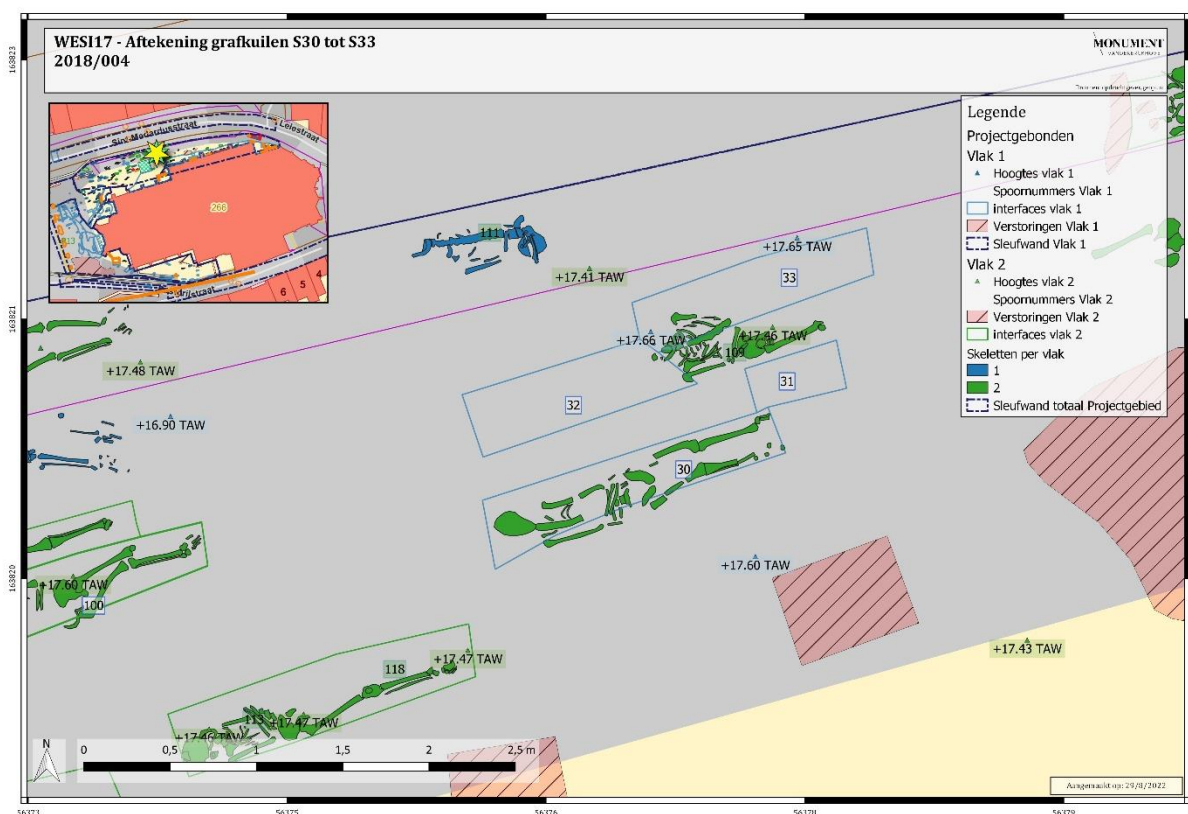

Figuur 78: Skelet 14.

Verder naar het westen in werkput 1 werden zoals verwacht – en reeds aangetoond tijdens het vooronderzoek – dicht op en naast elkaar liggende graven aangetroffen. Deze liggen iets dieper onder de verhardingen dan de graven in het oosten van de werkput. Ook hier is niet altijd een grafkuil of kistaflijning zichtbaar. Een uitzondering hierop zijn de graven 30 tot 33 aan de straatzijde (Figuur 79, Figuur 80). Bij deze graven was er een aflijning aanwezig in het vlak en was het duidelijk dat ze elkaar oversnijden.

Het niet zichtbaar zijn van een kuil of kist kan buiten effectieve afwezigheid of slechte bewaring ook verklaard worden door slechte zichtbaarheid van sporen in de bodem op dit niveau. De grond is erg vochtig tot nat en bevat veel bouwpuin zoals baksteen, kalkmortelbrokken, keien en leisteen (Figuur 81). Hierdoor is deze moeilijk leesbaar.

De oriëntatie van de graven op dit niveau is consequent west-oost, soms met een lichte variatie naar zuidwest-noordoost.

Figuur 79: Detailplan van de grafkuilen S30 tot S33.

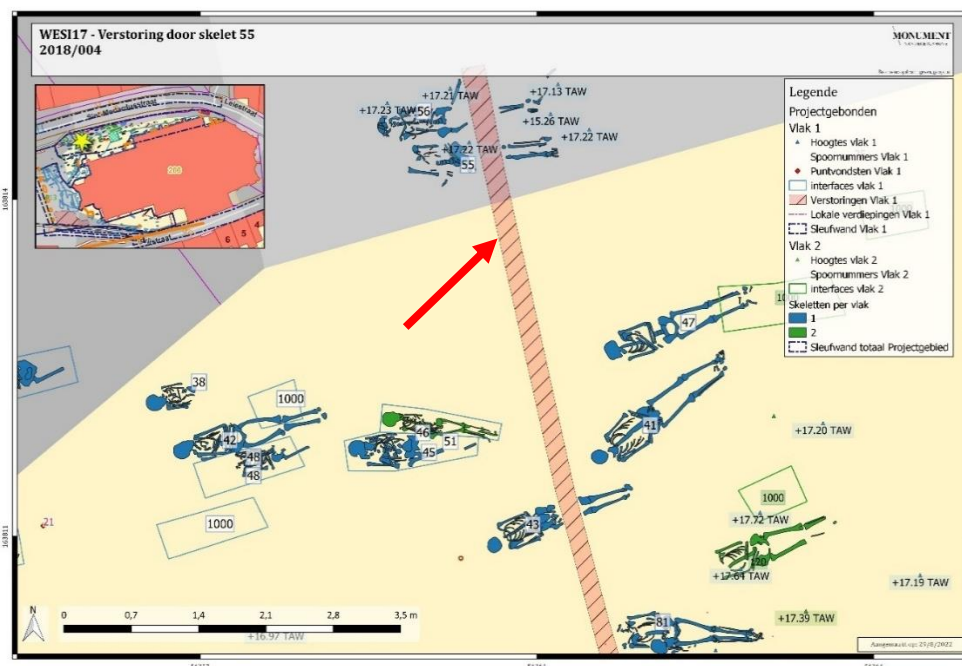

Figuur 80: Aftekening kisten, spoor 30 tot 33.

Figuur 81: Zicht op vlak 1 in het oosten van werkput 1. De bodem is erg vochtig en bevat veel baksteen- en kalkmortelpuin.

Een opmerking waard is dat er bij het inzamelen van skelet 55 bolletjes kwik werden vastgesteld in de grond, meer specifiek onder het bekken van het skelet (Figuur 83, Figuur 84). Dit metaal was zichtbaar als kleine zilveren bolletjes. Bij aanraking (met een truweel) werd duidelijk dat ze vloeibaar waren. De ingezamelde botten werden voor de veiligheid bij het los bot gestoken. Het skelet werd ter hoogte van de bovenbenen reeds verstoord door een kabel. Na bespreking met de fysisch antropoloog werd besloten dat het waarschijnlijker is dat het om een recente vervuiling gaat dan dat het kwik gelinkt kan worden aan het graf.

Figuur 82: Verstoring door skeletten 55, 56, 43 en 81.

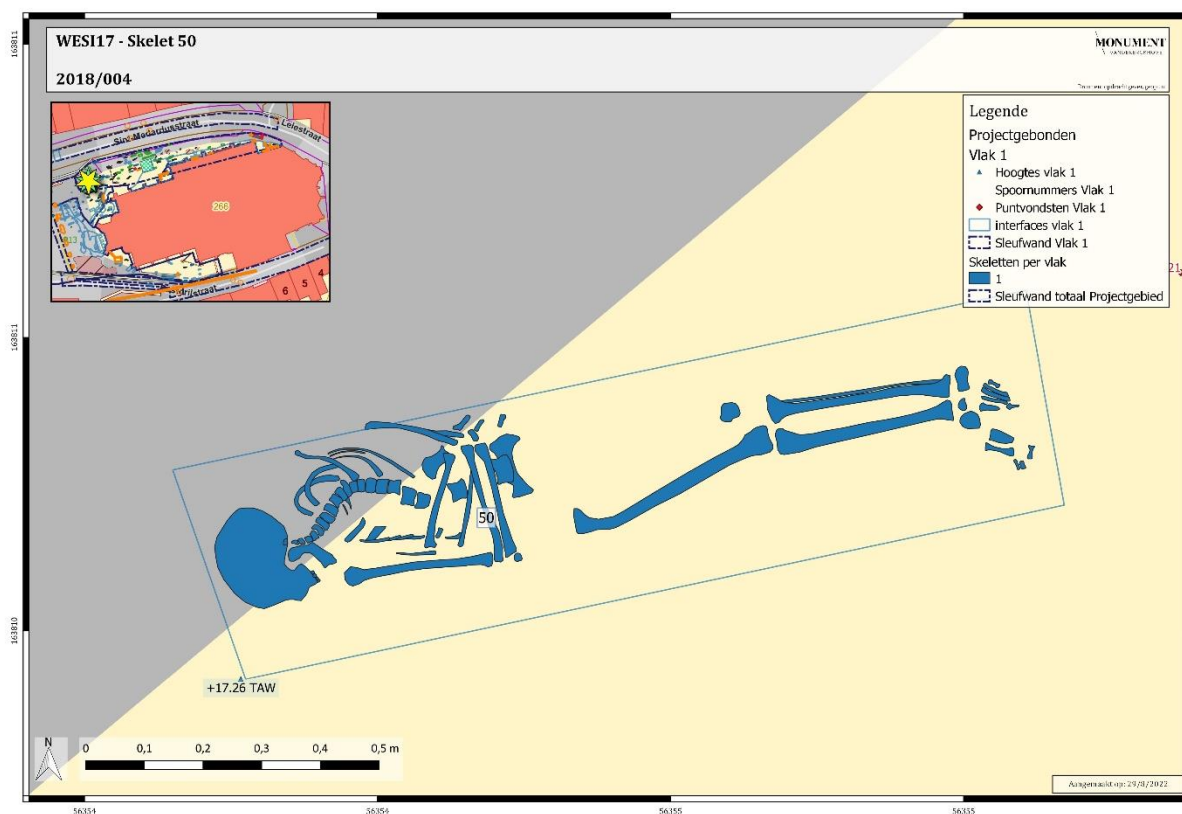
Figuur 83: Skelet 55 (onder), onder het bekken werd kwik aangetroffen.

Figuur 84: Detail kwik bij skelet 55.

Ziektesymptomen en andere fysieke afwijkingen worden uitvoerig in het assessment van de fysisch antropoloog besproken (zie bijlage 3), maar in sommige gevallen konden ze ook al op het veld opgemerkt worden. Zo kon bij skelet 50 (INR. 59) duidelijk scoliose van de nek en rug herkend worden (Figuur 85, Figuur 86). Het betreft een vrouw van 20 tot 24 jaar oud.²¹ De rug vertoonde een sterke kromming naar links, met als gevolg de fusie van twee borstwervels en drie rechter ribben. De jonge leeftijd van het individu doet vermoeden dat de scoliose aangeboren is. Daarnaast vertoonde het skelet ook sporen van deficiëntie, ziekte als gevolg van een tekort aan voedingsmiddelen of andere belangrijke bestanddelen die men nodig heeft om normaal te kunnen leven. In het gebit waren zes gaatjes aanwezig en verder waren ook emailhypoplasie, teruggetrokken tandvlees en kaakbotontsteking te zien. De vrouw lag uitgestrekt op de rug, met de armen op de buik. De vondst van nagels en kistbeslag bij het lichaam geeft aan dat er zeker een kist aanwezig is geweest. De aanwezigheid van spelden kan erop wijzen dat het lichaam daarnaast ook ingewikkeld was. Binnen deze context werd een kleine munt gevonden, vermoedelijk een laatmiddeleeuwse munt.

²¹ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

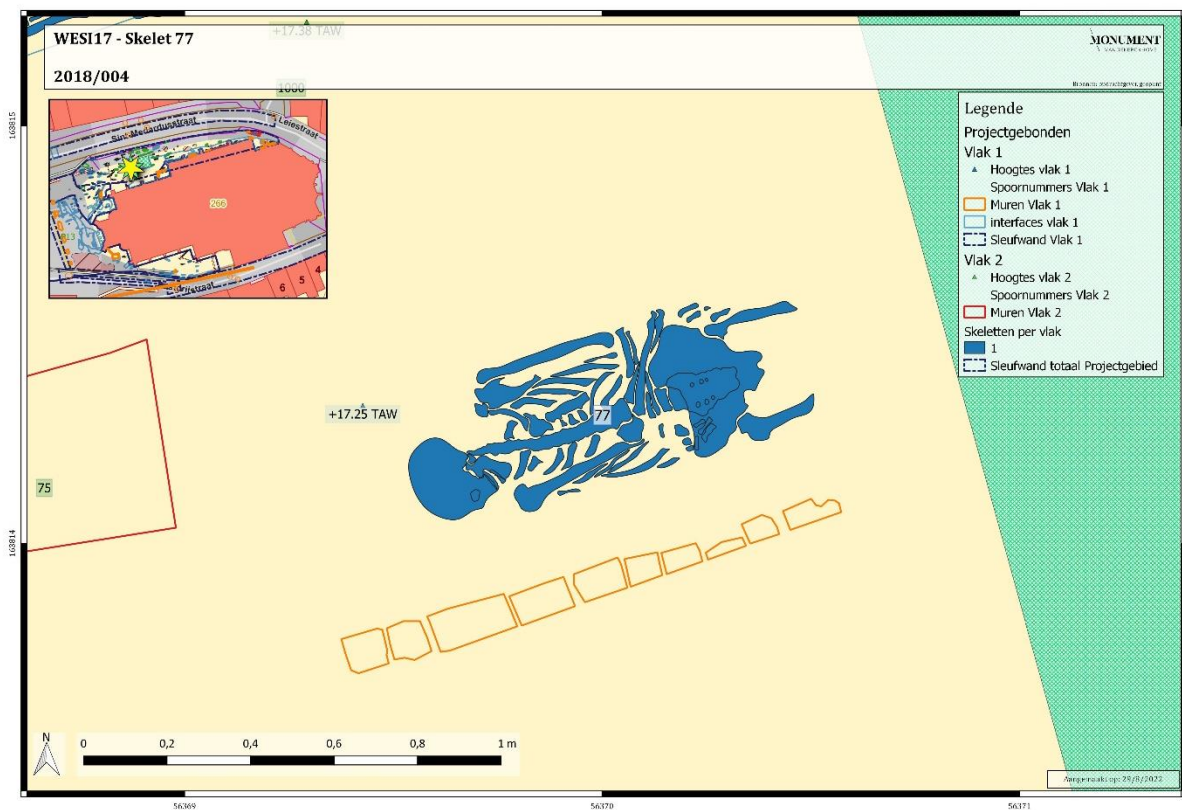

Figuur 85: Detailplan skelet 50.

Figuur 86: Skelet 50 met scoliose aan nek en rug.

Een ander skelet met een interessant fysiek zichtbaar kenmerk betreft skelet 77 (INR. 78; Figuur 87, Figuur 88). Het betreft een man tussen 30 en 34 jaar met een lengte van circa 178cm.²² Bij de snijtanden in de bovenkaak is een rond gaatje in de tanden te zien (Figuur 89). Dit is veroorzaakt door een pijpvaarden pijpje. Door de warmte van de pijp en langdurig gebruik slijt er een gaatje uit in het gebit. Aan de binnenzijde van de gebitselementen is ook lichte rokersaanslag te zien. Dit geeft een ruime datering van de 16de tot de 19de eeuw. Verder kan bij het gebit van deze persoon opgemerkt worden dat de verstandskies in de rechterbovenkaak in de kaak blijven zitten doordat deze geen rechte positie had. Daarnaast was er ook sprake van tandsteen, teruggetrokken tandvlees en kaakbotontsteking. Het skelet vertoonde een compressiefactuur in de onderrug en sporen van gewrichtsslijtage. De man lag uitgestrekt op de rug, met de armen op de buik. De aanwezigheid van nagels doet vermoeden dat er een kist moet zijn geweest. Dit graf lag voor een deel onder het standbeeld van het Heilig Hart.

Figuur 87: Detailplan skelet 77.

²² Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

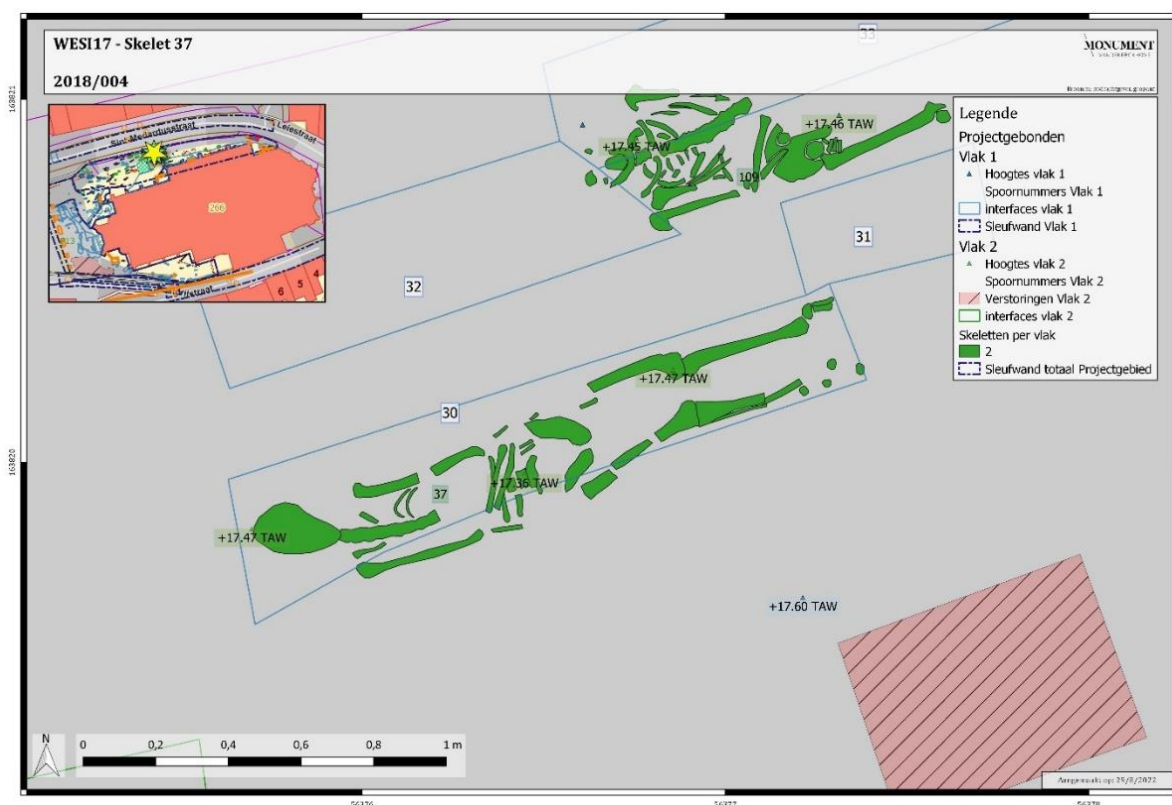

Figuur 88: Skelet 77. In het gebit is een rond gaatje te zien. Dit graf ligt deels onder het standbeeld.

Figuur 89: Detail skelet 77 met gat ter hoogte van de snijtanden.

Op enkele uitzonderingen na worden er geen vondsten gedaan bij de skeletten. Bij skelet 37 (INR. 48) werden twee kleine bruine pareltjes aangetroffen (Figuur 90, Figuur 91) ter hoogte van de rechterhand op het bekken. Het betreft een individu van 50-60 jaar oud en een lengte van circa 159cm.²³ Het geslacht is niet helemaal zeker, maar vermoedelijk gaat het om een man. Dit skelet was erg broos, met amper nog tanden in de onderkaak. Deze persoon leed waarschijnlijk aan de ziekte van Bechterew. Meerdere wervels waren met elkaar verbonden door middel van een zogenaamde botrug. Daarnaast werd ook *osteocondritis dissecans* aangetroffen in de distale opperarm, een vorm van trauma waarbij tijdens de groei van het lichaam een klein botfragment loskomt van het gewricht, waardoor permanent een poreus en vaak rond plekje in het gewricht zichtbaar blijft. De humerus, femur en tibia zijn in verschillende stukken gebroken aan beide kanten, het skelet is duidelijk plat gedrukt door een bovenliggend gewicht. Het lag uitgestrekt op de rug, met de armen gevouwen op de buik. Er was een duidelijke kistaflijning zichtbaar, waarbij ook nagels werden aangetroffen. De aanwezigheid van spelden doet vermoeden dat het lichaam daarnaast ook ingewikkeld was.

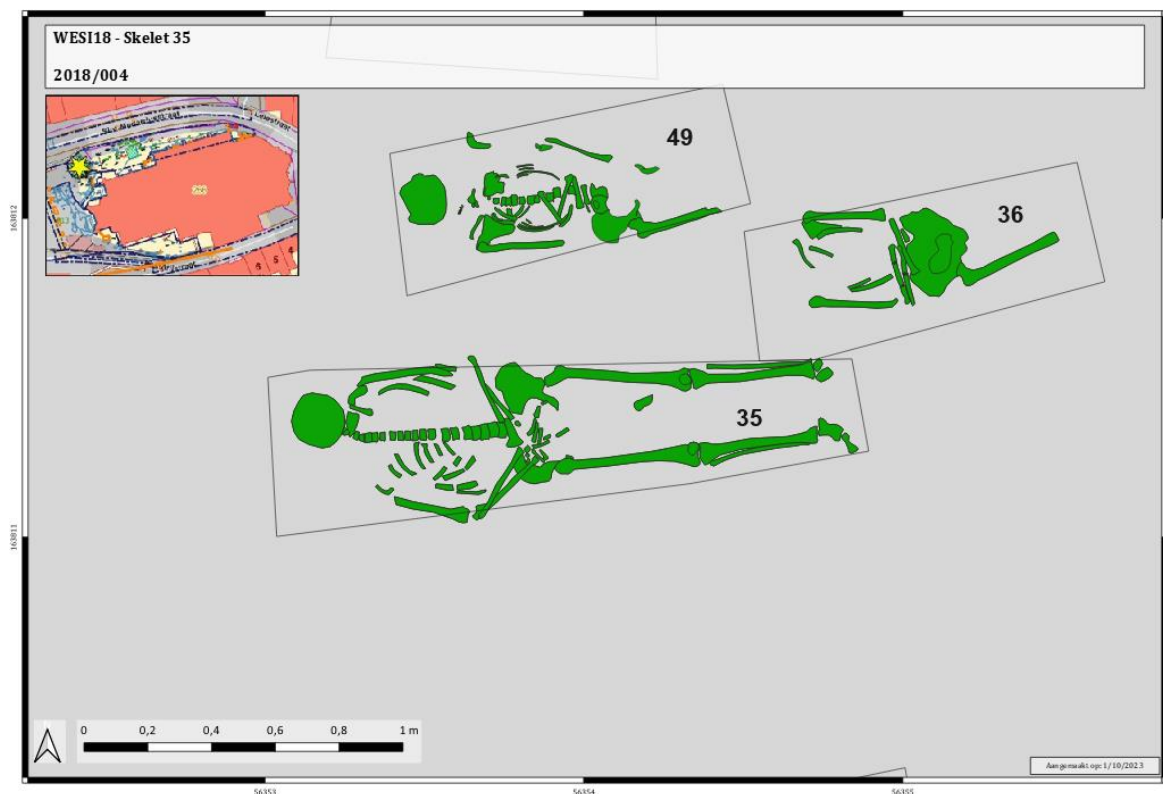
Figuur 90: Detailplan van skelet 37.

²³ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 91: In het graf van skelet 37 werden twee bruine kraaltjes aangetroffen.

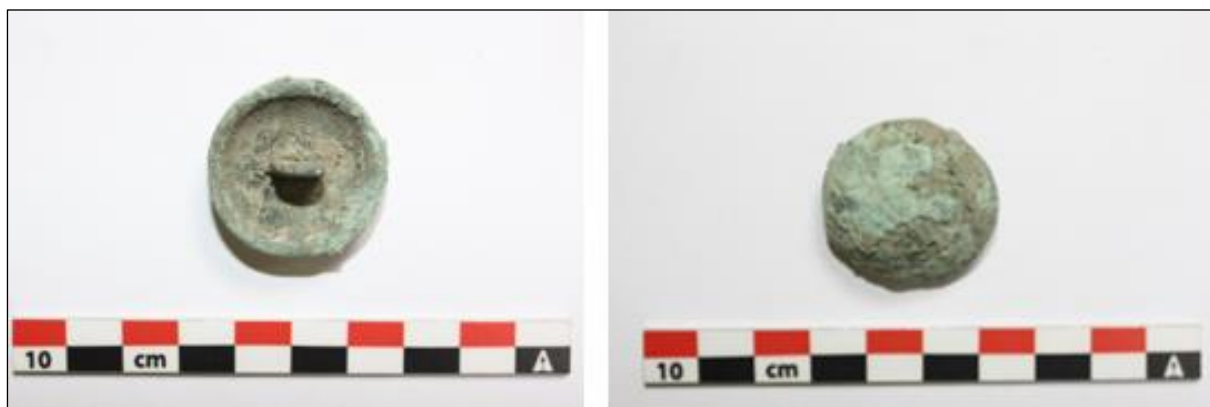
Bij skelet 35 (INR. 46) werd een metalen knoop onder de rechterhand gevonden (Figuur 92, Figuur 93, Figuur 94). Het betreft een jongeman van 18-21 jaar oud met een lengte van circa 174,5cm. Er kon slijtage van de knieschijf opgemerkt worden. Het lichaam lag uitgestrekt op de rug, met de armen op het bekken. De aanwezigheid van een kist was duidelijk door de zichtbare kistaflijning en de verschillende nagels die werden aangetroffen.

Figuur 92: Detailplan van skelet 35.

Figuur 93: Detail metalen knoop onder hand van skelet 35.

Figuur 94: Metalen knoop (INR. 397).

Bij skelet 48 (INR. 57) werd – net als bij skelet 50 – een kleine munt aangetroffen (Figuur 95). De munt kon herkend worden als een mijt, een kleine pasmunt, geslagen onder Filips de Goede (1434-1467) in Gent of Brugge.²⁴ Het skelet betreft een man van 30-34 jaar oud met een lengte van circa 163cm.²⁵ Het vertoont tekenen van gewrichtsslijtage, alsook van deficiëntie. Bij het gebit konden twee gaatjes, tandsteen, teruggetrokken tandvlees en kaakbotontsteking vastgesteld worden.

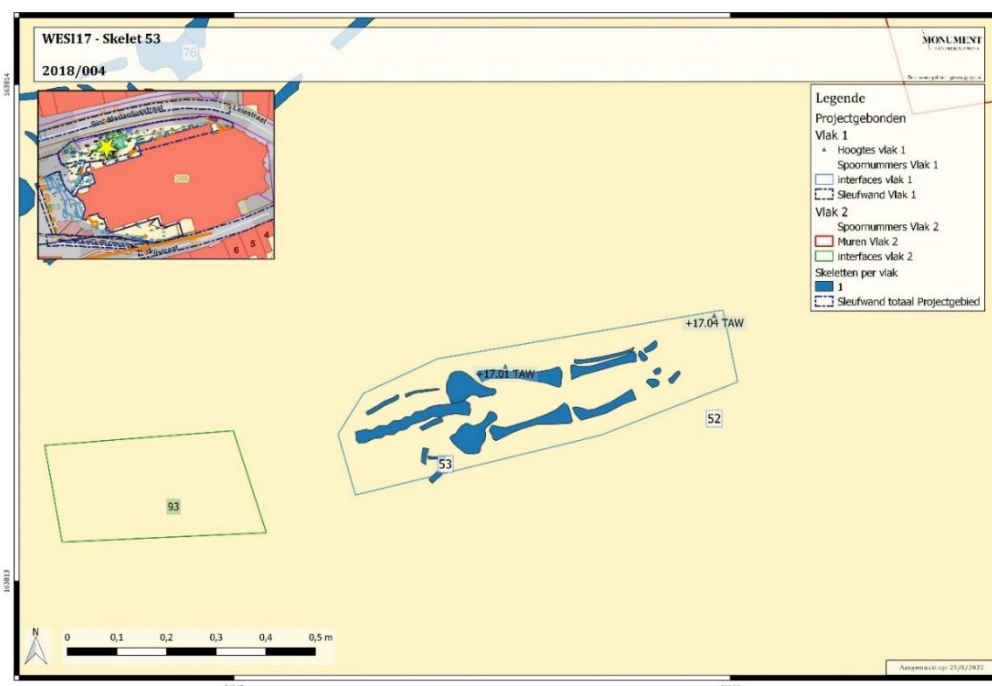
²⁴ VANHOUDT 2007, pp. 149, 351 (H8).

²⁵ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 95: Laatmiddeleeuwse mijt in het graf van skelet 48 (INR. 400).

Er werden tussen de volwassenen ook kindergraven aangetroffen, waaronder enkele van zeer jonge leeftijd. Skelet 53 (INR. 61) is een kindje van 2-3 jaar oud.²⁶ Vermoedelijk had het beenvliesontsteking als gevolg van een infectieziekte in het rechter spaakbeen. Daarnaast vertoonde het ook *rachitis* (ofwel de Engelse ziekte genoemd), kromme beenderen als gevolg van een chronisch vitamine D-tekort. De resten van de schedel en armen zijn verstoord (Figuur 96, Figuur 97). Er werden twee speldjes aangetroffen, één op elke heup. Vermoedelijk zijn deze van een luier of lijkwade. Er was een aflijning te zien van een trapezoïde kist.

Figuur 96: Detailplan skelet 53.

²⁶ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

WESI17 - Skelet 58
2018/004

Legende

Projectgebonden

Viak 1

- ▲ Hoogtes viak 1
- Spoornummers Viak 1
- Sleufwand Viak 1

Viak 2

- ▲ Hoogtes viak 2

Skeletten per viak

- 1
- Sleufwand totaal Projectgebied

+17.51 TAW

+17.55

58

206

0 0,1 0,2 0,3 0,4 0,5 m

N

Aangemaakt op: 25/8/2022

Figuur 98: Detailplan skelet 58.

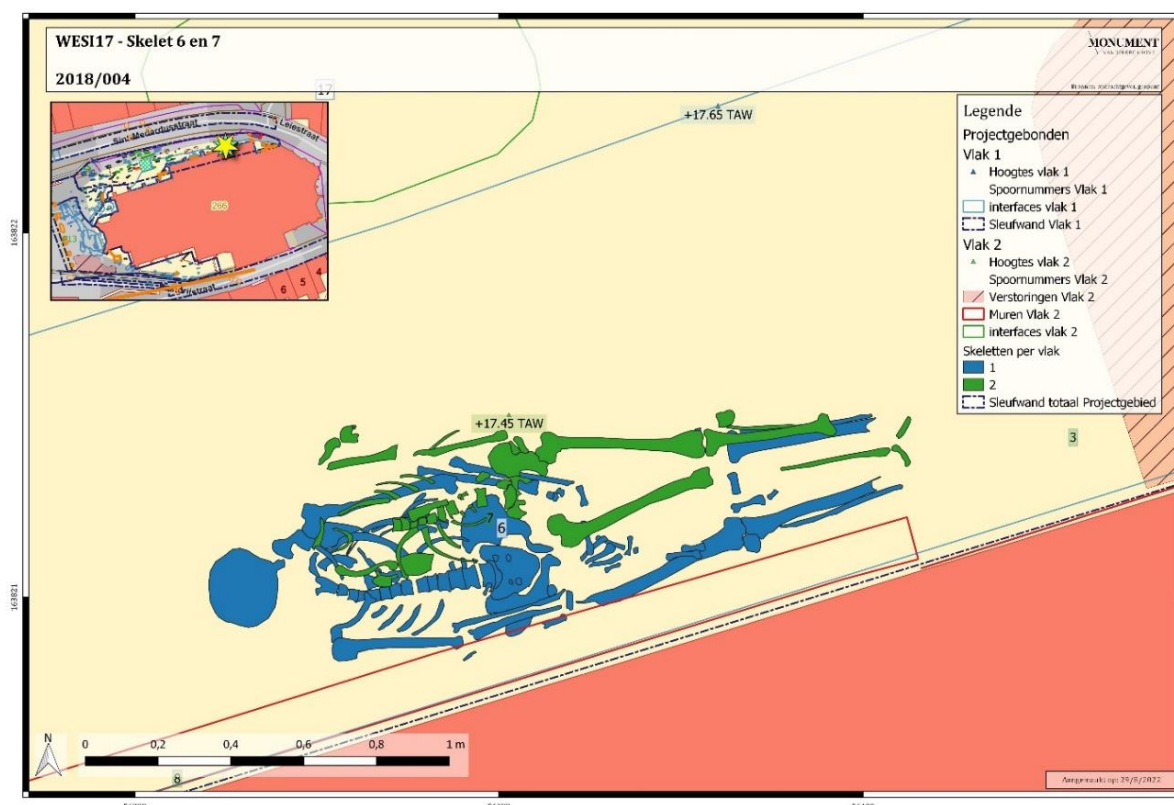

Figuur 99: Skelet 62, een kindje van 0-1 jaar met een duidelijke kistaflijning.

Werkput 1 vlak 2

Bij het uithalen van skelet 6 (vlak 1) kon een tweede skelet eronder worden gezien, namelijk skelet 7 (INR. 41; Figuur 100, Figuur 101). Ook dit werd volledig geregistreerd. De schedel ontbrak, maar de onderkaak werd wel aangetroffen. De bedenking werd gemaakt of het eventueel kon gaan om een familiegraf, waarbij man en vrouw samen werden begraven. Deze theorie bleek echter niet te kloppen aangezien het om twee mannen gaat. Waarschijnlijker is dat de graven door plaatsgebrek op het kerkhof erg dicht op elkaar geplaatst werden. De man was 35-39 jaar oud en had een lengte van circa 174cm.²⁷ Het skelet vertoonde een geheelde oppervlakkige verwonding aan de voorzijde van het proximale rechter scheenbeen. Er was echter slechts een zeer klein fragment van dit bot bewaard gebleven, waardoor de aard van het trauma niet meer geheel inspecteerbaar was. Het rechter kuitbeen van het individu was geïnfecteerd. Vermoedelijk was deze infectie gerelateerd aan het trauma aan het scheenbeen. Verder was ook een geheelde ribbreuk in een linker rib te op te merken, alsook sporen van een longontsteking (zowel links als rechts). In de linker heup werd *perifere osteoartrose* (POA) vastgesteld, een vorm van artrose die meestal voorkomt als gevolg van een chronische overbelasting van het gewricht. Het gebit vertoonde een gaatje, een wortelpuntontsteking, kaakbotontsteking, terugtrekkend tandvlees en tandsteen. De man lag uitgestrekt op zijn rug, met de linkerarm langs zijn lichaam. De rechterarm ontbreekt. Er werden veel speldjes aangetroffen, wat doet vermoeden dat het lichaam ingewikkeld was.

²⁷ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

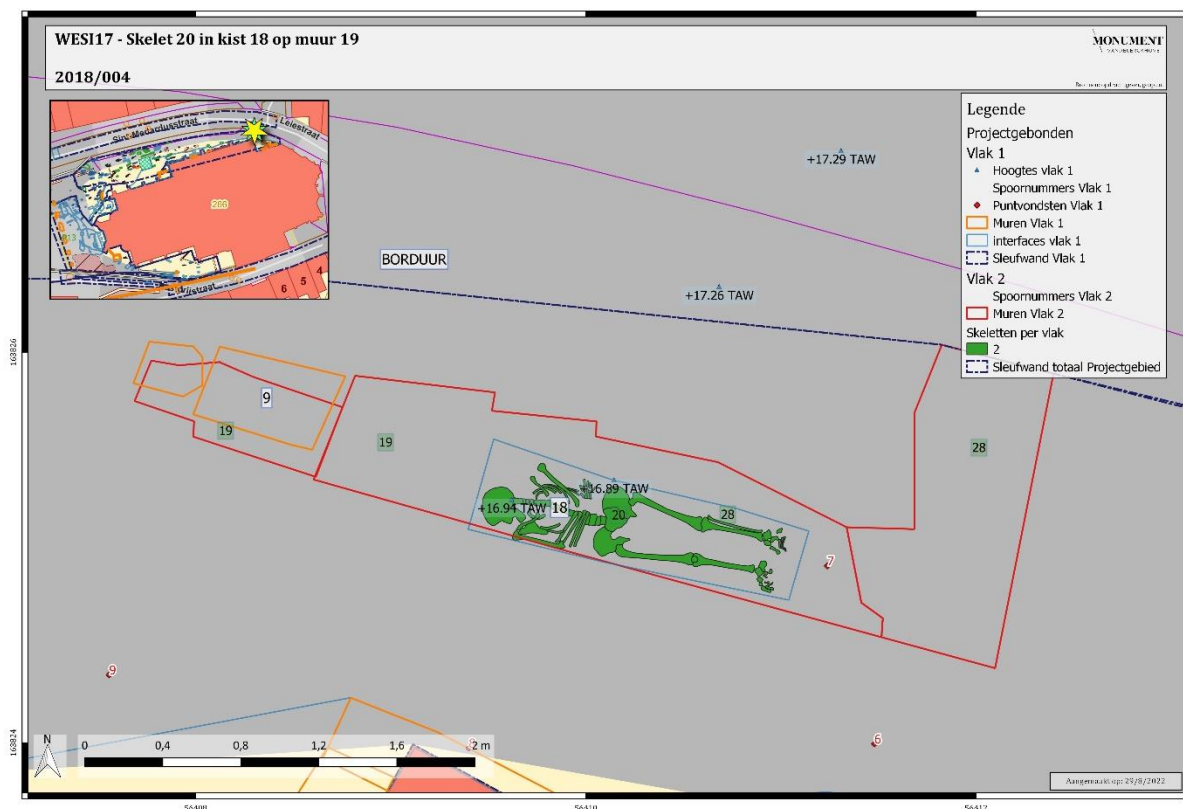

Figuur 100: Detailplan skelet 6 en 7.

Figuur 101: Skelet 7, aangetroffen onder skelet 6.

Skelet 20 (INR. 45) bevond zich eveneens in het uiterste oosten van de werkput, boven een bakstenen muur of vloertje, S19 (zie verder hoofdstuk 4.4.2) (Figuur 102, Figuur 103). Er was een duidelijke kistaflijning met een donkere kleur te zien; ook werden verschillende nagels aangetroffen. Het lichaam lag uitgestrekt op de rug, met de armen op de buik. Het betreft een vrouw van 40-44 jaar oud.²⁸ Het rechtse schouderblad vertoonde een geheelde breuk. Daarnaast vertoonde de onderste lendenwervel sporen van *spondylolisis*, waarbij (een deel van) de wervelboog is afgebroken en niet meer terug aangegroeid is. Dit is meestal het gevolg van zware rugbelastende activiteiten. Verder waren er ook tekenen van gewrichtsslijtage ter hoogte van de schouders, heup en knieën en werd er ook jicht aangetroffen in het gewricht van de grote teen, zowel links als rechts. Jicht is een door urinezuurkristallen veroorzaakte ontsteking van een gewricht. Het gebit van deze vrouw vertoonde maar liefst veertien gaatjes, alsook tandsteen, teruggetrokken tandvlees en kaakbotontsteking.

Figuur 102: Detailplan van skelet 20 in kist 18 op de bakstenen structuur 19.

²⁸ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

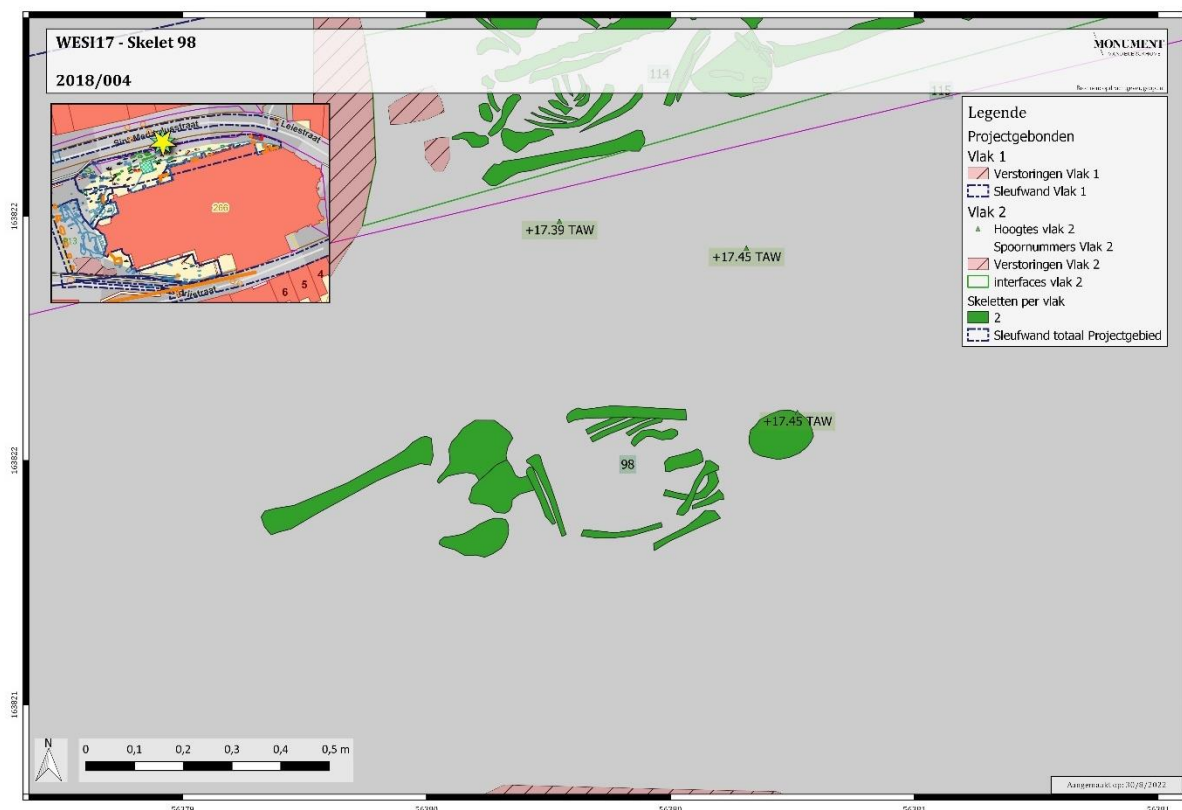
Figuur 103: Skelet 20 op muur 19.

Ook op dit niveau was de algemene oriëntatie van de graven west-oost, met af en toe een lichte afwijking richting zuidwest-noordoost of noordwest-zuidoost. De positie van het lichaam was, op enkele uitzonderingen na, uniform. Het lichaam ligt op de rug, de schedel op het achterhoofd of de zijkant, met de armen gevouwen op de buik of het bekken en de benen uitgestrekt.

Skelet 98 (INR. 89) valt op door zijn afwijkende oriëntatie. Deze is oost-west in plaats van west-oost (Figuur 104, Figuur 105). Een mogelijke verklaring is dat het gaat om het graf van een pastoor. Deze werden/worden begraven met het hoofd richting het oosten. Er werden evenwel geen vondsten in het graf aangetroffen die deze theorie kunnen bevestigen. De vondsten bestonden uit de versierde bodem van een groene fles en drie fragmenten rood geglazuurd aardewerk. Het skelet was niet volledig bewaard, vooral de benen ontbraken grotendeels. Het lichaam lag uitgestrekt op de rug met de armen op het bekken. Een duidelijke kistaflijning was niet aanwezig, maar er werd wel een ijzeren nagel aangetroffen.

Skelet 106 (INR 96) valt dan weer op door de ligging van het lichaam. Het betreft een jonge man, met een leeftijd tussen 18 en 25 jaar, die half op zijn rechter zij lag met opgetrokken benen (Figuur 106, Figuur 107). De schedel is verstoord. Het lichaam werd vermoedelijk niet ingewikkeld in een lijkwade, aangezien er geen speldjes werden aangetroffen. Gezien de positie van het lichaam was er vermoedelijk ook geen kist. Het betreft dus een begraving in open grond. Bij het skelet kon een *fossa van Allen* vastgesteld worden, een depressie direct onder de buitenste rand van de proximale epifyse van het dijbeen dat veroorzaakt kan worden door frequent hurken of langdurig staan. Daarnaast werden ook deuken aangetroffen in enkele wervelichamen, vermoedelijk als gevolg van een (chronische) overbelasting van de rug.²⁹

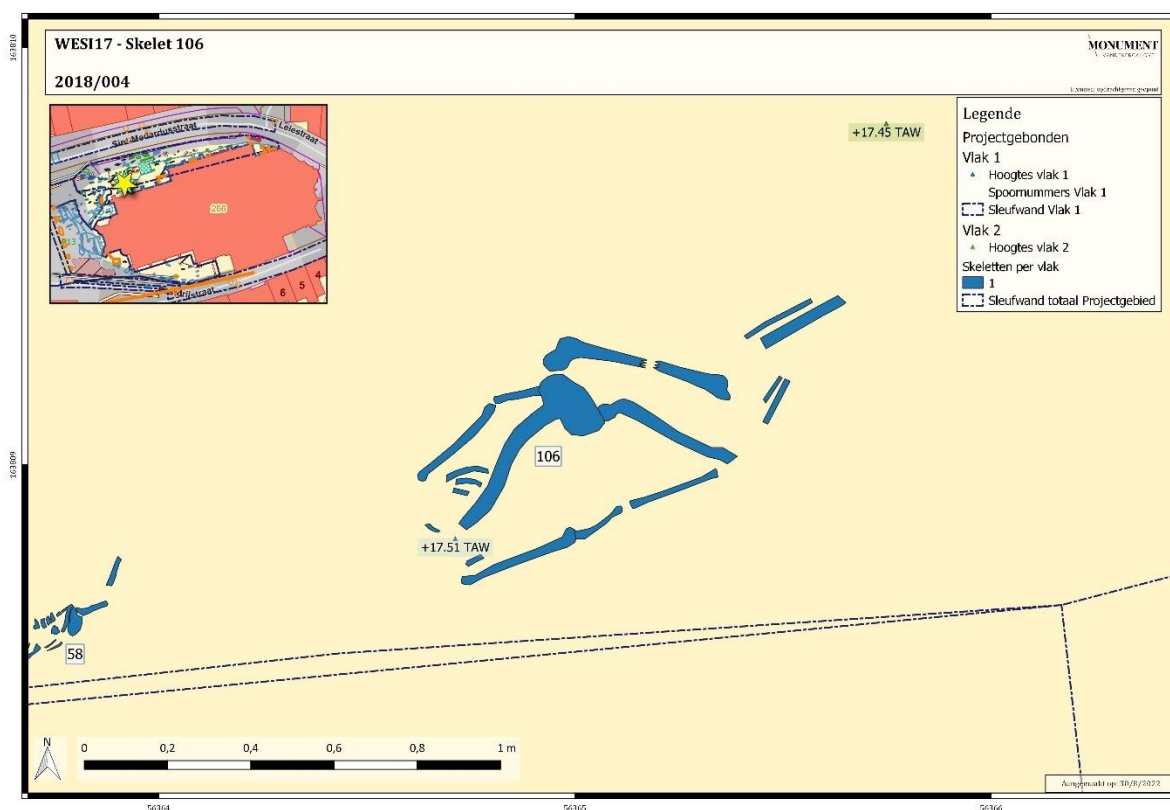
²⁹ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 104: Detailplan skelet 98.

Figuur 105: Skelet 98 met een oost-west oriëntatie.

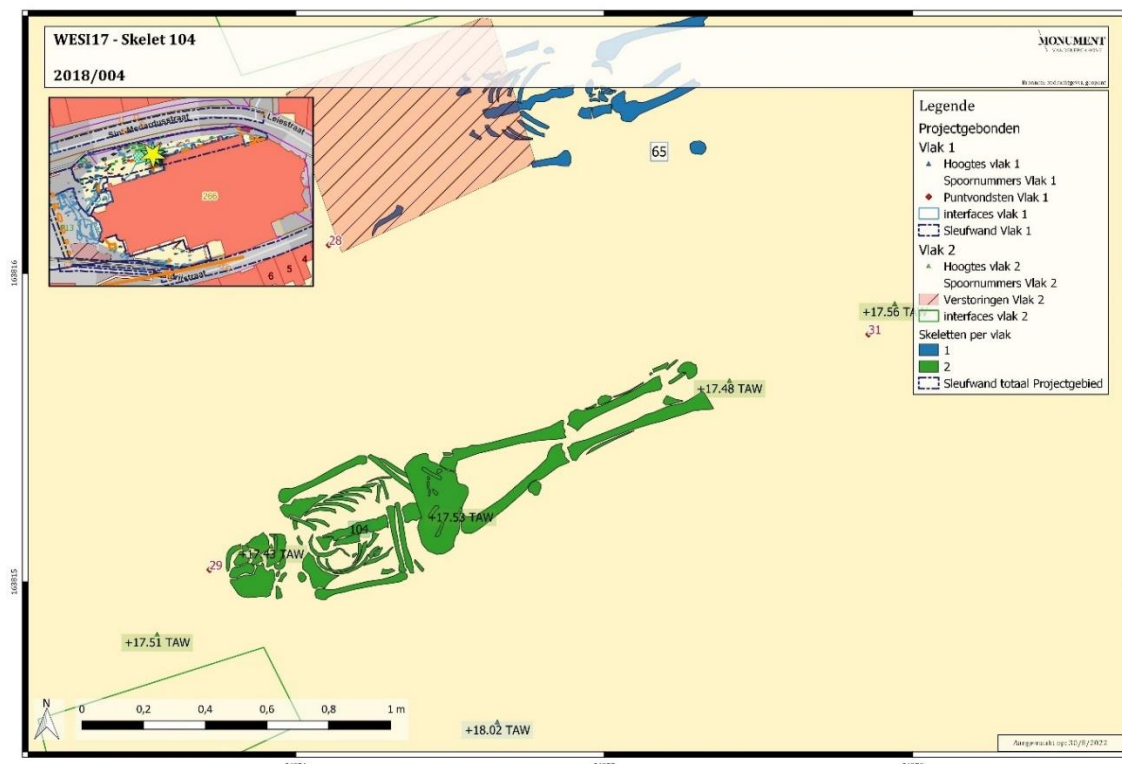

Figuur 106: Skelet 106.

Figuur 107: Skelet 106. Dit skelet ligt half op de zij met opgetrokken benen.

Skelet 104 (INR. 94) was wellicht ingewikkeld in een lijkwade. Er werden vrij veel speldjes op en rond het skelet aangetroffen. Er was geen kistaflining zichtbaar en er werden geen nagels aangetroffen (Figuur 108, Figuur 109). Het betreft een vrouw van 25-29 jaar oud met een lengte van circa 161,5cm.³⁰ Ze lag uitgestrekt op haar rug met de linkerarm op het bekken en de rechterarm op de buik. Er werd bijholteontsteking (*sinusitis*) waargenomen in beide neusholtes. Daarnaast werd ook een kleine plek beenvliesontsteking aangetroffen rondom de rechter gehooringang wat duidt op een oorontsteking, alsook een laagje poreus bot aan de binnenzijde van de ribben wat duidt op een longontsteking. Beide sleutelbenen vertoonden een zogenaamde *rhomboid fossa*. Dit is een depressie aan de onderzijde van het proximale sleutelbeen waar de peesaanhechting met de eerste rib zich bevindt. Deze depressie ontstaat door overbelasting op deze pees. De vrouw had verder ook een volledig gefuseerd borstbeen, waardoor er één massief gedeelte is ontstaan. De borstkast zal hierdoor wat meer gefixeerd zijn geweest. Op de schacht van de linker opperarm was een *avian spur* aanwezig, een normale anatomische variant waarbij een puntig benig uitsteeksel aanwezig is op de schacht van de opperarm. Het gebit van de vrouw vertoonde emailhypoplasie, een gebitsaandoening die kan worden herkend door de aanwezigheid van lijnen of deuken (pitting) in het tandglazuur. Het is een indicator voor een voedingstekort of een ernstige ziekte gedurende de jeugd, waardoor een tijdelijke stop in de ontwikkeling van het gebitselement plaatsvindt. Verder waren ook zes gaatjes, een abces, teruggetrokken tandvlees, tandsteen en kaakbotontsteking zichtbaar.

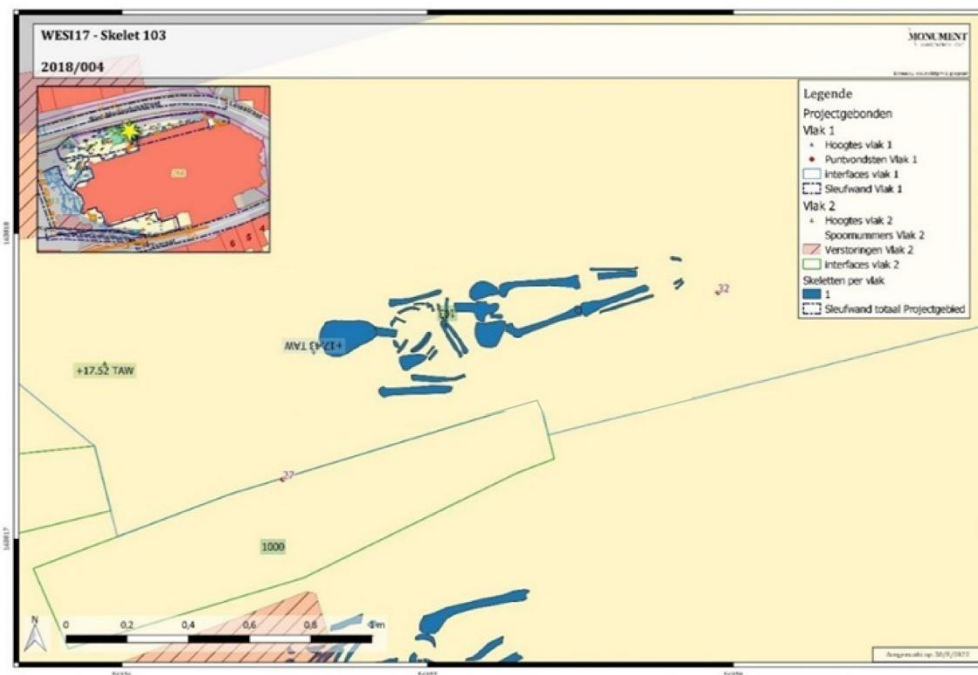
Figuur 108: Detailplan skelet 104.

³⁰ Zie bijlage 3 (Pijpinck A.).

Figuur 109: Skelet 104. Er werden speldjes van een lijkwade bij dit graf aangetroffen.

Skelet 103 (INR. 93) is een kind van 5 tot 6 jaar (Figuur 110, Figuur 111).³¹ Het lichaam lag een beetje op de linkerkant, maar wel nog steeds op de rug. Vermoedelijk was het niet ingewikkeld in een lijkwade. Wel was er een kistaflijning zichtbaar; deze kist was vermoedelijk trapezoïde van vorm. Aan het skelet waren geen duidelijke ziekteverschijnselen af te lezen.

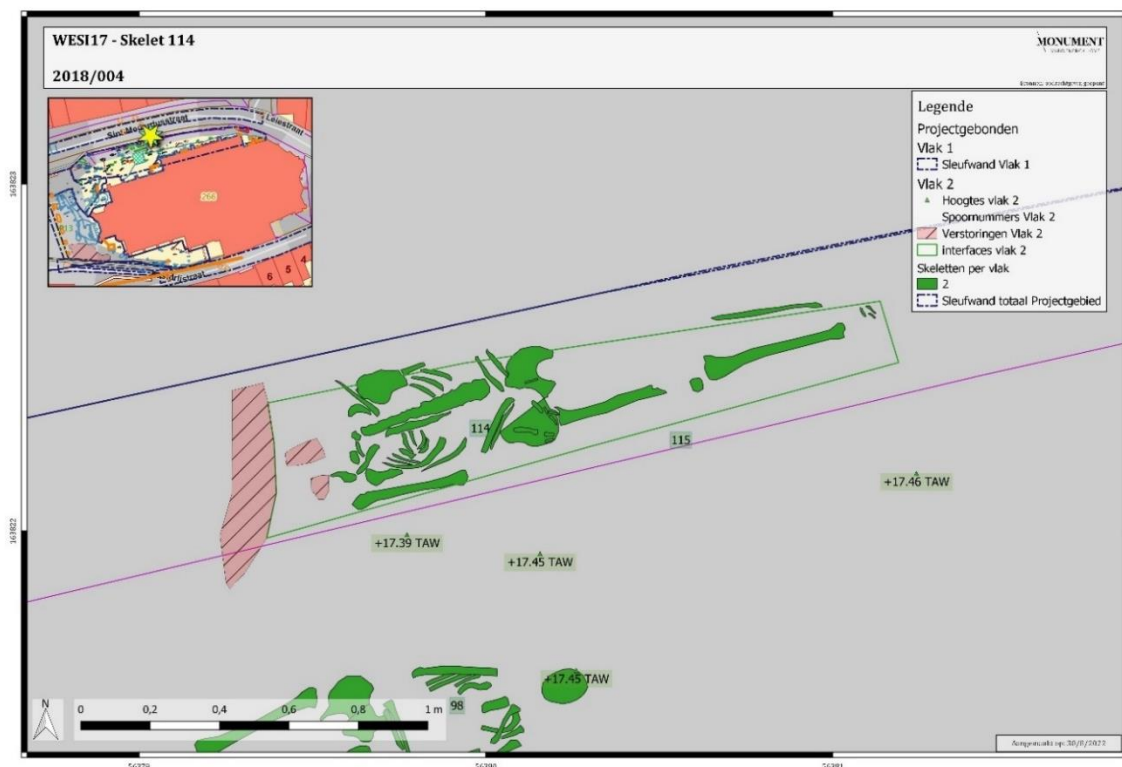
Figuur 110: Detailplan skelet 103.

³¹ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 111: Skelet 103, kindergraf.

Skelet 114 (INR. 103) lag deels onder de straat (Figuur 112, Figuur 113). Het betreft een volwassen individu, begraven in een kist. Er was een duidelijke aflijning en de grond binnen de kist was donkerder gekleurd. De schedel is verstoord door de insteek van een kabel. De wervels waren heel broos. Het skelet werd niet weerhouden voor fysisch antropologisch onderzoek.

Figuur 112: Detailplan skelet 114.

Figuur 113: Skelet 114 ligt deels onder de straat.

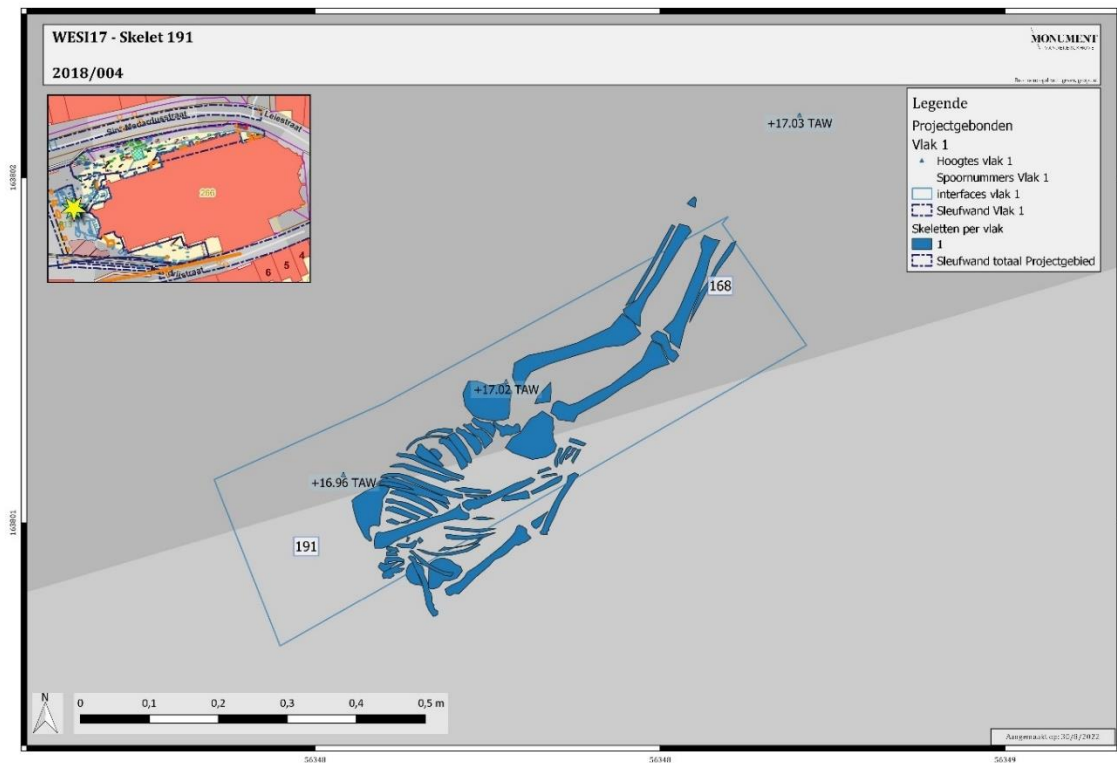
Werkput 2 vlak 1

Werkput 2 situeert zich aan de west- en zuidzijde van de kerk. Deze werkput werd in één vlak aangelegd, zo'n 60cm onder het toekomstige maaiveld. Dit hield in dat er op sommige plaatsen slechts zeer beperkt moest afgegraven worden, bijvoorbeeld ter hoogte van de toekomstige groenzone dienden enkel de verhardingen te worden verwijderd. Dit zorgde ervoor dat niet overal het eerste begravingsniveau werd bereikt.

Er werden in deze werkput slechts 16 anatomisch volledige skeletten geregistreerd. Opvallend was dat het westen van de kerk, vóór het kerkportaal, duidelijk voorbehouden was voor baby- en kindergraven. Op een handgetekende historische kaart uit de late 17de eeuw is deze zone aangeduid als een stuk ongewijde grond voorbehouden voor ongedoopte kinderen (zie verder).³² Opmerkelijk is dat er in het vlak verschillende kleine (graf)kuilen zichtbaar waren, maar dat bij verder controleren en leeghalen deze vaak leeg bleken of slechts enkele verstoorde botresten bevatten. De niet volledige skeletten werden geregistreerd met spoornummer 1000. Ten zuiden van de kerk betrof het steeds volwassen individuen.

³² Informatie verkregen door André De Cooman en Stéphane Debonne van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik. De kaart werd gepubliceerd in St.o.c. jaarboek 2003.

Skelet 191 (INR. 210) bevindt zich ten westen van de kerk. Het gaat om een kind van 2 tot 3 jaar, liggend op de rechterzij (Figuur 114, Figuur 115).³³ De schedel ontbreekt. De aanwezigheid van verschillende nagels wijst op begraving in een kist. De aanwezigheid van speldjes doet vermoeden dat het lichaam daarnaast ook nog ingewikkeld was in een lijkwade. Het skelet vertoonde geen duidelijke ziekteverschijnselen.

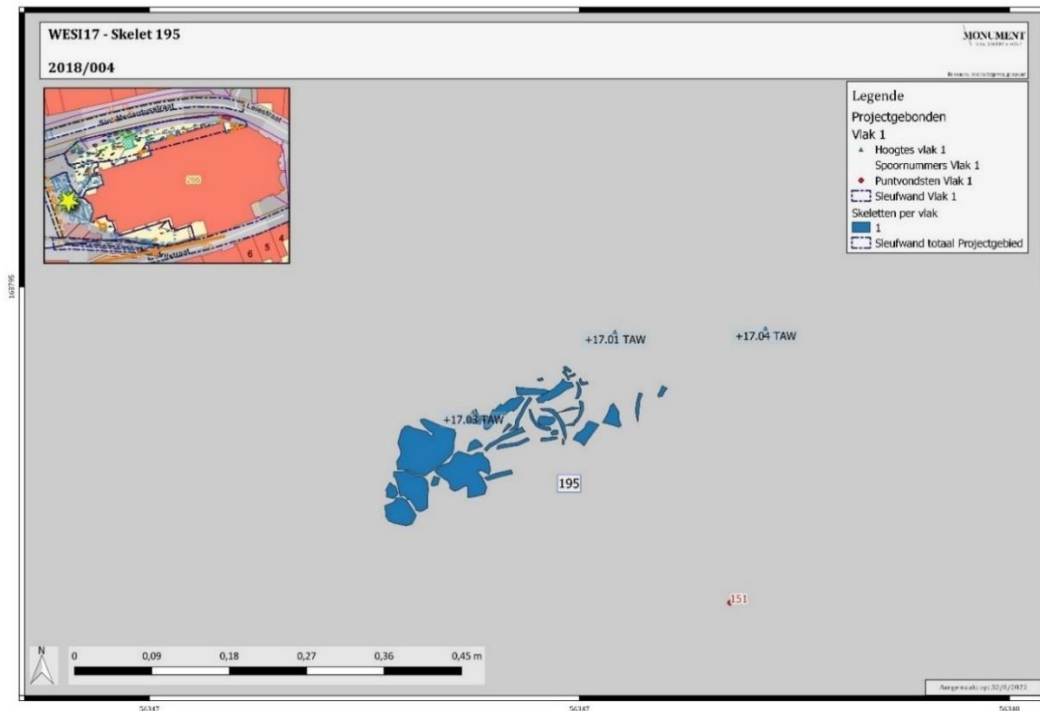
Figuur 114: Detailplan skelet 191.

Figuur 115: Skelet 191 in het noordwesten t.o.v. de kerk, kind van 2 tot 3 jaar.

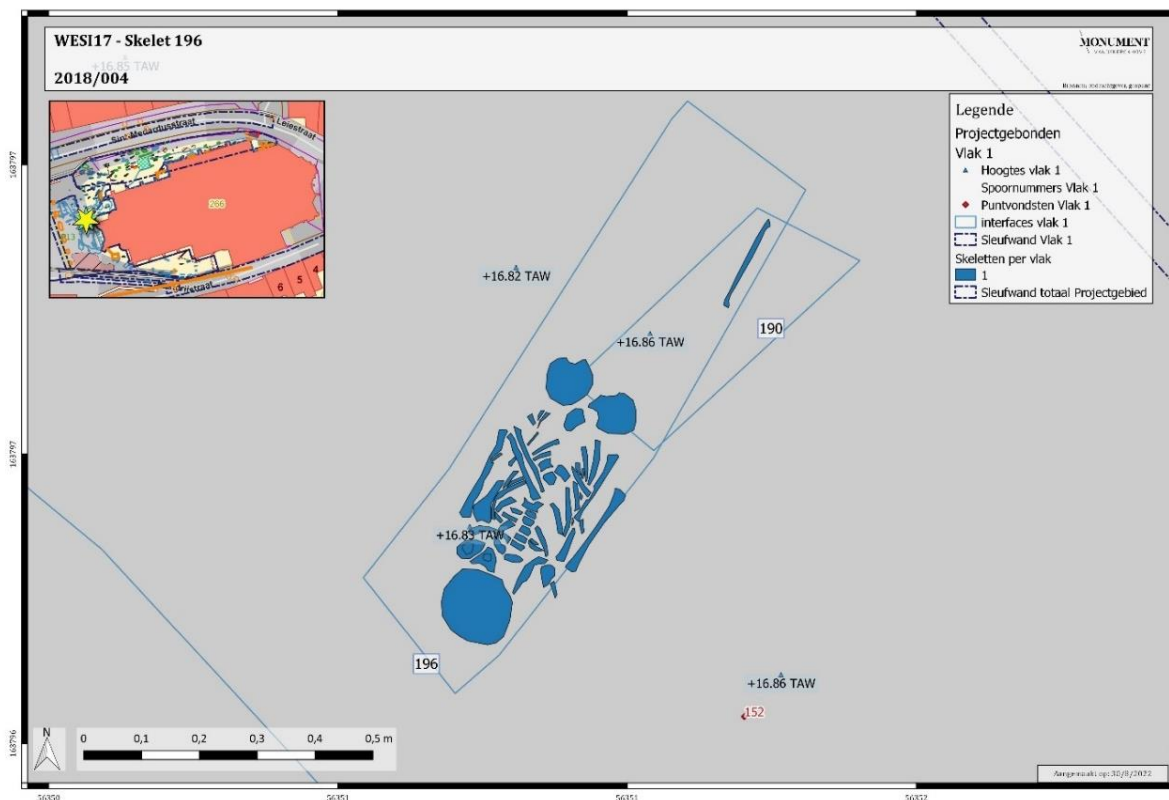
³³ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Skelet 195 (INR. 213) betreft een kindje van minder dan 1 maand oud, eveneens begraven in de zone ten westen van de kerk (Figuur 116, Figuur 117).³⁴ De botten liggen gerommeld, wat waarschijnlijk gebeurd is bij de ontbinding. Er was een grafkuil zichtbaar in het vlak, maar geen kistaflijning. Er werden ook geen speldjes of andere vondsten aangetroffen.

Skelet 196 (INR. 214) betreft een kind van 5-6 jaar oud.³⁵ Het lichaam is verstoord ter hoogte van de dijbenen (Figuur 118, Figuur 119). Er werden een rechthoekige kistaflijning en nagels waargenomen, alsook verkleuringen van koperen speldjes. Vermoedelijk was het lichaam ingewikkeld. Er werd bij het kind emailhypoplasie vastgesteld, een gebitsaandoening die kan worden herkend door de aanwezigheid van lijnen of deuken (pitting) in het tandglazuur. Deze ontstaan als gevolg van een tijdelijke stop in de groei van het gebitselement tijdens de ontwikkeling in de eerste zes levensjaren van een individu. Emailhypoplasie is een indicator voor een voedingstekort of een ernstige ziekte gedurende de jeugd.

Ook skelet 198 (INR. 216) betreft een baby van 0 jaar, ingewikkeld, waarbij de botten uit positie zijn geraakt door het gaan drijven bij ontbinding (Figuur 120, Figuur 121). Er werd één speldje aangetroffen.

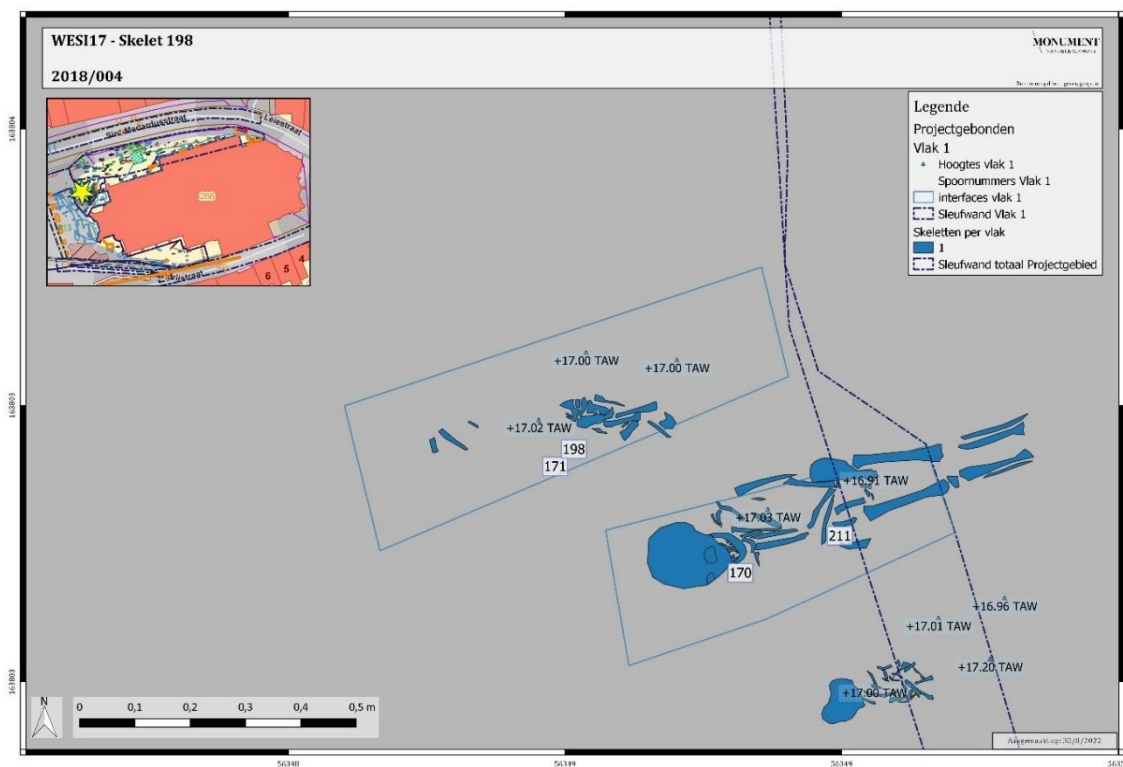

Figuur 118: Detailplan skelet 196.

³⁵ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 119: Skelet 196, kindje 3 tot 5 jaar.

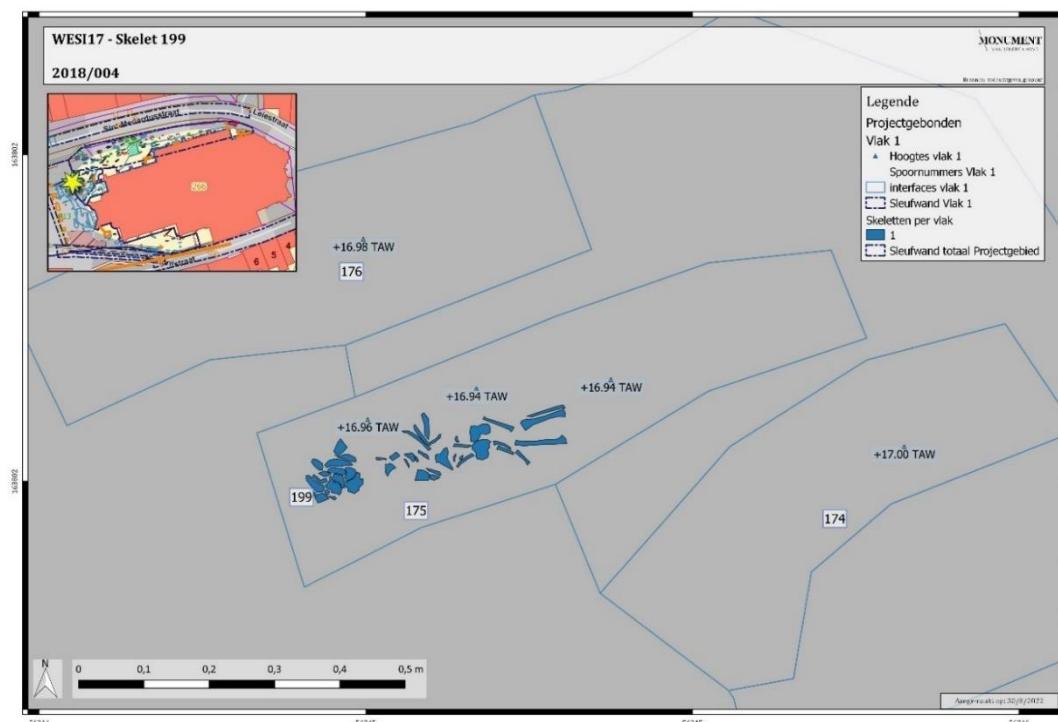

Figuur 120: Detailplan skelet 198.

Figuur 121: Skelet 198, baby 0 jaar.

Skelet 199 (INR. 492), eveneens van een baby, ligt nog min of meer in positie (Figuur 122, Figuur 123). De schedel is erg gefragmenteerd. In het vlak was grafkuil 175 zichtbaar. Ook hier is er sprake van inwikkeling en werd verkleuring door koperen speldjes vastgesteld.

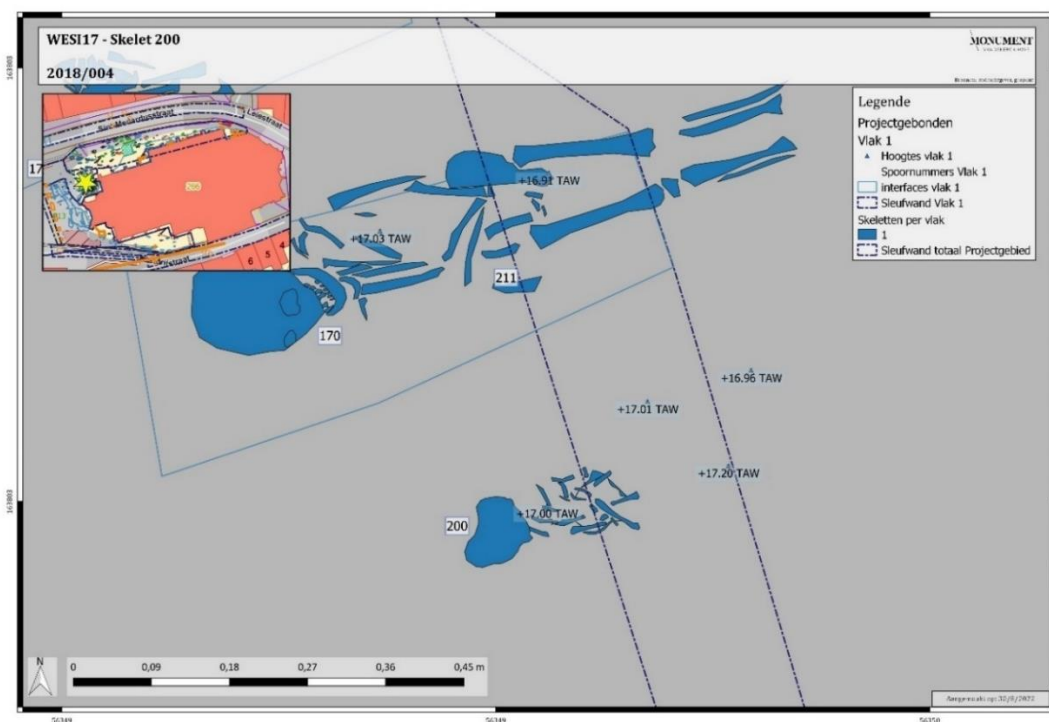

Figuur 122: Detailplan skelet 199.

Figuur 123: Skelet 199, baby in min of meer intacte positie.

Skelet 200 (INR. 217) is een baby van minder dan 1 maand oud, waarbij de botten uit positie zijn geraakt bij ontbinding (Figuur 124, Figuur 125).³⁶ Verkleuringen in de grond wijzen op de aanwezigheid van speldjes en de inwikkeling van het lichaampje.

Figuur 124: Detailplan van skelet 200 en daar boven 211.

³⁶ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

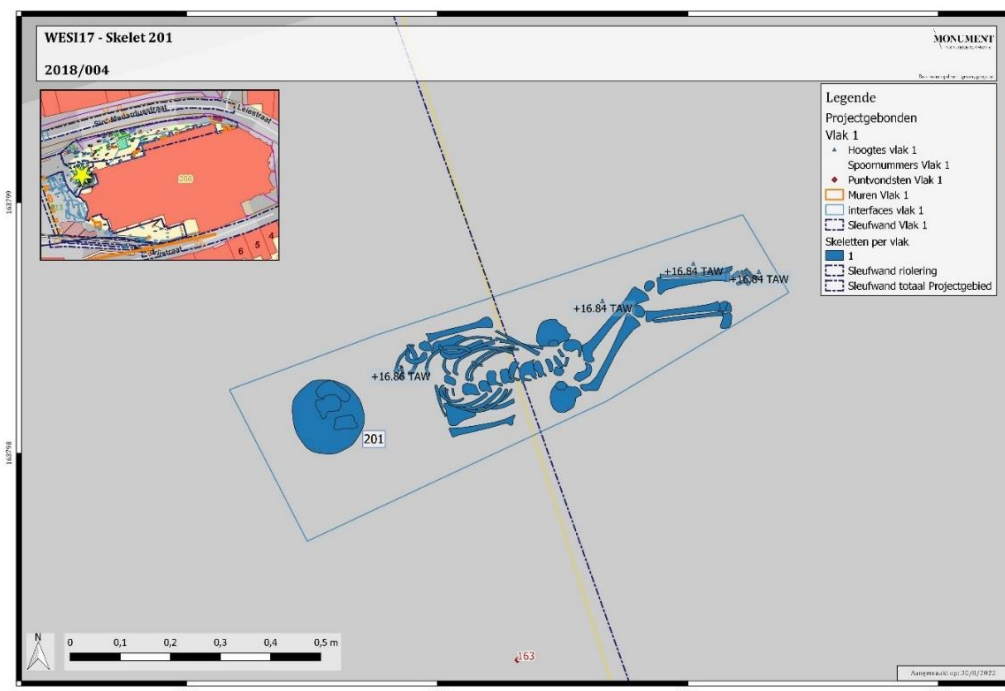
Figuur 125: Skelet 200, baby.

Skelet 211 (INR. 208) ligt tussen skelet 198 en skelet 200. Het betreft een klein kind van 1-3 jaar oud (Figuur 124, Figuur 126). Het rechter bovenlichaam is iets gerommeld. Er is een groene vlek van koperverkleuring waarneembaar op het voorhoofd en er werden veel speldjes gevonden. Er was daarnaast ook een trapezoïde kistaflijning zichtbaar.

Figuur 126: Skelet 211, klein kind van 1-3 jaar.

Skelet 201 (INR. 199) betreft een kind van 2-3 jaar (Figuur 127, Figuur 128).³⁷ Er werden geen sporen van ziekte vastgesteld. Er was een duidelijke kistaflijning zichtbaar, waarbij ook verschillende nagels werden aangetroffen. Het kind lag gestrekt op de rug met de benen geplooid. Het lichaam was ook ingewikkeld, te zien aan de aangetroffen speldjes en de *post mortem* verkleuring. Bij de benen werd een kleien bolletje (een knikker?) aangetroffen. De vingers bovenop de buik bleken bij het uithalen tot een baby te behoren waarvan ook het bekken en stukjes rib werden gevonden.

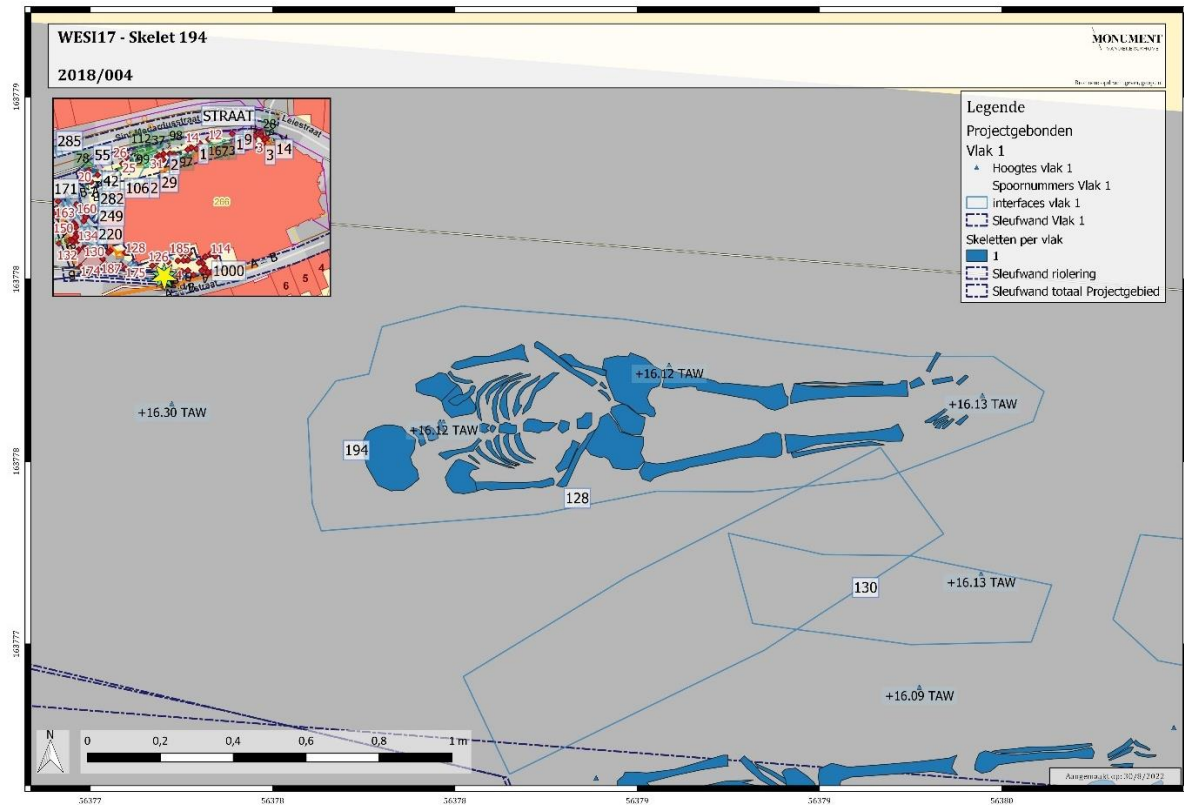
Figuur 127: Detailplan skelet 201.

Figuur 128: Skelet 201, kindje van 2-3 jaar.

³⁷ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Ten zuiden van de kerk werd skelet 194 (INR. 215) geregistreerd. Het betreft een volwassen individu in uitgestrekte positie met de handen op de buik (Figuur 129, Figuur 130). Het bot is erg verkleurd en broos en werd niet weerhouden voor antropologisch onderzoek.

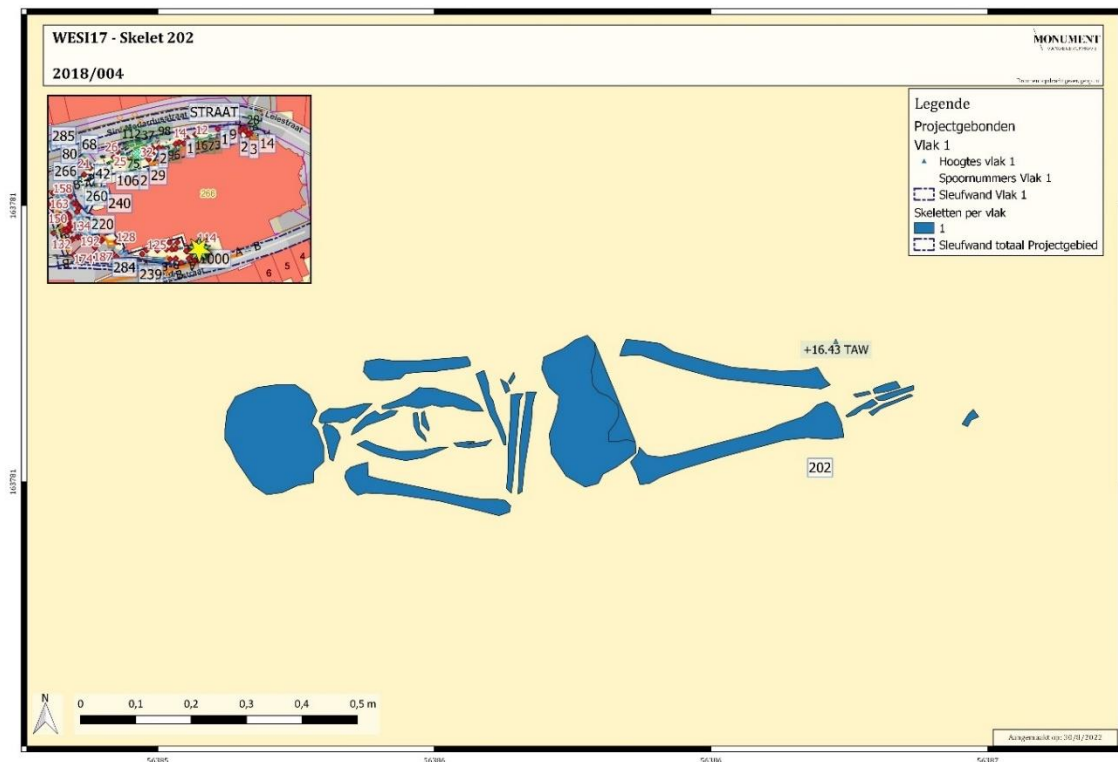

Figuur 129: Detailplan van skelet 194.

Figuur 130: Skelet 194, volwassen individu.

Skelet 202 (INR. 202) bevindt zich eveneens ten zuiden van de kerk. Het gaat om een volwassen individu met de armen gevouwen op het lichaam (Figuur 131, Figuur 132). De schedel ligt op de rechterzijde. Er is geen kistaflijning of teken van inwikkeling. Wel is op de schedel ter hoogte van het achterhoofd een groene verkleuring te zien. De bewaring van het skelet is matig en de onderbenen ontbreken. Ook dit skelet werd niet onderzocht door de fysisch antropoloog.

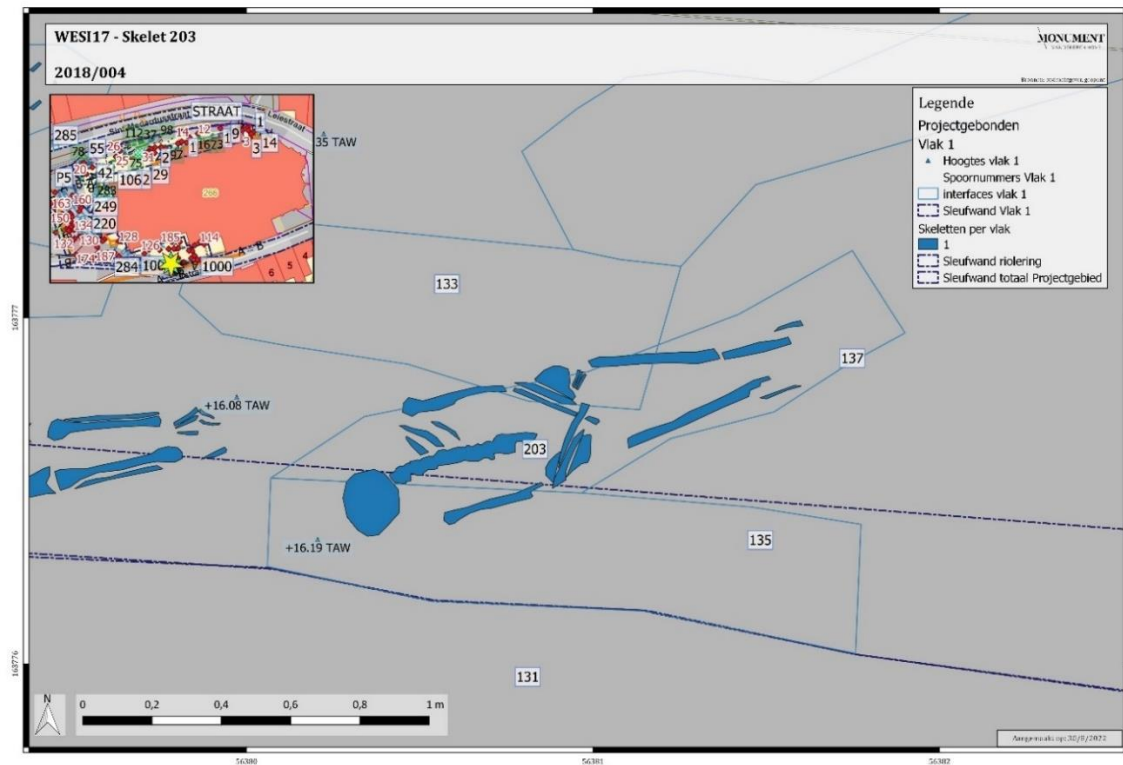

Figuur 131: Detailplan skelet 202.

Figuur 132: Skelet 202, volwassen individu.

Skelet 203 (INR. 203) bevindt zich eveneens in het zuiden, vlak tegen de Pastorijstraat. Het gaat om een volwassen individu, begraven met een zuidwest-noordoost oriëntatie. Het lichaam lag uitgestrekt op de rug, met de handen op het bekken. Er had zich een laag ijzer afgezet op het bot, dat erg fragiel was. Op sommige plaatsen bleef niet meer dan een lijkschaduw over (Figuur 133, Figuur 134). Ook dit skelet werd niet verder bekeken door de fysisch antropoloog.

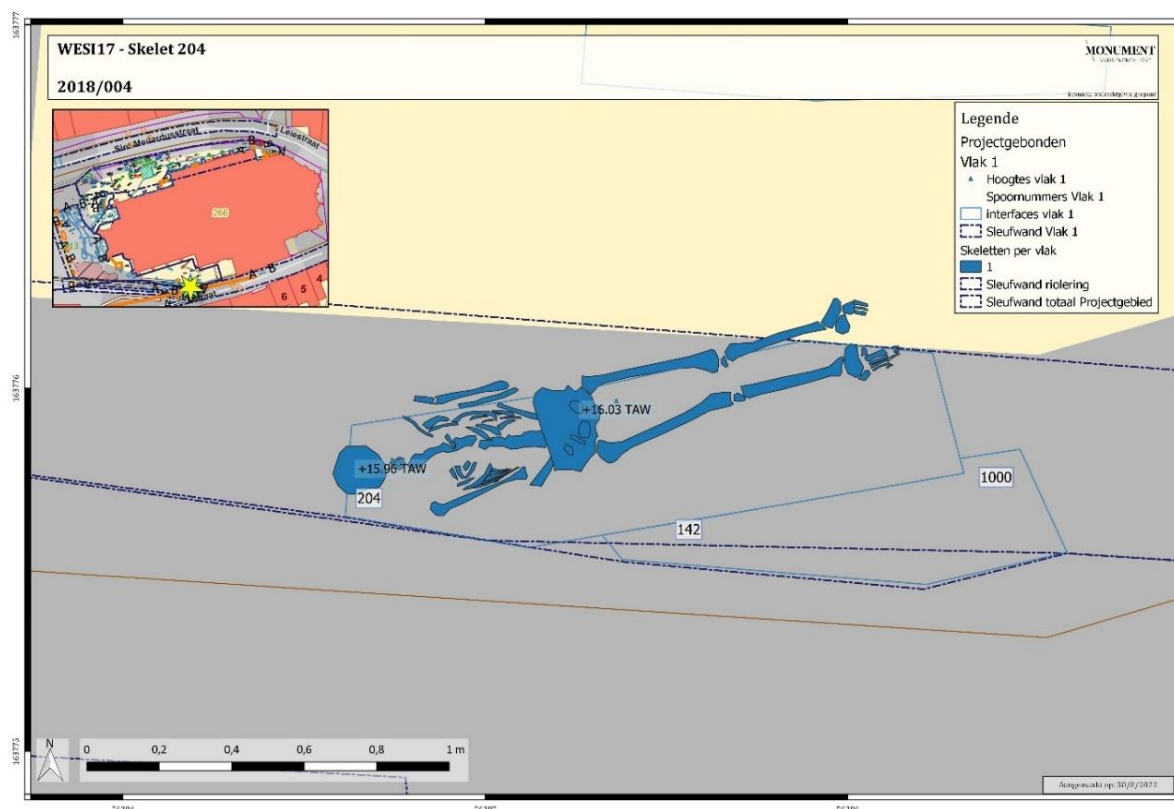
Figuur 133: Detailplan skelet 203.

Figuur 134: Skelet 203, een slecht bewaard individu met ijzerafzetting op het bot.

Skelet 204 (INR. 204) heeft eveneens een zuidwest-noordoost oriëntatie. Het betreft een vrouw tussen 30 en 50 jaar oud (Figuur 135, Figuur 136).³⁸ Er werden geen nagels, kistaflijning of speldjes gevonden. Wel was er een grafkuil zichtbaar (S142). In de handen werden tekenen van artrose (POA) teruggevonden. POA komt meestal voor als gevolg van een chronische overbelasting van het gewricht en hangt vaak samen met ouderdom. Verder was er langs de rand van enkele wervellichamen extra botontwikkeling op te merken (*osteofyten*). Deze aandoening in de wervelkolom als gevolg van een (chronische) overbelasting van de rug, is een veel voorkomende aandoening, vooral op een wat oudere leeftijd. Het gebit vertoonde kaakbotontsteking.

Skelet 205 (INR. 205) is een volwassen individu. De rechterhelft van het hoofd en de rechterbovenarm staken onder de straat (Figuur 137, Figuur 138). Het lichaam lag uitgestrekt op de rug, met de linkerarm over het bekken en de rechterarm boven de buik. Bij het vrijleggen tekende zich een trapezoïde kistaflijning af. Verder was er ook een groene verkleuring zichtbaar op de linker knie, wellicht van een speldje.

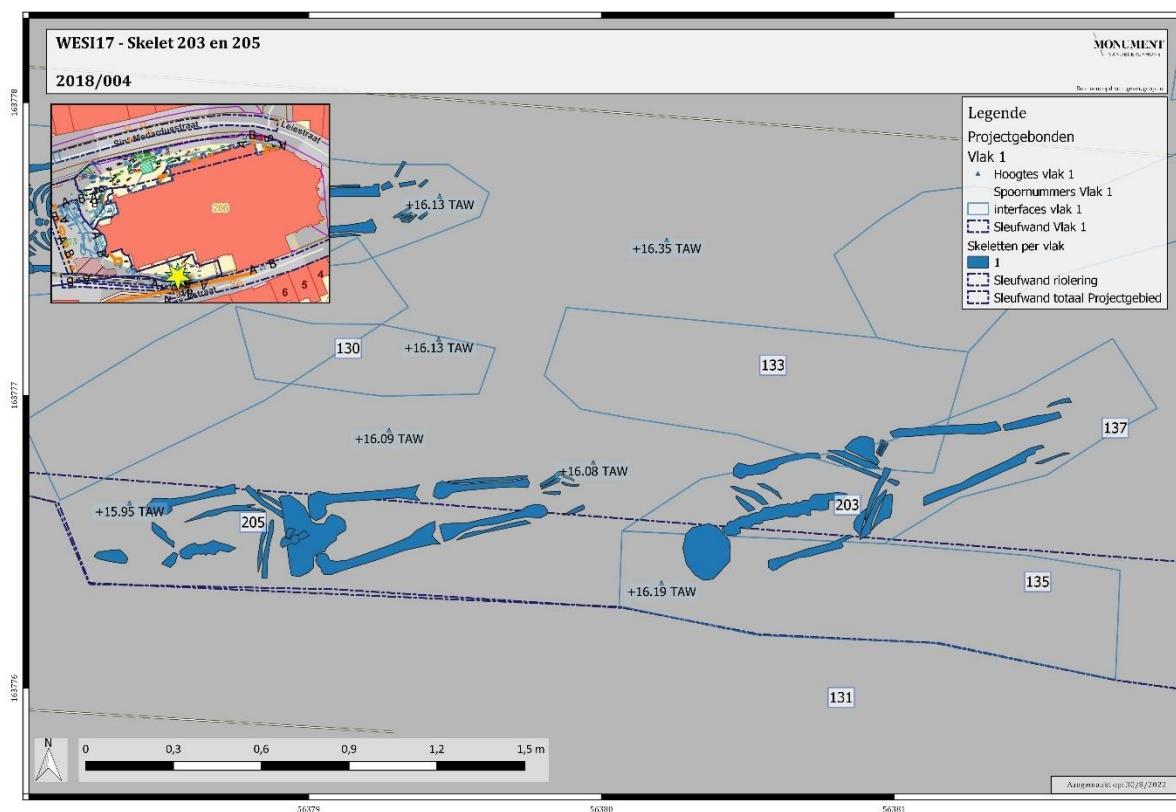

Figuur 135: Detailplan skelet 204.

³⁸ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 136: Skelet 204, volwassen vrouw tussen 30 en 50 jaar oud.

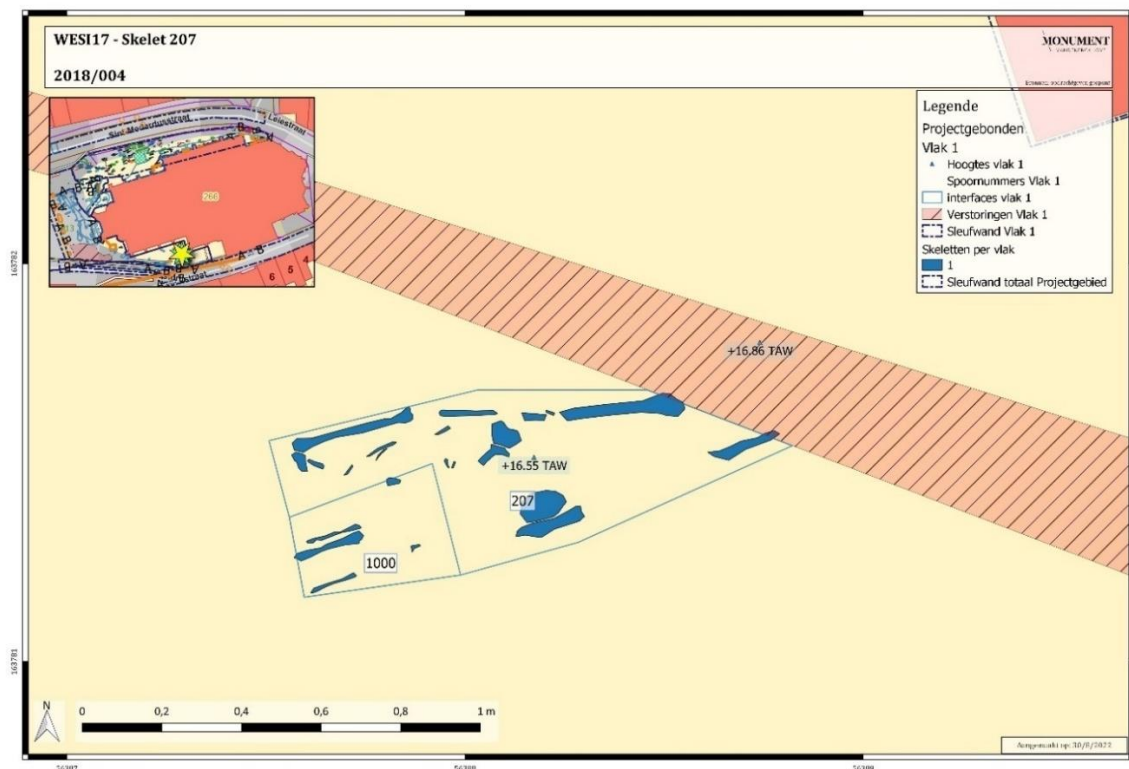

Figuur 137: Detailplan skelet 203 en 205.

Figuur 138: Skelet 205, deels onder de Pastorijstraat.

Skelet 207 (INR. 206) werd grotendeels verstoord (Figuur 139, Figuur 140 en Figuur 141). Het linkerbeen ligt onder een recente afwateringsbuis bedekt met cement. De schedel en het middenrif zijn verstoord door een onvolledig recenter graf (S1000). Er is een duidelijke aflijning zichtbaar van een trapezoïde kist.

Figuur 139: Detailplan skelet 207.

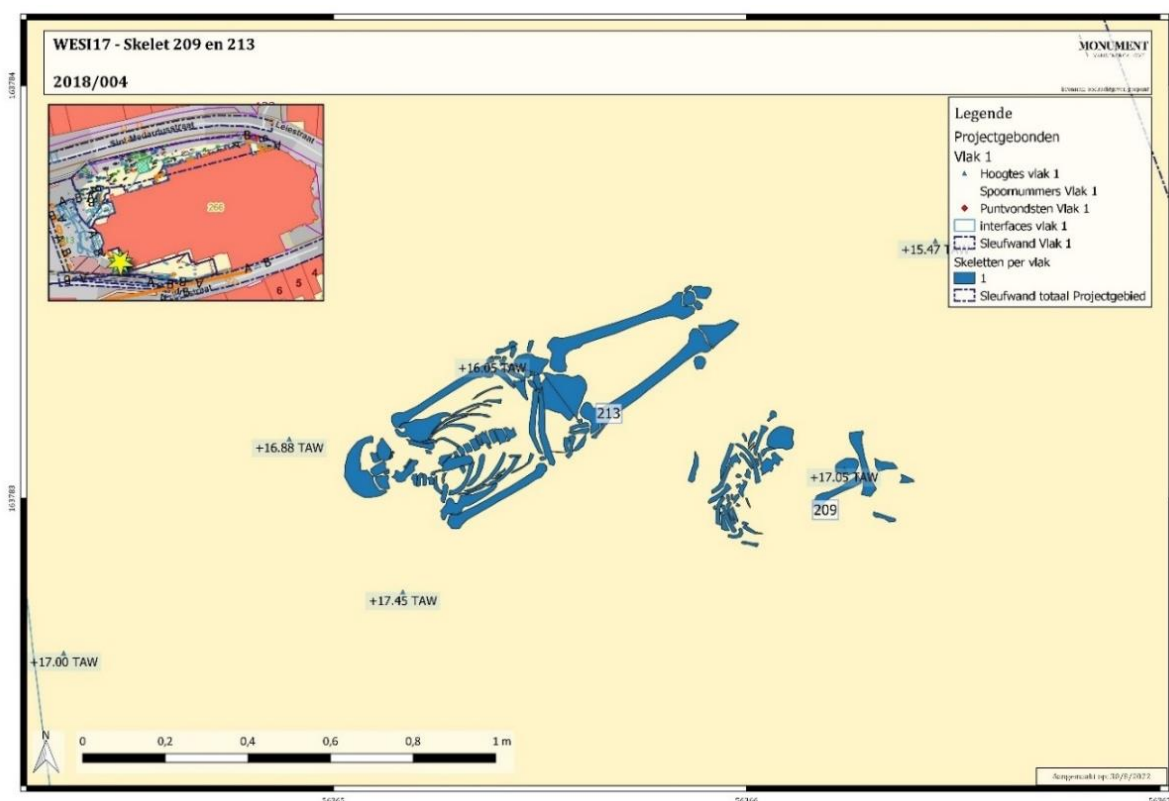

Figuur 140: Skelet 207, deels verstoord.

Figuur 141: Situering van skelet 207 ten zuiden van de kerk.

Skelet 213 (INR. 209) ligt net ten noorden ervan. Het gaat om een jonge vrouw van 21-23 jaar oud met een lengte van circa 167,5cm.³⁹ Er konden geen ziekteverschijnselen opgemerkt worden. Het gebit vertoonde drie gaatjes, tandsteen en kaakbotontsteking. De onderbenen en voeten zitten onder het natuurstenen trapje naar de westertoren van de kerk (Figuur 144 en Figuur 145). Het gaat bijgevolg om een graf dat ouder is dan deze trap. Een ¹⁴C-analyse op het dijbeen geeft slechts een ruime datering aan tussen 1680 en 1940AD.

Figuur 142: Detailplan skelet 209 en 213.

³⁹ Zie bijlage 3 (Piipelinck A.).

Figuur 143: Skelet 209, mogelijk verstoord kindergraf.

Figuur 144: Skelet 213 onder de trap naar de westertoren van de kerk.

Figuur 145: Situering van de trap naar de westertoren met daaronder skelet 213.

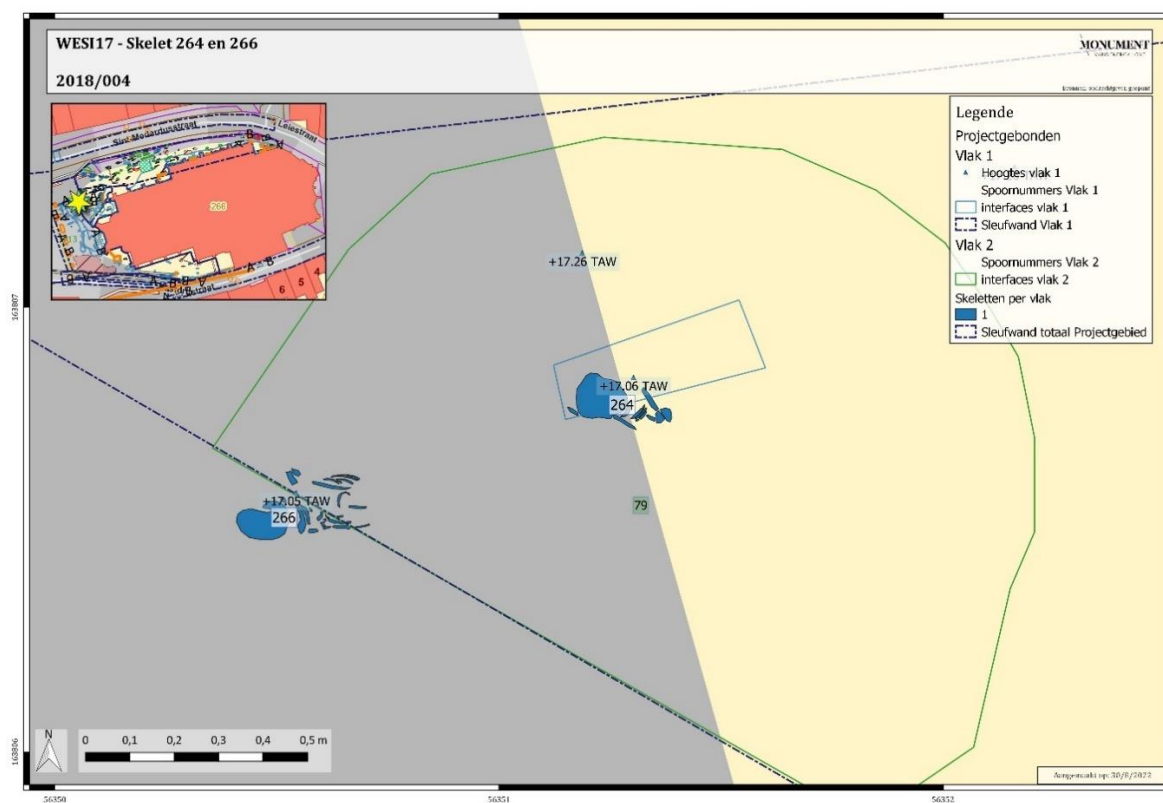
Werkput 3 vlak 1

Werkput 3 betreft de overgebleven zone in het westen van de kerk waar eerst het standbeeld van de treurende soldaat stond en een strook langs de straat die voordien werd gebruikt voor de opslag van kasseien e.a. Ook hier werd slechts één vlak aangelegd, op -60cm van het toekomstige maaiveld. Hierdoor werd – voornamelijk aan de straatzijde – niet overal het niveau van de skeletten bereikt.

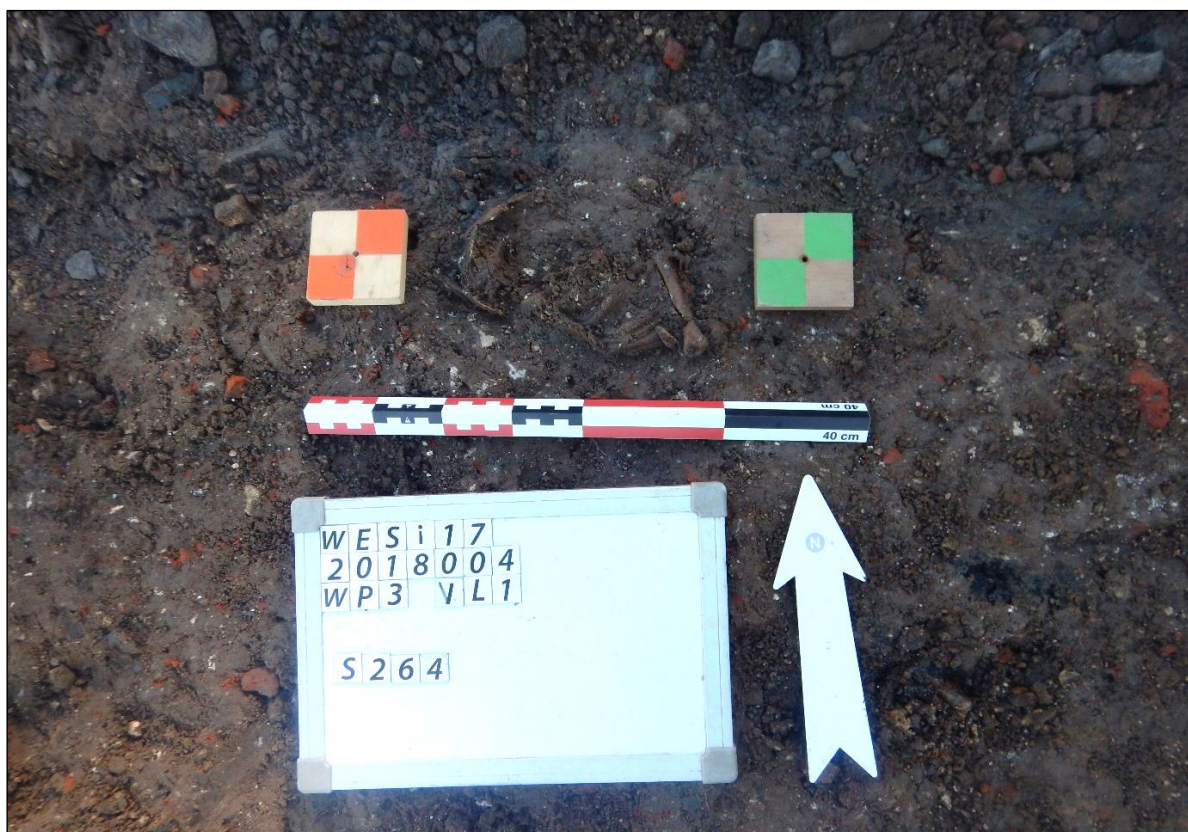
S264 (INR. 493) betreft het skelet van een jonge baby (Figuur 146, Figuur 147). Het graf is reeds grotendeels verstoord door de aanleg van werkput 1 en een kuil met natuurstenen.

Skelet 265 (INR. 380) betreft een kind van 1-2 jaar oud (Figuur 148, Figuur 149).⁴⁰ Er was een afwijking zichtbaar in de formatie van de schedelnaad ter hoogte van het achterhoofd. Zo kon daar de aanwezigheid van *wormian bones* vastgesteld worden, kleine 'eilandjes' in de schedelnaad. Het skelet was vermoedelijk ingewikkeld en is zo goed als volledig.

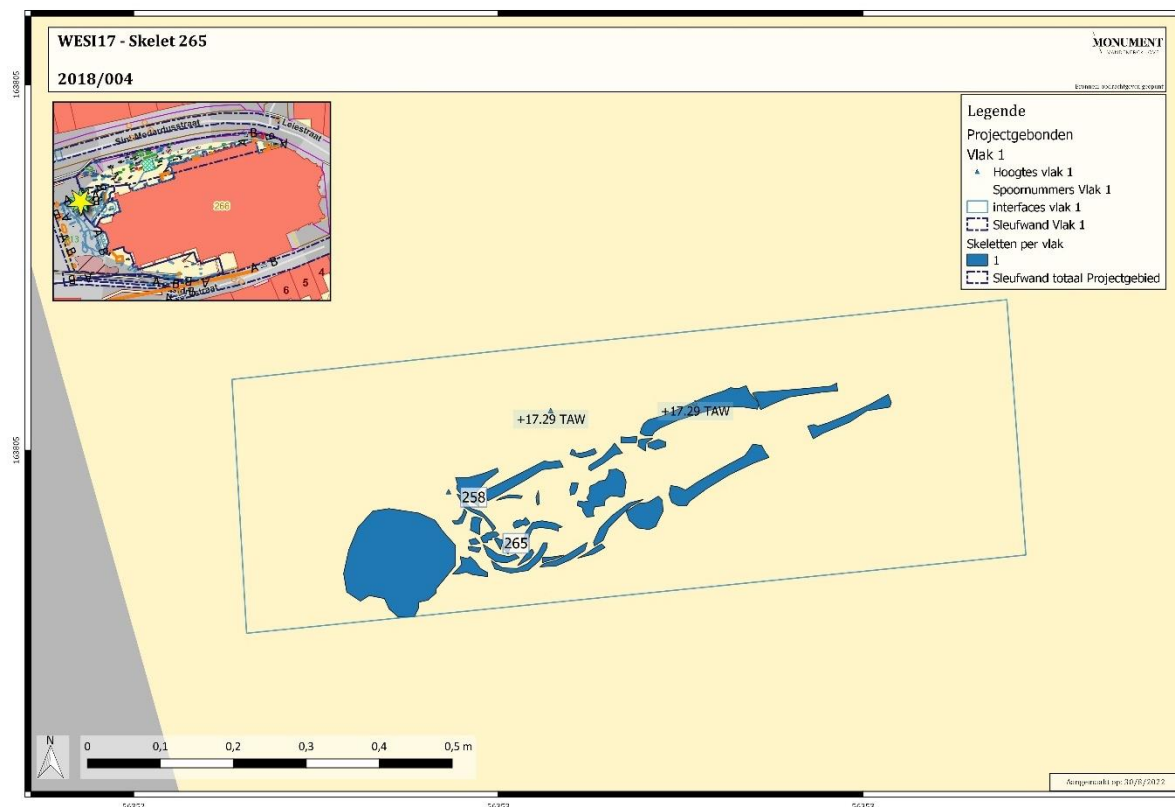
⁴⁰ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 146: Detailplan skelet 264 en 266.

Figuur 147: Skelet van baby S264.

Figuur 148: Detailplan skelet 265.

Figuur 149: Skelet 265, kind 1-2 jaar.

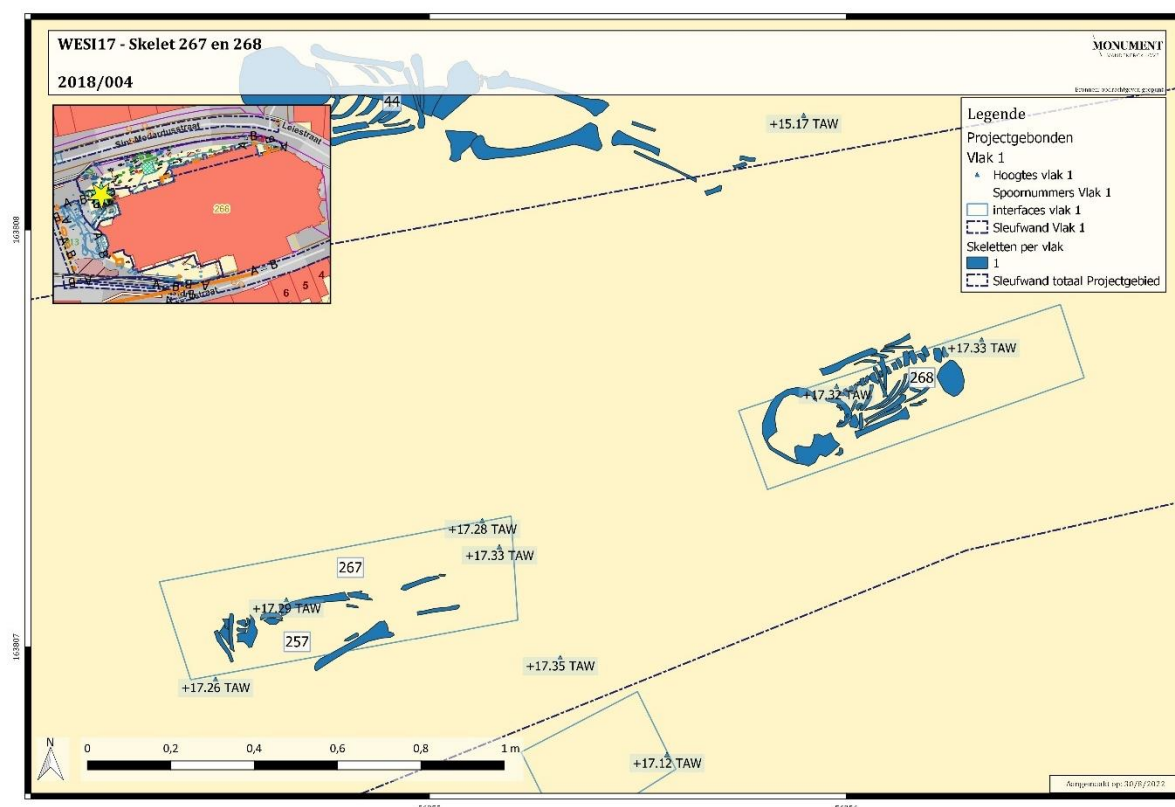
Skelet 266 (INR. 494) is verstoord onder het middenrif. Het gaat om een kindje. Vermoedelijk was het ingewikkeld aangezien er op het skelet speldjes werden aangetroffen (Figuur 146, Figuur 150).

Figuur 150: Skelet 266, kindje, verstoord vanaf middenrif.

Skelet 267 (INR. 495) gaat eveneens om een kind, vermoedelijk met een leeftijd rond 3-5 jaar (Figuur 151, Figuur 152). Bij dit skelet is het bovenlichaam verstoord door recente activiteiten. Er werd een kistnagel aangetroffen, alsook een balletje in klei (knikker?).

Ook skelet S268 (INR. 394) betreft een kind, vermoedelijk van ongeveer 6 jaar oud (Figuur 151, Figuur 153). Het gedeelte onder het bekken was verstoord. De vondst van verschillende speltjes geeft aan dat het lichaam waarschijnlijk was ingewikkeld.

Figuur 151: Detailplan skelet 267 en 268.

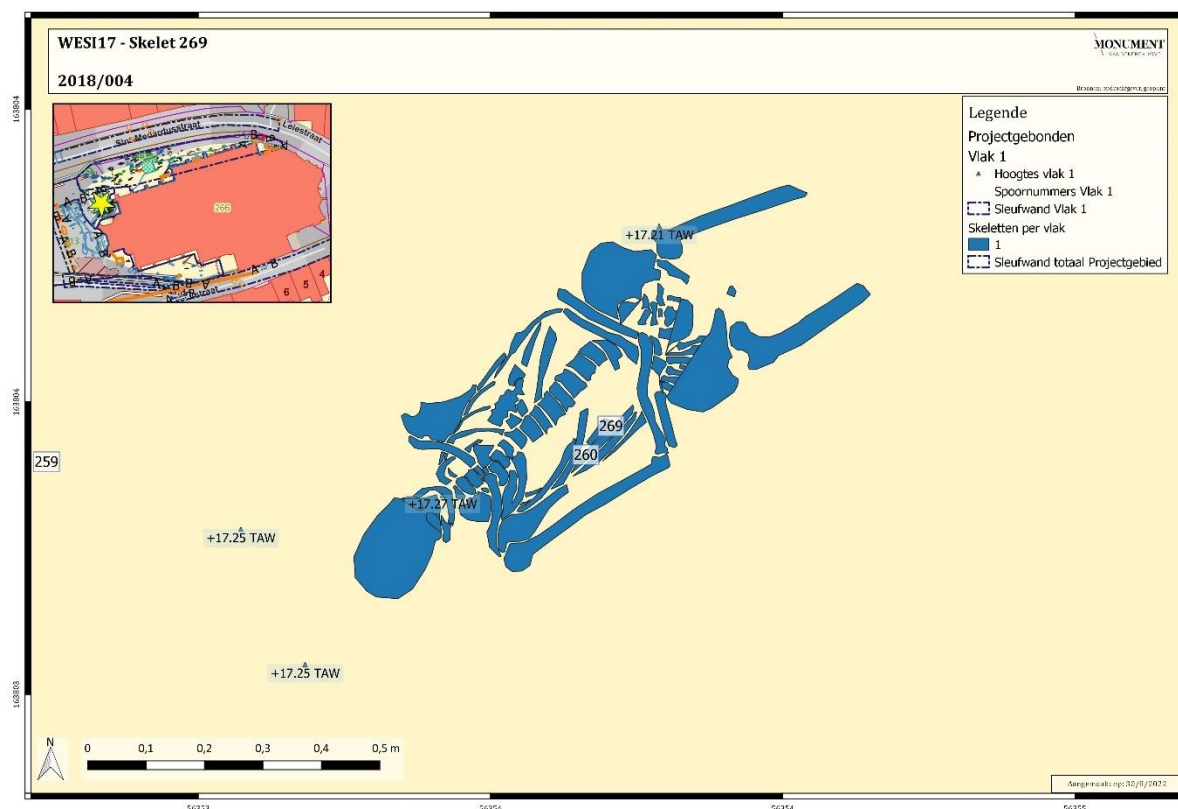
Figuur 152: Skelet 267, kind van vermoedelijk 3-5 jaar.

Figuur 153: Skelet 268, kind circa 6 jaar oud.

Skelet 269 (INR. 218) betreft het skelet van een wat oudere vrouw met een leeftijd tussen 50 en 60 jaar en een lengte van circa 164,5cm (Figuur 154, Figuur 155).⁴¹ Er werd perifere osteoartrose (POA), een vorm van artrose, aangetroffen in beide schouders, beide handen, de kaak, de rechter elleboog en de heup. POA komt meestal voor als gevolg van een chronische overbelasting van het gewricht en hangt vaak samen met ouderdom. Vermoedelijk eveneens artrose gerelateerd was de vaststelling van *ankylose*, de onderlinge verbening van meerdere skeletdelen, in drie borstwervels. Daarnaast waren ook verschillende degeneratieve gewrichtsveranderingen zichtbaar in de wervelkolom. De onderkaak van het skelet bevat geen tanden meer en de gaatjes hiervan zijn dichtgegroeid, wat ook wijst op een ouder persoon. Er werd kaakbotontsteking aangetroffen. Het lichaam lag uitgestrekt op de rug met de armen op het bekken. Het onderste deel van de benen was afwezig, alsook de rechterbovenarm. Er werden geen aanwijzingen aangetroffen over de aanwezigheid van een kist of de omwikkeling van het lichaam.

⁴¹ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

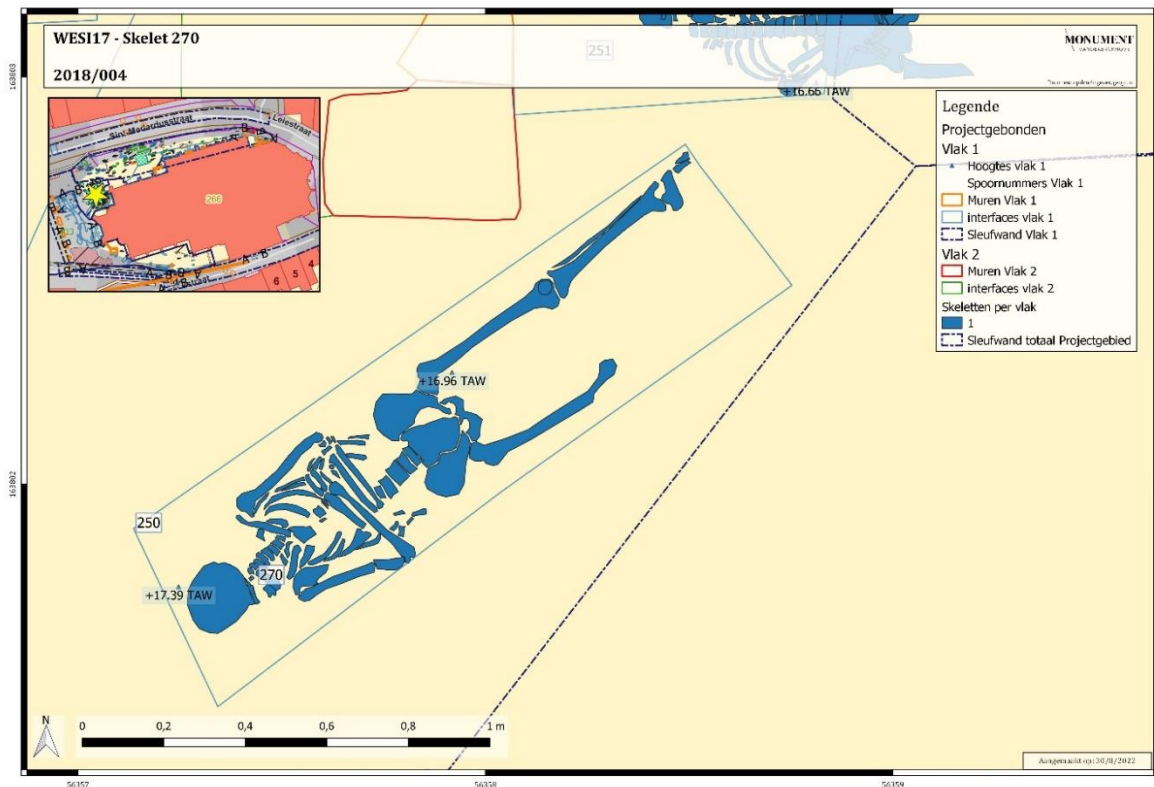

Figuur 154: Detailplan skelet 269.

Figuur 155: Skelet 269.

S270 (INR. 219) betreft een volwassen persoon (Figuur 156, Figuur 157). Het lichaam was ingewikkeld; er werden speldjes aangetroffen. Het individu ligt uitgestrekt op de rug met de armen op de borst gevouwen. De schedel en nek zijn naar de rechterzijde gedraaid. Opvallend is dat de onderste rechterribben zeer breed zijn (Figuur 158). Mogelijk betreft dit opnieuw een pathologie zoals ankylose, de onderlinge verbening van meerdere skeletdelen. Het skelet werd echter niet onderzocht door de fysische antropoloog.

Figuur 156: Detailplan skelet 270.

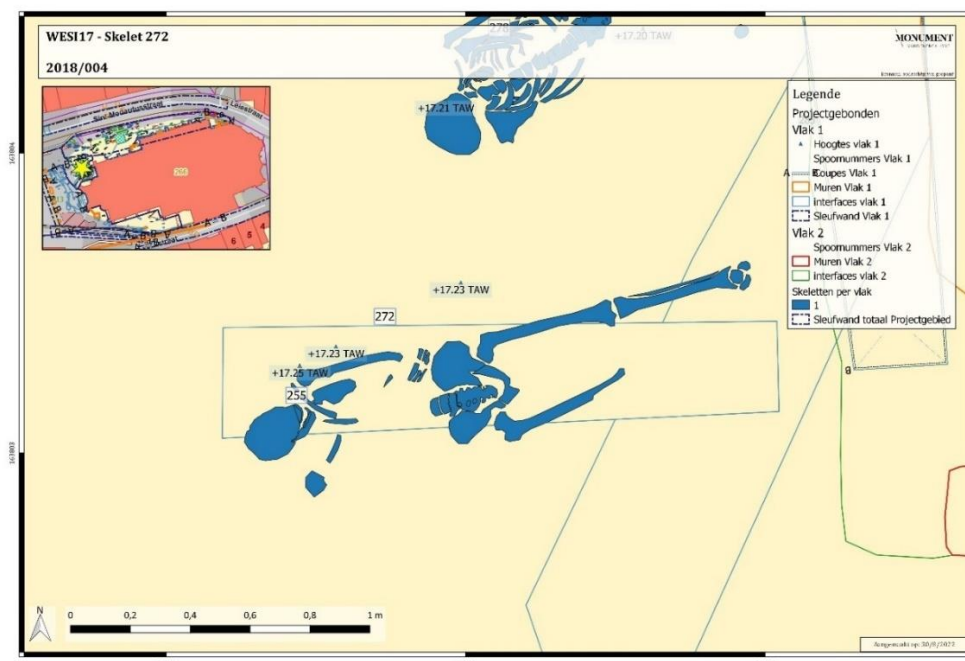
Figuur 157: Skelet 270, volwassen individu.

Figuur 158: Detail ribben skelet 270.

Skelet 271 (INR. 221) betreft eveneens een volwassene. Enkel het bovenlichaam is deels bewaard. Ook hier werden speldjes aangetroffen, wat wijst op inwikkeling van heet lichaam. Daarnaast werden ook enkele kistnagels gevonden. De schedel is naar de rechterzijde gedraaid.

Ook skelet 272 (INR. 392) betreft een volwassen individu (Figuur 159, Figuur 160). Het skelet is onvolledig en ligt licht verzakt met de schedel op de borst en naar de linkerzijde gedraaid. Er is geen kistaflijning zichtbaar en er werden geen nagels aangetroffen. De aanwezigheid van een speldje kan wijzen op inwikkeling van het lichaam.

Figuur 159: Detailplan skelet 272.

Figuur 160: Skelet 272.

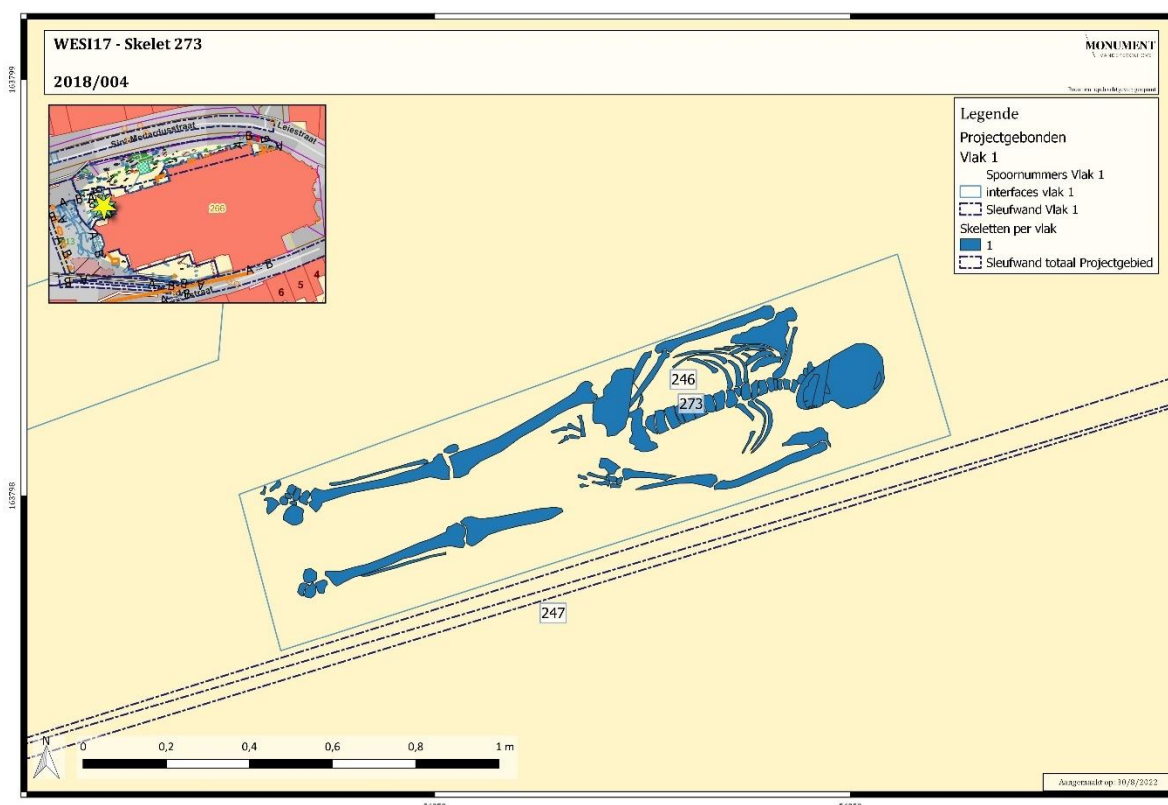
Skelet 273 (INR. 395) betreft waarschijnlijk een pastoor, dit gezien de oost-west oriëntatie van het graf (Figuur 161). Het graf situeert zich net naast de muur van de westertoren van de kerk (Figuur 162). Het betreft een man tussen 30 en 34 jaar oud met een lengte van circa 179,5cm.⁴² Er werden entesopathiën, kleine botuitsteeksels, waargenomen in de knieën, de enkels en de achterzijde van de darmbeenderen (bekken). Dit zijn verbeningen van de peesaanhechtingen die kunnen ontstaan als gevolg van overbelasting, extreme spierontwikkeling of langdurige of frequente beknelling. Daarnaast vertonen de schouders tekenen van perifere osteoartrose (POA), wat meestal voorkomt als gevolg van een chronische overbelasting van het gewricht. In enkele wervelichamen werden ook deuken herkend als gevolg van een (chronische) overbelasting van de rug, alsook een depressie direct onder de buitenste rand van de proximale epifyse van het dijbeen (een zogenaamd fossa van Allen) door het frequent hurken of langdurig staan. Verder werd ook jicht aangetroffen in de middenvoetsbeentjes van de rechter grote teen. Bij het gebit werd opvallende onregelmatige slijtage aan het tandoppervlak waargenomen, alsook emailhypoplasie. Deze gebitsaandoening kan worden herkend door de aanwezigheid van lijnen of deuken (pitting) in het tandglazuur. Het is een indicator voor een voedingstekort of een ernstige ziekte gedurende de jeugd, waardoor de tijdelijke stop in de ontwikkeling van het gebitselement plaatsvindt. Het gebit vertoonde ook een gaatje, tandsteen, teruggetrokken tandvlees en kaakbotontsteking.

⁴² Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Het lichaam lag uitgestrekt op de rug, met de handen op het bekken. Opmerkelijk is dat er nog textiel en hout aanwezig waren bovenop het skelet, wat lijkt te wijzen op inwikkeling van het lichaam én de aanwezigheid van een kist. Van beide werd een staal ingezameld. Het textiel werd geconserveerd.⁴³ Het lijkt te gaan om een lijkwade met versiering in metaaldraad (Figuur 165, Figuur 166). Het houtstaal werd ingezonden voor een houtsoortbepaling. Deze gaf aan dat het gaat om gedegradeerde houtresten van grove den (*Pinus sylvestris* L.).⁴⁴

Daarnaast valt ook op te merken dat er nog haar bewaard was op het achterhoofd (Figuur 163). Dit werd na het consulteren van de fysisch antropoloog afgeschraapt en apart ingezameld. Dit skelet heeft een gat in het achterhoofd (Figuur 164). Het bot rond het gat is vrij zacht. Een ¹⁴C-analyse op het dijbeen geeft slechts een ruime datering tussen 1680 en 1930 (95% waarschijnlijkheid).

Er werden reeds enkele opzoekingen gedaan door de St.O.C. (Stedelijke Oudheidkundige Commissie van Wervik) naar wie dit individu zou kunnen zijn (zie verder hoofdstuk 7.3.2).

Figuur 161: Detailplan skelet 273.

⁴³ Zie bijlagen 5f en 5g: Conservatiefiches (Cools Ansje)

⁴⁴ Zie bijlage 6: Houtsoortbepaling (Van Daalen Dendrochronologie).

Figuur 162: Skelet 273 met een oostwest-oriëntatie.

Figuur 163: Skelet 273, met haar op het achterhoofd.

Figuur 164: Skelet 273 vanuit het oosten, zicht op het gat in de schedel.

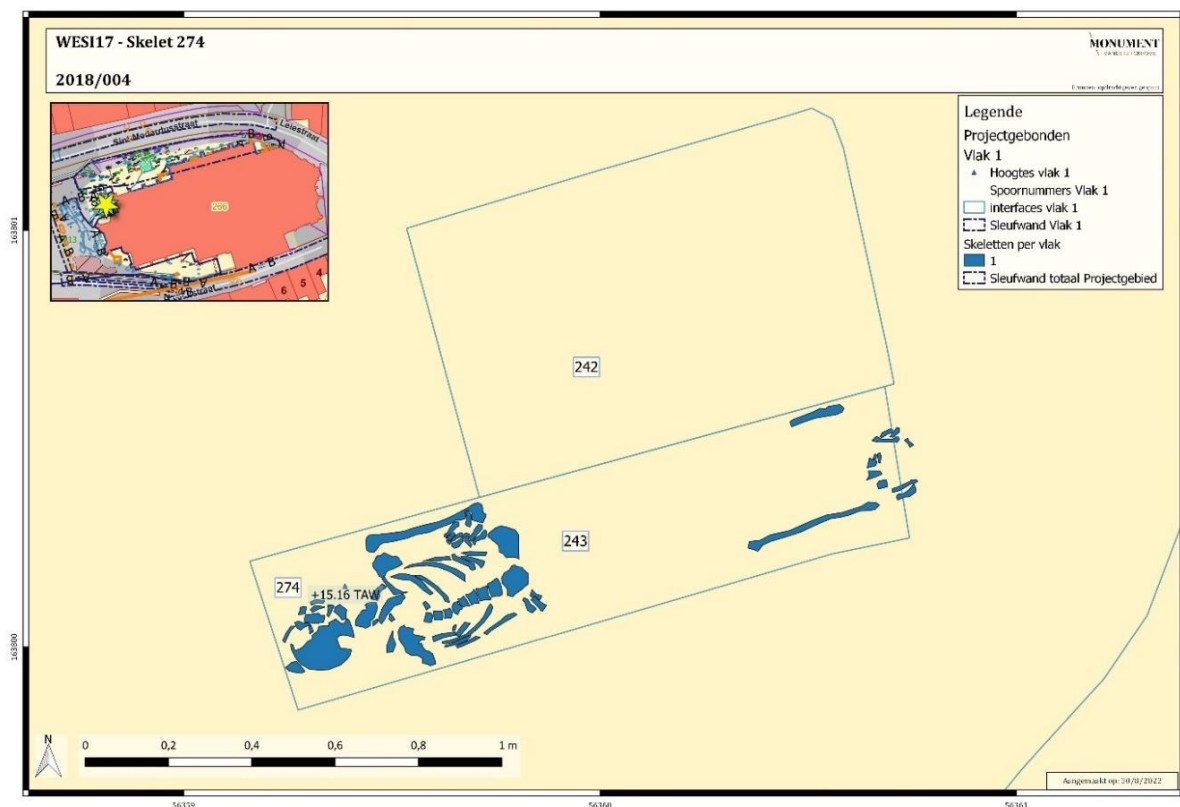

Figuur 165: Fragmenten van lijkwade (na conservatie, zie bijlage 5f).

Figuur 166: Fragmenten van lijkwade (na conservatie, zie bijlage 5f).

Skelet 274 (INR. 225) gaat om een volwassen individu (Figuur 167). **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** Een deel van het skelet ontbreekt, maar dit is waarschijnlijk bij de aanleg van het vlak gebeurd. Er is een duidelijke grafkuil zichtbaar. Er werden speldjes gevonden, wat wijst op inwikkeling van het lichaam.

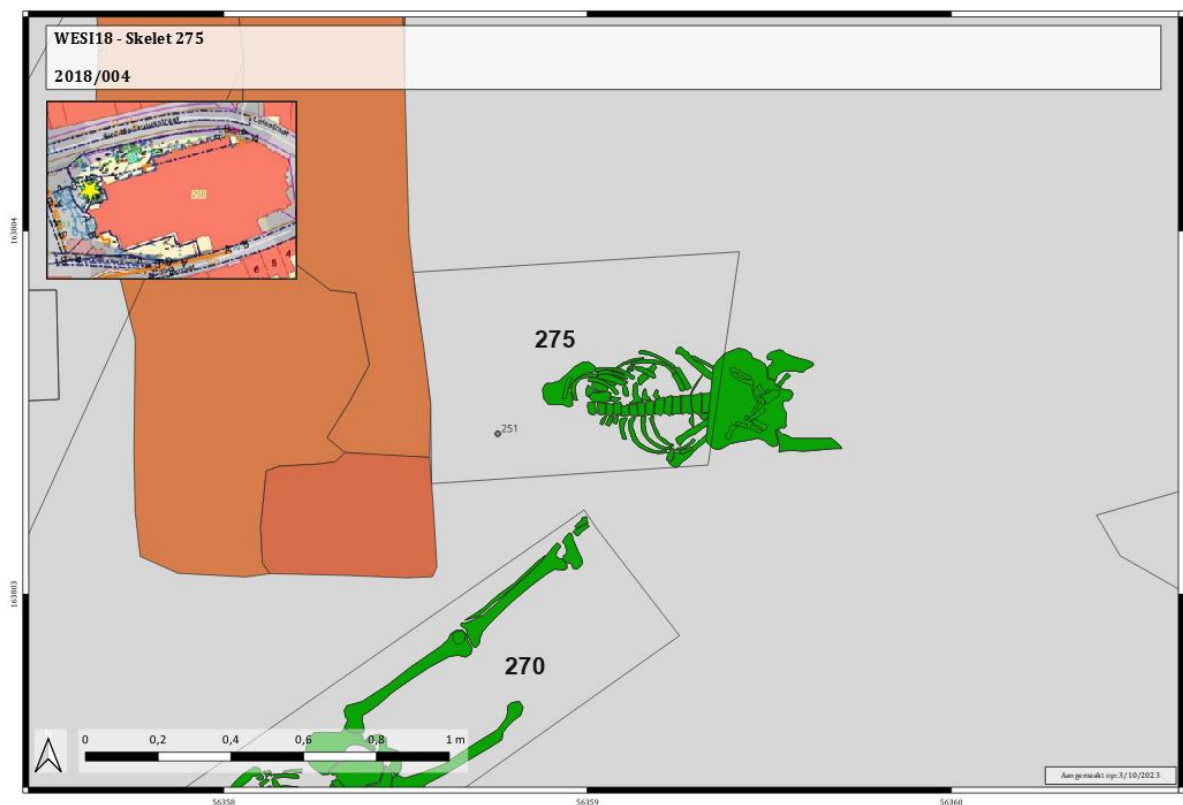

Figuur 167: Detailplan skelet 274.

Figuur 168: Skelet 274.

Bij skelet 275 (INR. 227) is het hoofd afwezig. De benen liggen nog onder een zand/puin-buffer waar er een nieuwe leiding is gestoken (Figuur 169, Figuur 170 **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**). De armen liggen op het bekken. De aanwezigheid van speldjes bij het skelet doet vermoeden dat het lichaam was ingewikkeld.

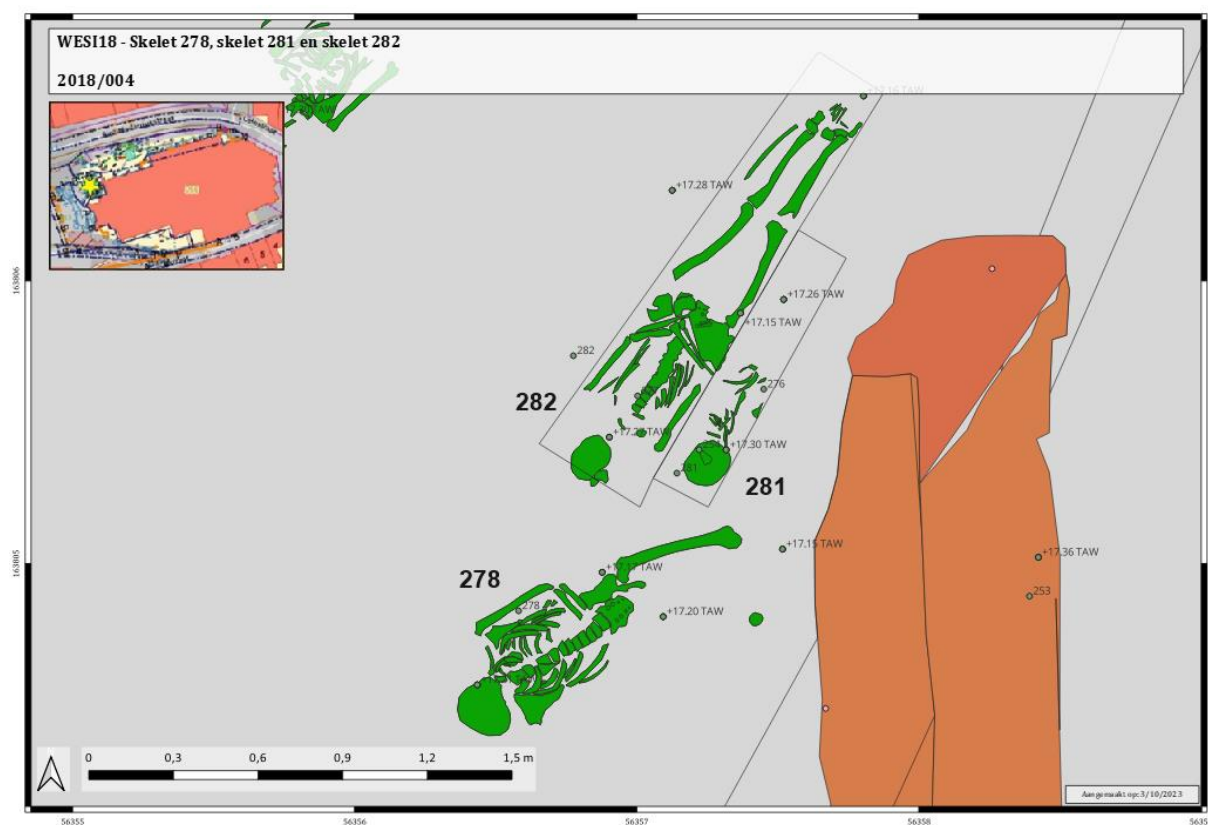

Figuur 169: Detailplan skelet 275.

Skelet 278 (INR. 391) betreft een volwassen individu met een lichte zuidwest-noordoost oriëntatie. Het graf oversnijdt of ligt tegen twee graven met een iets andere oriëntatie: S281 en S282 (Figuur 171, Figuur 172). Het betreft een jonge man van 20-25 jaar oud met een lengte van circa 170cm.⁴⁵ Het skelet vertoont één compressiefractuur in de wervelkolom (T12). Daarnaast werd ook *rhomboid fossa* vastgesteld in beide sleutelbeenderen. Dit is een depressie aan de onderzijde van het proximale sleutelbeen waar de peesaanhechting met de eerste rib zich bevindt. Deze depressie ontstaat door overbelasting op deze pees. Verder konden ook verschillende degeneratieve gewrichtsveranderingen worden opgemerkt in de wervelkolom als gevolg van een (chronische) overbelasting van de rug. Ook bij dit individu kwam emailhypoplasie voor, een gebitsaandoening die kan worden herkend door de aanwezigheid van lijnen of deuken (pitting) in het tandglazuur en een indicator is voor een voedingstekort of een ernstige ziekte gedurende de jeugd. Het gebit vertoonde daarnaast ook een gaatje, tandsteen, teruggetrokken tandvlees en kaakbotontsteking. Er zijn geen sporen aangetroffen van inwikkeling of de aanwezigheid van een kist.

⁴⁵ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

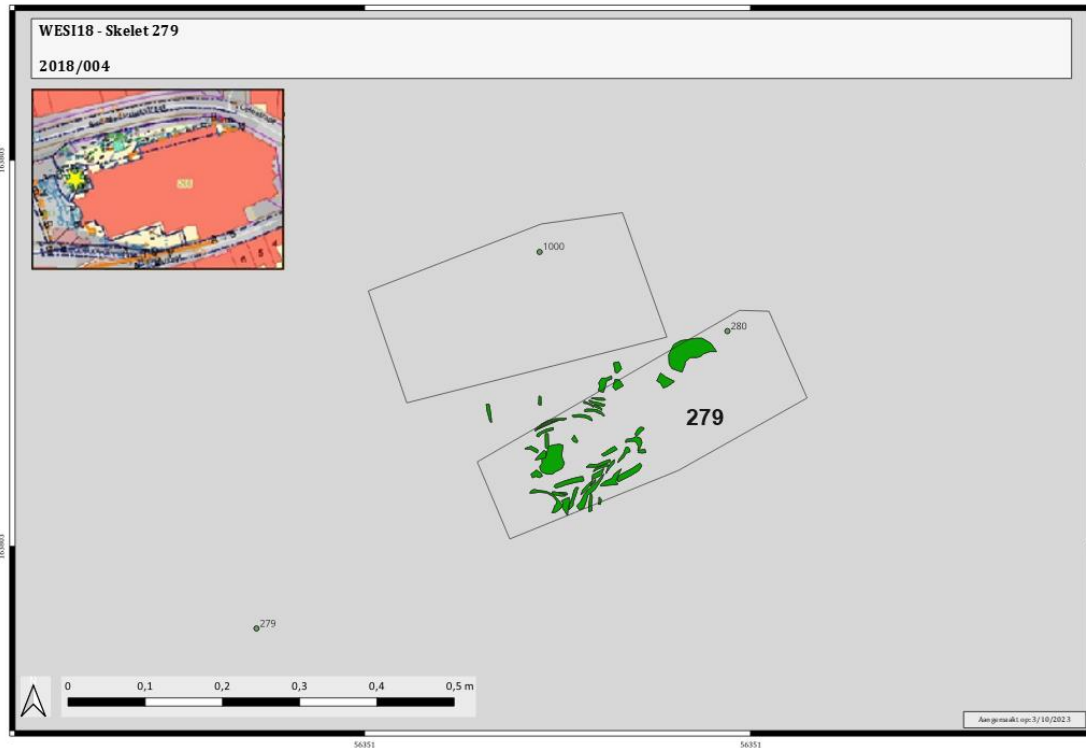

Figuur 171: Detailplan skelet 278, 281 en 282.

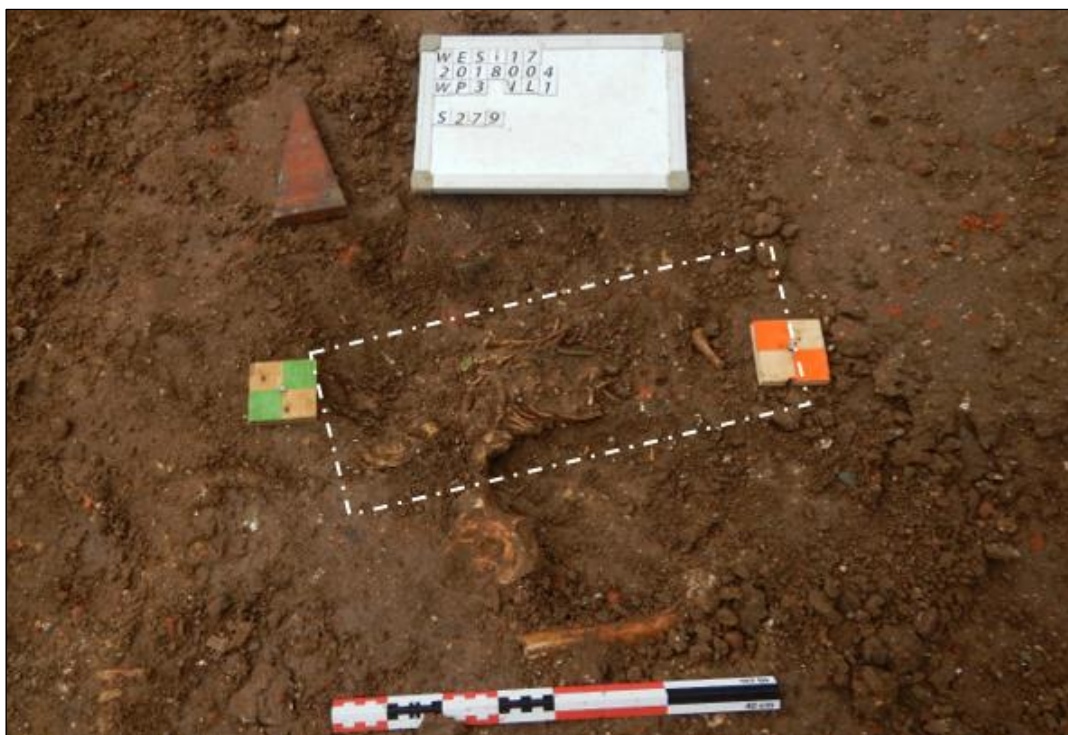

Figuur 172: Skelet 278.

Skelet 279 (INR. 496) betreft een klein kind, ca. 0-1 jaar oud (Figuur 173, Figuur 174). De botten liggen wat gerommeld en het onderlichaam is niet goed bewaard. Op enkele botten is een groene verkleuring te zien, vermoedelijk afkomstig van speldjes van een lijkwade.

Figuur 173: Detailplan skelet 279.

Figuur 174: Skelet 279, klein kindje.

Skelet 281 en skelet 282 liggen vlak naast elkaar. Ze hebben een opvallend schuinere zuidwest-noordoost-oriëntatie dan de andere aangetroffen skeletten en er is bij beide een duidelijke kistaflijning zichtbaar (Figuur 171, Figuur 175, Figuur 176). Deze is eerder trapeziumvormig dan rechthoekig (aan de schedel breder dan aan de voeten). Mogelijk betreft het een ouder met kind. De oriëntatie kan misschien te wijten zijn aan de aanwezigheid van muur 253. Mogelijk werden ze wat schuiner gelegd om deze te ontwijken.

Skelet 281 (INR. 229) betreft een kind, vermoedelijk met een leeftijd rond 3-5 jaar. De botten liggen gerommeld in kist. Er werden geen armen en benen teruggevonden. Het is niet zeker of dit komt door verstoring of slechte bewaring. Bij het skelet werd een kraaltje aangetroffen in dierlijk bot.

Skelet 282 (INR. 390) betreft een vrouw tussen 35 en 39 jaar oud.⁴⁶ Bij het skelet werden verschillende speldjes gevonden, wat erop wijst dat er naast een kist ook een inwikkeling van het lichaam is gebeurd (Figuur 177). Het proximale rechter sleutelbeen van de vrouw is ooit gebroken geweest, waarna de schacht van het sleutelbeen langs elkaar is geschoven. Dit resulteerde in een verkort rechter sleutelbeen. In de dijbenen werd *rachitis* waargenomen, ook wel de 'Engelse ziekte' genoemd. Dit zijn kromme beenderen als gevolg van een chronisch vitamine D-tekort. Er werd ook extra botontwikkeling lang de rand van verschillende wervellichamen opgemerkt (osteofyten). Dit is een aandoening in de wervelkolom als gevolg van een (chronische) overbelasting van de rug. De heup vertoonde dan weer tekenen van perifere osteoartrose (POA), wat ook meestal voorkomt als gevolg van een chronische overbelasting van het gewricht. Onder de buitenste rand van de proximale epifyse van het dijbeen was een depressie zichtbaar, een *fossa van Allen*, veroorzaakt door frequent hurken of langdurig staan. Het gebit van de vrouw vertoonde naast zes gaatjes ook teruggetrokken tandvlees, tandsteen en kaakbotontsteking.

Figuur 175: Grafkuilen S276 en S277 bij skeletten 281 en 282.

⁴⁶ Zie bijlage 3 (Pijpelinck A.).

Figuur 176: Skelet 281 en skelet 282.

Figuur 177: Speldjes bij skelet 282.

6.2.2 Kerkfunderingen en kerkhofmuur

Werkput 1

De funderingen van de kerk werden op beperkte diepte in vlak 1 reeds zichtbaar. In het oosten, tot net onder het grote gotische raam, zijn deze funderingen opgebouwd uit rode baksteen (Figuur 178). Verder naar het westen gaan deze over in grijze natuursteen (Figuur 179). Hierbij wordt eventueel gedacht aan de overgang van de vroeg gotische stijl naar de hoog gotische stijl, maar het kan ook gaan om aanpassingen bij een heropbouw- en/of restauratiefase. Er werd een kleine sondering geplaatst op de fundering van de kerk waar deze overgaat van baksteen naar natuursteen (Figuur 180).

Figuur 178: Zicht op de bakstenenfundering van de kerk in het oosten van de werkput (S3).

Figuur 179: Zicht op de natuurstenen fundering van de kerk verder naar het westen (S8). Links is de overgang tussen de bakstenen en natuurstenen te zien.

Figuur 180: Overgang tussen bakstenenfundering (S3) en natuurstenenfundering (S8) van de kerk.

In het oosten van werkput 1 werden langs de straatzijde de resten van een bakstenen muur aangetroffen. Mogelijk gaat het om een restant van de kerkhofmuur (Figuur 181, Figuur 182, bijlage 2a). Deze muur was matig bewaard. De bakstenen werden samen gehouden door een gelige, zachte, vrij zandige kalkmortel. Een kleine sondering gaf aan dat de structuur bewaard was tot een diepte van circa 50cm. Bij de sondering werd ook gestoten op een recente riolering die verder naar het westen door de werkput loopt. De bodem werd hier dus reeds verstoord door recente werken, wat ook de vochtige, gewoelde textuur aan de straatzijde kan verklaren. Er werden bakstenen en een mortelstaal van de muur ingezameld.

Figuur 181: Muur 10, waarschijnlijk resten van de kerkhofmuur.

Figuur 182: Sondering op muur 10 met vooraan rioolbuis.

Circa 1,8m ten oosten van muur 10 – voorbij de recente rioolbuis – werden de restanten van een natuurstenen sokkel (S9) aangetroffen, met daarnaast een iets dieper liggende bakstenen structuur, S19 (Figuur 183, Figuur 184, Figuur 185, bijlage 2a). Deze laatste bestaat uit bakstenen van een groot formaat van 27cm lang op 12cm breed, zogenaamde kloostermoppen. In eerste instantie werd gedacht aan een muur, maar gezien de breedte en beperkte diepte – slechts een enkele steen diep – gaat het wellicht eerder om een vloer of een oud pad (Figuur 186). Langs de zuidzijde is er een boord met dwars liggende stenen aanwezig. Langs de noordzijde zijn de bakstenen vermoedelijk uitgebroken bij de aanleg van de straat. Naar het oosten toe is in het vlak een uitbraakspoor te zien, S28 (Figuur 187).

Opmerkelijk is de aanwezigheid van een graf boven S19 (skelet 20; zie hoofdstuk 6.2.1). De kist bevond zich vlak boven de bakstenen en volgde dezelfde noordwest-zuidoost oriëntatie als de mogelijke vloer, wat licht afwijkt van de overige graven (Figuur 188). Misschien merkte men bij het graven van het graf dat men niet dieper kon wegens de aanwezigheid van een oude, reeds deels afgebroken, muur of vloer en werd de grafkist hierop geplaatst. Een andere mogelijkheid is dat het hier gaat om een (graf)kapel die verwerkt is in de kerkhofmuur, zoals ook te zien is op de kaart van Sanderus aan de oostzijde van de kerk (Figuur 34).

Figuur 183: Natuurstenen sokkel 9, bakstenen structuur 19 en uitbraakspoor (achteraan)

Figuur 184: Bovenaanzicht structuur 19, mogelijk een vloer of paadje. In het zuiden (bovenaan op de foto) is een boord van dwars liggende bakstenen te zien.

Figuur 185: Bovenaanzicht natuurstenen sokkel (S9).

Figuur 186: Doorsnede op S9-S19.

Figuur 187: Zicht op het uitbraakspoor ten oosten van S19. Helemaal bovenaan is muur 10 te zien.

Figuur 188: Skelet 20, boven de bakstenen structuur S19.

Werkput 2

In de zuidwestelijke hoek werd een sondering tegen de kerk geplaatst om de opbouw van de funderingen te registreren. Net als in het noordoosten van de kerk zijn deze funderingen onder de natuursteen opgebouwd uit rode baksteen (Figuur 189). De bakstenen meten 23x12x6cm en vormen hier verschillende trapjes. Eén van de natuurstenen was bedekt met een (organisch?) zwart smeersel. Dit werd van de steen geschraapt en als staal ingezameld.

Figuur 189: Sondering in de zuidwesthoek tegen de kerk.

Begeleiding riolering

Tijdens de begeleiding van het zuidelijk tracé van de rioleringsleuf, ten zuiden van de kerk, werd de bakstenen kerkhofmuur vastgesteld, muur 284 (bijlage 1, 2i, 2j). Deze kon zo goed als over de hele lengte van het tracé gevolgd worden.

Centraal bevond deze kerkhofmuur zich ca. 20cm onder het bestaande 'maaiveld', met een bewaarde diepte van 40cm. De muur liep vlak tegen de kleine zuidelijke steunberen (ongeveer

aan de Franse Poort) en liep vervolgens verder met een iets zuidelijker gerichte noordoost-zuidwest oriëntatie dan de kerk zelf (Figuur 190 tot Figuur 193). De muur liep zo door tot onder de kleine groenzone met bakstenen muur die de Pastorijstraat in een lager en hoger deel opsplijste.

In het westen was een stuk van de muur opgebouwd uit natuurstenen, gefundeerd op baksteen (Figuur 194). Hier was de muur nog ca. 1m diep bewaard en ca. 52cm breed. De bakstenen fundering was nog eens 5cm breder. Het baksteenformaat bedraagt hier 21x6x8cm. De mortel bestaat uit een zandige licht geelgrijze kalkmortel.

Figuur 190: Zicht op de kerkhofmuur ter hoogte van de kleine steunberen ten zuiden van de kerk.

Figuur 191: Zicht op het verloop van de kerkhofmuur naar het zuidwesten.

Figuur 192: Zicht op het verloop van de muur vanuit het zuidwesten.

Figuur 193: Zicht op het verloop van de muur vanuit het zuidwesten.

Figuur 194: Zicht op de natuurstenen opbouw boven de bakstenen fundering.

6.2.3 Overige structuren en sporen

Werkput 1

In het noordwesten van werkput 1 werd een rommelige cluster van bakstenen geregistreerd, S78 (Figuur 195, bijlage 2d). Deze hadden een formaat van 21x10x4,5cm. Het is niet helemaal duidelijk of het hier gaat om een (verstoord) wandelpad of de restanten van een andere structuur, zoals bijvoorbeeld afbraakpuin van de kerkhofmuur. Een aantal bakstenen leek nog in verband te liggen, wat doet vermoeden dat het eerder gaat om de restanten van een uitgebroken pad.

Figuur 195: Bakstenen in het NW van de werkput. Mogelijk betreft het de overblijfselen van een pad.

Wat meer zuidwaarts, dichtër naar de kerk toe, werd een concentratie kasseien/natuurstenen aangetroffen in verschillende formaten, S79 (Figuur 196, bijlage 2d). Hier gaat het wellicht eerder om een puinkuil.

Figuur 196: Kasseien in het noordwesten van WP1.

Werkput 2

Enkele meters ten oosten van muur 154 is in het vlak een lichte bruingele strook te zien die loopt in de richting van de kerkdeuren (S157) (Figuur 197, Figuur 201). Deze is lemig van textuur en bevat veel kalkmortel. Vermoedelijk betreft het de basis van een oud pad.

Figuur 197: Spoor 157, mogelijk de basis van een oud pad in de richting van het kerkportaal.

Werkput 3

In werkput 3 werd aan de noordwesthoek van de kerk een muur met een noord-zuidoriëntatie aangetroffen, muur 253 (bijlage 2f). Bij het verder vrij leggen werd duidelijk dat de muur een hoek naar het westen maakt (Figuur 198 en Figuur 199). De bakstenen zijn van een groot formaat en meten 26x14x6cm. De kalkmortel is vrij zandig en heeft een lichte witgele kleur. Naar het zuiden toe is de muur deels afgebroken.

Mogelijk gaat het om het restant van een kerkhofkapel of misschien zelfs een bakstenen grafkelder. Op ca.40-50cm diepte werd immers een pakket kalk aangetroffen, S283 (Figuur 200). De betekenis hiervan is niet helemaal duidelijk. Kalk werd soms in graven geplaatst om het overdragen van dodelijke ziektes te voorkomen. Het komt bijvoorbeeld vaak voor in graven van mensen die gestorven waren aan een epidemische ziekte zoals de pest. De antropoloog merkte evenwel op dat grafkelders doorgaans niet werden opgevuld met kalk en dat slachtoffers van pest ook meestal niet in een grafkelder werden begraven. Daarnaast werd kalk soms ook gebruikt om de geur van ontbindende lichamen in een open graf tegen te gaan, of om een lichaam beter te bewaren.

Figuur 198: Muur 253 en kalkpakket S283.

Figuur 199: Muur 253.

Figuur 200: Kalkpakket S283.

6.3 Tuinmuur 'Hospice des Vieillards'

Ten westen van de kerk, in werkput 2, kon een muur (S154) gevolgd worden met een noord-zuid verloop (Figuur 201, Figuur 202, bijlage 2g en 2h). Er konden daarbij zes blokken geregistreerd worden op regelmatige afstand van elkaar (ca. 3m). Er werden twee baksteenformaten vastgesteld: 20x8x5cm en 24x13x6cm. De mortel tussen de bakstenen bestaat uit een zachte, erg zandige, gele kalkmortel. Bovenop de muur was ook een harde witte kalkmortel zichtbaar (Figuur 204).

Het betreft hoogstwaarschijnlijk de tuinmuur van het in 1731 gebouwde 'Hospice des Vieillards', die de opvolger was van het Heilig Geesthuis (reeds in de 15de eeuw vermeld in de archieven en zichtbaar op de kaart van Deventer). Deze muur dateert van na de opgave van het kerkhof, toen een deel van het terrein opgenomen werd binnen het domein van het Hospice en aangelegd werd als tuin. In 1969 werden de gebouwen van het Hospice afgebroken en in 2009 werd het huidige Pardoën gebouwd.⁴⁷

Figuur 201: Foto vanuit het NW van werkput 2 met zicht op het verloop van muur 154 (rechts).

⁴⁷ BRADT 2009; DE COOMAN & DEBONNE 2009.

Figuur 202: Zicht op deel van muur 154 vanuit het zuiden.

Figuur 203: Zicht vanuit het noordoosten op “Hospice des Vieillards”, de latere site “Pardoen”, rechts is het kruispunt Koestraat – Magdalenastraat te zien (bron: Delcampe.be).

Figuur 204: Sondering op muur 154 met links een groter baksteenformaat dan in de blok rechts.

Ook bij de begeleiding van het noordelijk tracé van de rioleringswerken, ter hoogte van de Keurslager, werd het restant van een bakstenen muur aangetroffen. De muur was ca. 70cm breed en ca. 80cm diep bewaard. Mogelijk is ook dit een deel van muur 154.

Figuur 205: Restant van de muur die werd aangesneden bij de begeleiding.

6.4 Recente verstoringen

Werkput 1

In het oosten van werkput 1 werd een kleine structuur aangetroffen in baksteen en cement (Figuur 206). Deze behoorde waarschijnlijk tot de openbare toiletten die hier aanwezig waren tot in de 20ste eeuw. Daarnaast waren er verschillende drainagebuizen aanwezig voor de afvoer van regenwater.

Figuur 206: Recent bakstenen putje, waarschijnlijk te linken aan openbare toiletten.

De eerste twee meter van werkput 1 langs de straatzijde is erg zompig en lijkt reeds gewoeld. De donkere grijsig bruine leem bevat hier zeer veel baksteen- en kalkmortelbrokken. Deze verstoring is hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door de aanleg van riolerings- en nutsleidingen langs het voetpad, zoals te zien bij de sondering op muur 10 (Figuur 182). Hoewel de rest van de werkput, dichter tegen de kerkmuren iets minder nat is bevat de leembodem ook hier behoorlijk wat puin (Figuur 207).

Figuur 207: Zicht op werkput 1, vlak 1. Vooral langs de straatzijde is de bodem erg nat. Er is veel puin aanwezig in het vlak.

In het noordwesten tegen de kerk, vanaf de meest westelijke zijbeuk tot aan de meest westelijke kerkdeur, is er een recent (begin 20ste-eeuws) bakstenen drainagesysteem aanwezig voor de afvoer van regenwater (Figuur 208). Dit loopt naar een bakstenen waterreservoir met een koepelgewelf (Figuur 209). Hierin is een gecementeerde ronde opening aanwezig. Het reservoir is circa 140cm diep en staat tot een diepte van 80cm onder water. Via buurtbewoners werd vernomen dat hier tot de jaren 1950 ongeveer een waterput aanwezig was. Het reservoir bevond zich deels onder het standbeeld van het Heilig Hart dat in 1926 werd geplaatst.

Figuur 208: Drainagesysteem voor regenwater.

Figuur 209: Waterreservoir. Hier sluit het drainagesysteem op aan.

Werkput 2

De zone vóór het kerkportaal viel op door een groot pakket baksteenpuin (S155) in de vorm van een halve cirkel (Figuur 210). Aan weerszijden van dit pakket was een donkere kuil aanwezig met een humeuze vulling en wortels, wellicht de plaats waar ooit een boom stond (Figuur 211). Een foto van rond 1890 toont alvast de aanwezigheid van minstens één boom onmiddellijk ten westen van de kerk op dat moment (Figuur 212). Mogelijk betreft het baksteenrijke pakket de afbraakresten van een basis of trappen die naar de kerk opliepen. Een andere optie is evenwel dat het gaat om puin van de bominslagen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hierbij zou baksteenpuin van de binnenmuren van de kerk buiten kunnen beland zijn of daar gedumpt zijn bij de herstellingswerken.

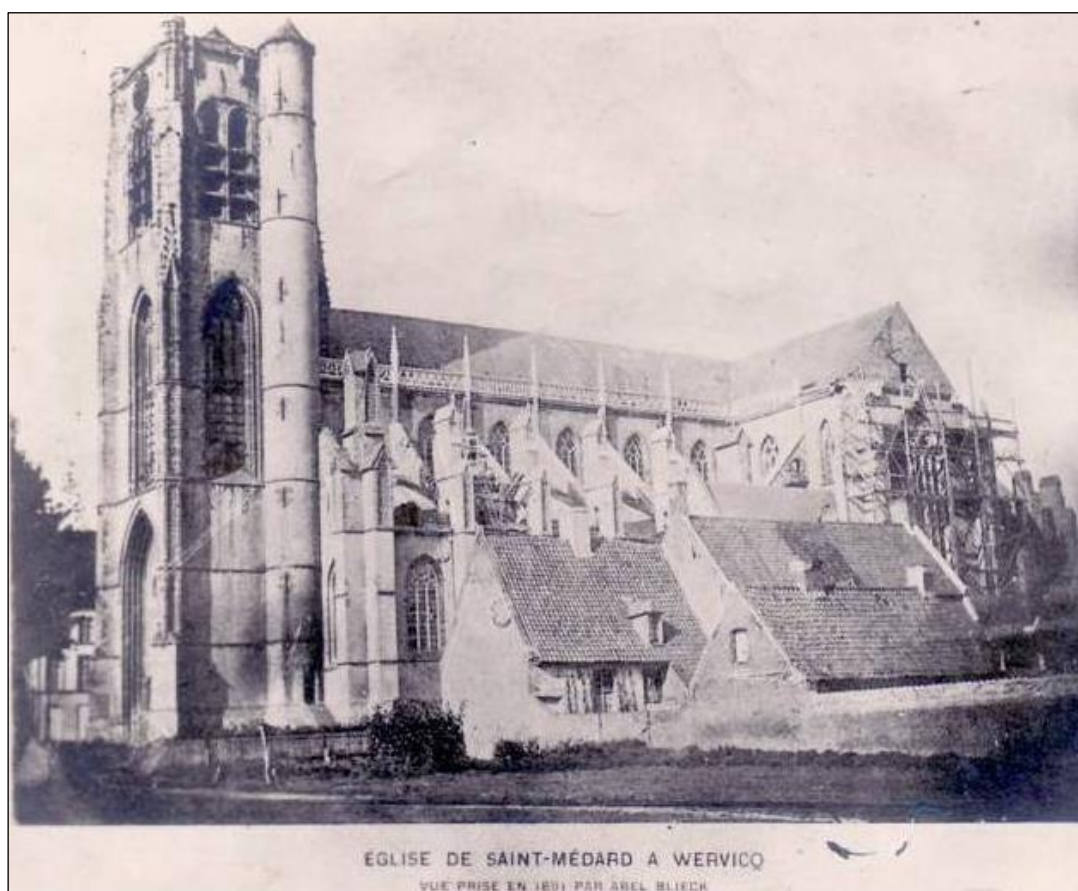
Vlak voor de deuren zijn drie betonnen 'sokkels' aanwezig (Figuur 213 en Figuur 214). In profiel 9 kan gezien worden dat deze ongeveer 60cm dik zijn. Ook kan gezien worden dat de aanwezige bodemlagen, hier tot ca. 1m diep geregistreerd, erg puinhoudend zijn en reeds erg gewoeld. De functie van de betonblokken is niet duidelijk. Mogelijk boden ze ooit steun aan een stelling bij herstellingswerken.

Figuur 210: Overzichtsfoto van het vlak voor het kerkportaal.

Figuur 211: Spoor 156 met een humeuze zwarte vulling.

Figuur 212: Foto van de Sint-Medarduskerk ca. 1890, met voor het westportaal een boom.

Figuur 213: Zicht vanuit het noorden op de betonnen sokkels voor de kerk.

Figuur 214: Profiel 9 aan betonblok voor de westzijde van de kerk.

In werkput 2 werden ook verschillende drainagesystemen aangetroffen. In het zuiden, naast de toegangstrappen tot de kerk, werd een vermoedelijk wat ouder bakstenen afwateringskanaal zichtbaar (Figuur 215 en Figuur 216). Deze structuur wordt ouder geschat dan de 20ste eeuw aangezien de bakstenen gemetst zijn met een zandige gele kalkmortel.

Figuur 215: Bakstenen drainage naast de trap aan de zuidzijde van de kerk.

Figuur 216: Detailfoto aanleg vlak in werkput 2, met rechts het bakstenen afwaterkanaal.

Ook in de zuidelijke hoek van het westportaal werden dergelijke bakstenen afvoeren vrijgelegd. Hier leidden deze naar een bezinkput (S214) (Figuur 217). Deze structuur is gemetst met een harde witte kalkmortel, wat doet vermoeden dat deze jonger is dan deze aan de trappen en te dateren is in de 19de – 20ste eeuw. De put is opgevuld met dezelfde erg puinhoudende bruine leemlaag als het omliggende vlak.

Figuur 217: Afwateringsstructuur ten zuidwesten van de kerk.

Dichter tegen de kerk konden recente grijze plasticen afvoerbuizen worden gezien. Deze waren vervat in cement (Figuur 218).

Figuur 218: Recent afwateringsstructuren ten zuiden van de kerk, met zicht op de Pastorijsstraat.

Werkput 3

In werkput 3 werd ter hoogte van de noordwesthoek van de kerk een buffer gehouden aangezien hier reeds nieuwe leidingen voor de buitenverlichting van de kerk waren gestoken (Figuur 219 en Figuur 220).

Figuur 219: Leidingen nieuwe buitenverlichting kerk.

Figuur 220: Nieuwe leiding voor verlichting aan skelet 252.

6.5 Bodemopbouw – begeleiding rioleringswerken

De aard van de werken en de reeds aanwezige verstoringen (rioleringen, nutsleidingen) waren niet van die aard dat ze een optimale archeologische registratie toelieten. De archeologische begeleiding van de rioleringswerken was dan ook in de eerste plaats gericht op het registreren van structuren zoals muren en funderingen. Menselijke resten die zouden worden aangesneden, behalve wanneer er sprake zou zijn van een uitzonderlijk hoog archeologisch belang, worden in deze fase niet verder onderzocht.⁴⁸ Daarnaast bieden de diepere sleuven vooral ook een kans om een beter zicht te krijgen op de stratigrafie van de site.

Ten noorden van de kerk

Bij de aanleg van het oostelijke deel van de noordelijke rioleringsleuf werden geen archeologische structuren aangesneden. Ter hoogte van de ingang van de kerk werd wel wat botmateriaal gevonden, enkel aan de zuidelijke zijde van de sleuf.

In het westen van de sleuf werd naast het mogelijke restant van de tuinmuur van het voormalige ‘Hospice des Vieillards’ (zie hoofdstuk 6.3) ook een oud wegdek aangesneden, S285 (bijlage 2a en 2e). Deze bevond zich ter hoogte van Sint-Medardusstraat nr. 3, zo’n 2,4m ten zuiden van de stoeprand (oude situatie) op een diepte van circa 1,2m. Het wegdek bestaat uit een pakket natuursteenbrokken en keien met daaronder een gelaagd pakket grijsgele zandleem (Figuur 221, Figuur 222).

Figuur 221: Oud wegdek, aangetroffen tijdens de begeleiding.

⁴⁸ Bijzondere voorwaarden, p. 16.

Figuur 222: Detail van een oud wegdek, aangetroffen bij de begeleiding.

Er werd een profiel geplaatst aan het meest westelijke einde van de rioolsleuf (Figuur 223). De bovenste 60cm bestaat uit een verstoord geel ophogingspakket. Daaronder is een circa 35cm dik antropogeen bruin pakket te zien met daarin bot, aardewerk en baksteen. Nog dieper bevond zich een donker blauwig grijs pakket met daarin zeer weinig inclusies zoals bot en aardewerk. Tussen de twee laatstgenoemde lagen in zat plaatselijk een zandig gelaagd pakket, mogelijk ontstaan door waterwerking.

Figuur 223: Profiel in het uiterste westen van de noordelijke rioleringsleuf.

Ten zuiden en westen van de kerk

Bij de begeleiding van het zuidelijke rioleringtracé werd – zoals reeds besproken in hoofdstuk 6.2.2 – de bakstenen kerkhofmuur (S284) aangesneden over quasi de hele lengte van het tracé. De bodemopbouw kon op verschillende locaties geregistreerd worden (Figuur 224 en Figuur 225). De bovenste 1 tot 1,50m van de bodem bestaat uit een donker grijsbruin puinig (baksteen, kalkmortel, leisteen, keien,...) leempakket. Het betreft het kerkhofpakket waarin de onderzochte skeletten bij de opgraving werden aangetroffen. In de westelijke sleuf is dit pakket dikker dan in het zuiden en het noorden (Figuur 226). Daaronder bevindt zich een – beduidend minder puinig – bruingrijs leempakket met duidelijke houtskoolvlekken. Dit pakket had een dikte van ca. 60cm en begon net onder de kerkhofmuur. Daaronder kon de moederbodem, een gele zandleem, worden gezien. Op dit niveau werden in de westelijke sleuf nog twee graven opgemerkt, daterend uit de volle middeleeuwen (zie hoofdstuk 6.1).

Figuur 224: Zicht op de bodemopbouw ter hoogte van kerkhofmuur 284.

Figuur 225: Zicht op de bodemopbouw in het zuidwesten.

Figuur 226: De bodemopbouw in het westen, voor de kerkingang.

6.6 Losse vondsten

Door middel van metaaldetectie werden een aantal interessante vondsten gerecupereerd die niet aan een spoor konden gelinkt worden. Ze bevonden zich in het sterk vergraven kerkhofpakket en zijn duidelijk ouder dan de aangetroffen begravingen uit de nieuwe tijd.

6.6.1 Romeinse munt

Noemenswaardig is de vondst van een Romeinse munt in een koperlegering. Deze werd als puntvondst (vondstnr. 17) geregistreerd bij het aanleggen van vlak 1 ten noorden van de kerk (zie bijlage 2b). Het lijkt te gaan om een *sestertius*, vermoedelijk van Marcus Aurelius (161-180 na Chr.).

Figuur 227: Romeinse munt – voorzijde (na conservatie).

Figuur 228: Romeinse munt – achterzijde (na conservatie).

6.6.2 Laatmiddeleeuwse munten

Een opvallende vondst is een zogenaamd “vuurijzer”, een in de Bourgondische Nederlanden geslagen zilveren munt (INR. 165). Deze werd aangetroffen ten westen van de kerk, in werkput 2. De munt werd geslagen onder Filips de Schone in Gent in de jaren 1489-1490.⁴⁹ Er is een ronde perforatie aangebracht aan de bovenzijde van de munt, wellicht bedoeld voor ophanging. Wellicht werd de munt in een latere periode gebruikt als hanger of amulet. De laatste vuurijzers werden geslagen in 1492, daarna werden deze vervangen door de stuiver. Deze vondst werd geconserveerd.⁵⁰

Figuur 229: Zilveren munt, vuurijzer (na conservatie).

Nog een mooie vondst uit werkput 2 is een dubbele mijt in biljoen (INR. 143). Deze werd geslagen in Namen onder Willem II (1394-1418) of Jan III (1418-1429).⁵¹

Figuur 230: Dubbele mijt.

⁴⁹ VANHOUDT H. 2007, p. 160, 359 (H206).

⁵⁰ Zie bijlage 5d: Conservatiefiche (Cools Ansje).

⁵¹ VANHOUDT H. 2007, p. 132, 335, 336 (G2298/2299/2312).

In werkput 1, ten noorden van de kerk, werd een munt aangetroffen in een koperlegering (INR. 30). Deze munt werd geconserveerd, maar bleek te erg verweerd om nog precies te kunnen determineren.⁵² Op basis van de nog vaag zichtbare opdruk ter hoogte van de rand lijkt hij eveneens thuis te horen in de late middeleeuwen, al kan een datering in de nieuwe tijd niet helemaal uitgesloten worden.

Figuur 231: Munt in koperlegering (na conservatie).

Nog in werkput 1 werd een klein muntje gevonden (INR 339), echter in slechte staat. Ook na conservatie is het niet mogelijk de munt te determineren. Het lijkt te gaan om een laatmiddeleeuwse milt.⁵³

Figuur 232: Klein muntje in een koperlegering, een milt? (na conservatie).

Ook binnen twee grafcontexten in WP1 werd een laatmiddeleeuwse milt aangetroffen (zie hoofdstuk 6.2.1). De kans is vrij groot dat ze intrusief in de grafcontexten zijn terecht gekomen. Beide graven bevonden zich immers slechts 30cm onder de verharding van het plein, een niveau waar vermoedelijk enkel jongere begravingen voorkomen.

⁵² Zie bijlage 5c: Conservatiefiche (Cools Ansje).

⁵³ Zie bijlage 5e: Conservatiefiche (Cools Ansje).

6.6.3 Bronzen ring

Een andere opvallende vondst was een bronzen ring (vondstnummer 26). Deze werd eveneens gevonden door middel van metaaldetectie, vrij centraal in werkput 1 (zie bijlage 2c). De ring is volledig en vertoont een geometrische versiering van stippen (Figuur 233, Figuur 234). Het inlegwerk ontbreekt. Uit welke periode deze ring stamt is onduidelijk.

Figuur 233: Bronzen ring (na conservatie).

Figuur 234: Bronzen ring (na conservatie).

7 DATERING EN INTERPRETATIE VAN DE VINDPLAATS

7.1 Algemeen

Het projectgebied situeert zich onmiddellijk ten noorden, ten westen en ten zuiden van de Sint-Medarduskerk in Wervik. De oorsprong van deze kerk zou teruggaan tot het begin van de 13de eeuw.⁵⁴ Volgens verschillende historische kaarten moet er ten minste tot het einde van de 18de eeuw een ommuurd kerkhof rond de kerk hebben gelegen. Het archeologisch vooronderzoek, uitgevoerd door Ruben Willaert, maakte reeds duidelijk dat het onderzoeksgebied volledig binnen de grenzen van het kerkhof valt.⁵⁵ Er kunnen met andere woorden over de volledige oppervlakte van het projectgebied begravingen verwacht worden. Dat werd ook enigszins bevestigd tijdens de opgraving. Verspreid over de werkputten werden de menselijke resten van 104 individuen geregistreerd. Het betreft enkel de individuen die voor meer dan 75% compleet waren. De minder complete skeletten moesten – overeenkomstig met de bepalingen in de Bijzondere Voorwaarden – beschouwd worden als ‘los bot’. Zo zijn in totaal 57 contexten in het veld geregistreerd als ‘los bot’.

De exacte ligging van de kerkhofmuur kon niet bepaald worden aan de hand van de historische kaarten, maar de inschatting was dat hij mogelijk volledig buiten het plangebied zou vallen. Een beetje tegen de verwachting in werd ten noordoosten van de kerk toch een vermoedelijk restant van de voormalige kerkhofmuur aangesneden. Ook ten zuiden van de kerk kon de kerkhofmuur gevolgd worden, bij het uitgraven van de rioleringssleuf. De 19de-eeuwse tuinmuur van het Hospice des Vieillards, die het westelijke deel van het onderzoeksgebied van noord naar zuid doorkruist, werd eveneens aangetroffen.

De oudste vondst gaat terug tot de Romeinse periode, wat niet verwonderlijk is gezien de ligging van het terrein aan de rand van de Romeinse *vicus*. Sporen uit deze periode werden evenwel niet aangetroffen. Dat heeft alles te maken met de beperkte uitgravingsdiepte van de werkputten. Enkel voor de rioleringssleuven werd dieper gegraven. In de westelijke sleuf werd tijdens de begeleiding hiervan gestoten op twee graven die gedateerd konden worden in de volle middeleeuwen. Dit is opmerkelijk aangezien algemeen wordt aangenomen dat de Sint-Medarduskerk – en dus ook het kerkhof – opgericht werd in de late middeleeuwen.

⁵⁴ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/32913> (geraadpleegd 20/10/2023)

⁵⁵ VERGEDEM & DE GRUYSE 2017.

7.2 Sint-Medarduskerk - een volmiddeleeuwse oorsprong?

Een succesvolle lakennijverheid zorgde ervoor dat Wervik in de volle en de late middeleeuwen uitgroeide tot een stadje van interregionaal belang.⁵⁶ Wanneer het stadsrechten kreeg, is niet geweten. De kern op de linkeroever lag rond de, nu verdwenen, Sint-Maartenskerk. Dit bedehuis - mogelijk teruggaand tot de 10de eeuw - ontstond waarschijnlijk als kapel van de heerlijkheid Oosthove met burcht gelegen aan de noordelijke Leieoever ter hoogte van de huidige Speiestraat. Deze belangrijke heerlijkheid strekte zich onder meer uit over het grootste gedeelte van de stad. Ook op de zuidelijke oever van de Leie, in de oksel van de Leie en de Burgstraat (huidige Wervicq-Sud), kwam een mottesite voor, waarrond zich enige bewoning concentreerde. Hier wordt de heerlijkheid Wervik gesitueerd. De Sint-Medarduskerk wordt gelinkt aan deze heerlijkheid (Figuur 235).

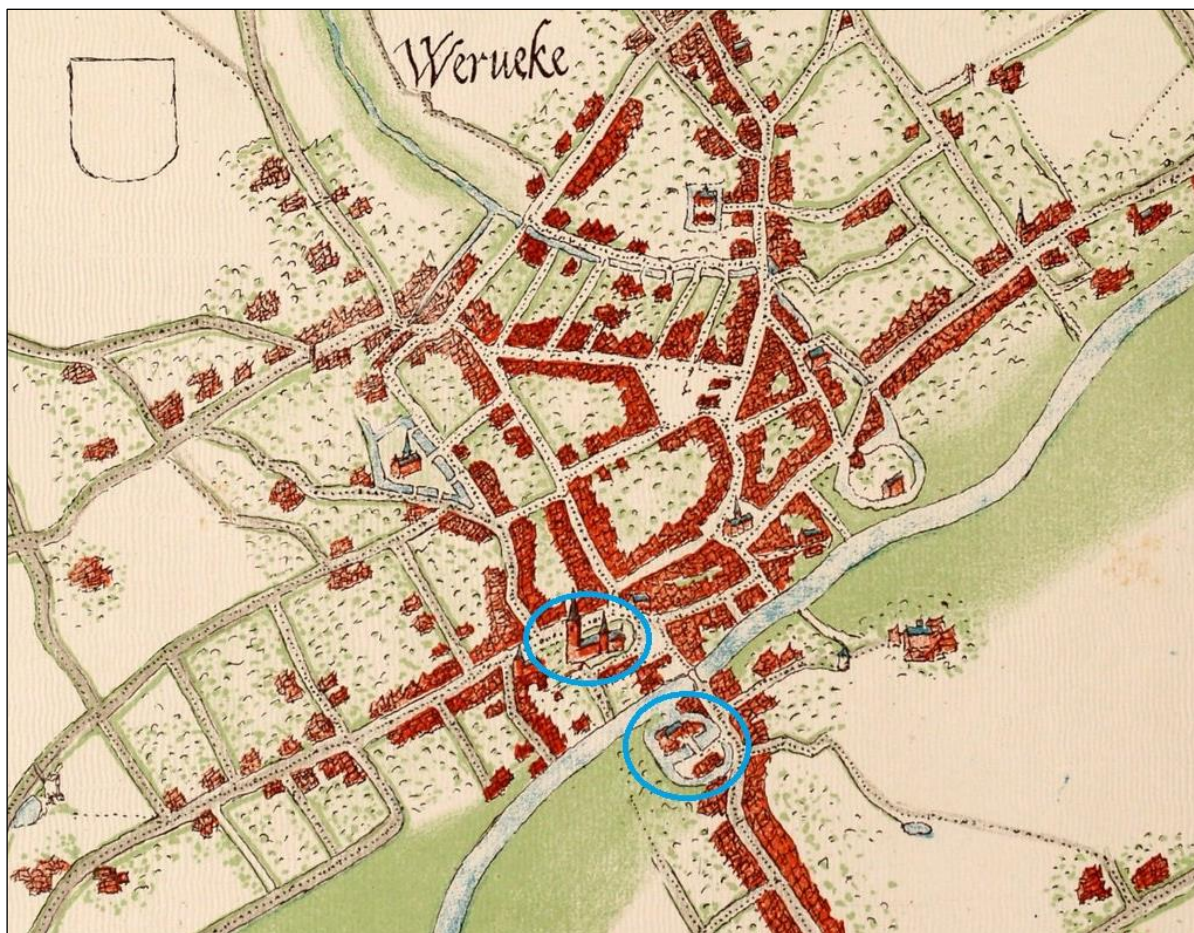
Vanaf de eerste helft van de 12de eeuw geraakte de burcht Oosthove in verval ten voordele van de omwalde burcht van de heerlijkheid Wervik.⁵⁷ Deze verschuiving zou te verklaren zijn door de wraak van de graaf van Vlaanderen voor de betrokkenheid van de heren van Oosthove bij de moord op Karel de Goede (1127). Daarnaast lijkt de toenemende handelsactiviteit nabij de Leieovergang een voor de hand liggende reden. Door de bevolkingstoename werd de toenmalige Sint-Maartenskerk te klein, waarna circa 1214 gestart werd met de bouw van de Sint-Medarduskerk nabij de Leiebrug.

Over de oorsprong van de heerlijkheid Wervik is niet veel geweten, maar gelet op de betekenis van oost in Oosthove is het mogelijk de oudste vestiging.⁵⁸ Aangezien de Sint-Medarduskerk gelinkt wordt aan de heerlijkheid Wervik kan de vraag worden gesteld of de kerk verder teruggaat dan gedacht, dan wel of ze werd verplaatst. Tot nu toe waren er immers geen concrete bewijzen gevonden voor de aanwezigheid van een kerk vóór de 13de eeuw op deze site. De twee volmiddeleeuwse graven die tijdens het huidige onderzoek aangetroffen werden in de rioleringsleuf ten westen van de kerk brengen hier mogelijk verandering in. Ze lijken alvast te wijzen in de richting van de eerste hypothese. De graven tekenden zich af in de moederbodem en konden door middel van ¹⁴C-analyse allebei gedateerd worden tussen 1010 en 1160 AD. Dit sterkt het vermoeden dat de 13de-eeuwse kerk wel degelijk een voorganger heeft gehad, misschien als kapel van de heerlijkheid.

⁵⁶ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/300532> (geraadpleegd op 23/10/2023)

⁵⁷ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/14166> (geraadpleegd op 23/10/2023)

⁵⁸ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/300532> (geraadpleegd op 23/10/2023)

Figuur 235: Kaart van Deventer (circa 1560) met situering van de mottesite van de heerlijkheid Wervik. Ten noorden ervan, aan de overzijde van de Leie, bevindt zich de Sint-Medarduskerk die aan deze heerlijkheid gelinkt wordt. Meer oostwaarts is de kleinere Sint-Maartenskerk zichtbaar, die op haar beurt gelinkt wordt aan de heerlijkheid Oosthove.

7.3 Kerkhof – nieuwe tijd

Enkel de bovenste laag van het plein werd afgegraven. Daarbij werden de graven in één of twee verschillende vlakken geregistreerd, tot een maximale diepte van 65cm onder het pleinniveau. Diepere begravingen zouden niet worden verstoord en zijn *in situ* bewaard gebleven. De aangetroffen graven zijn dan ook te plaatsen in de laatste fase(s) van het kerkhof, dat vermoedelijk verlaten/geruimd werd ergens tussen 1794 en 1813. De ¹⁴C-analyses die werden uitgevoerd op een aantal van de skeletten geven steevast een ruime datering ná 1650.⁵⁹

Het aantal aangetroffen individuen is opmerkelijk lager dan wat vooraf ingeschat werd op basis van het vooronderzoek. Er werd uitgegaan van een aantal van 150 à 200 individuen, i.p.v. de geregistreerde 104 individuen. Het kleinere aantal heeft ongetwijfeld voor een groot deel te maken met de hoge verstoringsgraad van de bodem. Zo werden bijvoorbeeld in het oostelijke deel van werkput 1 enkel begravingen langs de kerkmuur aangetroffen. De graven dichterbij de straat waren wellicht reeds geruimd of verstoord door de aanleg van de straat en nutsleidingen, wat ook tot uiting komt in de zompige, gewoelde textuur aldaar. Verspreid over de werkputten waren ook relatief recente (19de-begin 20ste eeuw) drainagesystemen, nutsleidingen, een waterreservoir en een bezinkput aanwezig. In elke zone van het kerkhof werden verstoorde graven aangetroffen. De aanwezigheid van veel los bot en anatomisch niet meer volledige skeletten wijst erop dat de bovenliggende lagen reeds deels geruimd/verstoord zijn geweest bij de aanleg van het plein. Naast de hoge verstoringsgraad moet ook opgemerkt worden dat er op sommige plaatsen slechts zeer beperkt moest afgegraven worden, waardoor niet overal het eerste begravingniveau werd bereikt. Dat is bijvoorbeeld het geval ter hoogte van de toekomstige groenzone ten westen van de kerk.

7.3.1 Fysisch antropologisch onderzoek⁶⁰

Van de 104 opgegraven individuen zijn 60 individuen geselecteerd voor verder onderzoek om een beeld te krijgen van het leven en de gezondheidstoestand van de vroegere bevolking uit Wervik. De selectie gebeurde op basis van volledigheid, conservering en eventuele bijzonderheden (zoals oversnijdingen of een afwijkende lichaamspositie). Alle geselecteerde individuen zijn macroscopisch onderzocht en gedetermineerd op geslacht, leeftijd bij overlijden, lichaamslengte, ziekteverschijnselen en de staat van het gebit.

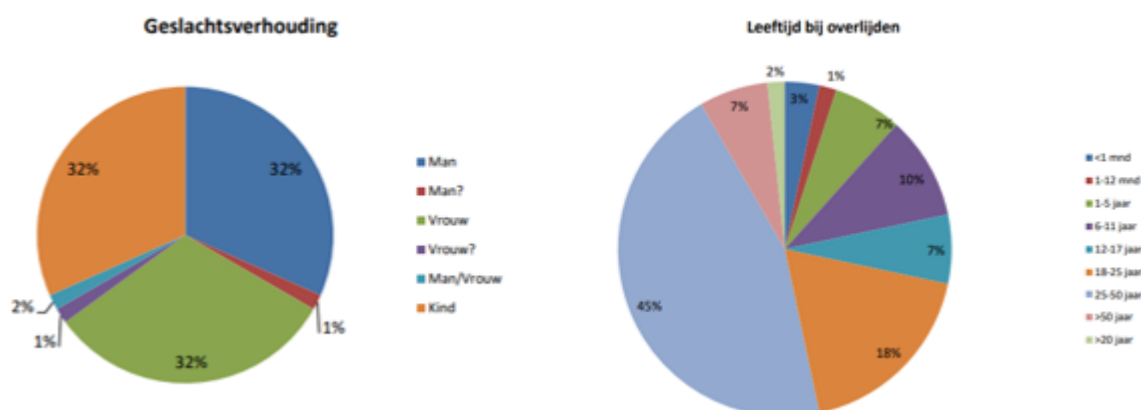
⁵⁹ Zie bijlage 4a (KIK); Wat de toepassing van radiokoolstofdateringen op postmiddeleeuwse skeletten betreft, dient opgemerkt te worden dat deze dateringmethode niet geschikt is voor menselijke resten die jonger zijn dan 1650 n. Chr. (ERVYNCK A. 2009, p. 246). In de postmiddeleeuwse periode werd het gehalte aan ¹⁴C in de atmosfeer immers drastisch beïnvloed door de steeds frequentere verbranding van fossiele brandstoffen.

⁶⁰ Zie determinatierapport van het onderzoek naar de inhumaties afkomstig van de begraafplaats te Wervik Sint-Medarduskerk (A. Pijpelinck), bijlage 3.

Resultaten

De conservering van het onderzochte botmateriaal varieert weinig. De meeste individuen zijn gemiddeld geconserveerd, enkele individuen zijn eerder matig geconserveerd. De fragmentatiegraad verschilde dan weer sterk binnen dit onderzoek. De meeste beenderen waren in delen gebroken, maar voor meer dan de helft van de individuen (52%) was het nog mogelijk om de lange beenderen op te meten voor een lichaamslengteberekening. De soms wat sterkere fragmentatie heeft vermoedelijk te maken met de ondiepe ligging van de individuen. Alleen de bovenste laag van het grafveld is opgegraven en de menselijke resten zijn vrijwel direct onder de bestrating aangetroffen. De aanleg van de toenmalige bestrating en eventuele belasting van het oppervlakte van zwaar materieel zal grotendeels hebben geleid tot de fragmentatie van het botmateriaal.

De hoeveelheid mannen, vrouwen en kinderen is ongeveer gelijk. Voor 58 individuen kan een minimale en maximale sterfteleeftijd worden vastgesteld. Hiervan zijn 19 individuen onvolwassen (<20 jaar) en 39 individuen volwassen. De verhouding volwassen-onvolwassen individuen is normaal voor een normale begraafplaats. Van 40 volwassen individuen kon het geslacht worden vastgesteld. In totaal zijn er 20 mannelijke individuen en 20 vrouwelijke individuen aangetroffen. Hiermee komt de geslachtsverhouding precies op 1:1, wat een normale verdeling voor een burgerlijke populatie is. De spreiding van de sterfteleeftijd van de onvolwassenen verloopt vrij evenredig. De gemiddelde leeftijd bij overlijden van de volwassenen is 37,6 jaar (N=40). De gemiddelde leeftijd van de mannen is 38,3 en de gemiddelde leeftijd van de vrouwen is 36,8. De meeste vrouwen zijn tussen de 20 en 30 jaar overleden, terwijl de sterfte onder de mannen wat meer verdeeld is tussen de 30 en 50 jaar. Vermoedelijk heeft deze piek in de sterftecurve onder de jonge vrouwen te maken met de risico's rondom de zwangerschap en bevalling.

Figuur 236: Links: Geslachtsverhouding (N=60); Rechts: Leeftijd bij overlijden van alle individuen (N=60).

Het meest voorkomende opmeetbare bot voor een lichaamslengteberekening binnen dit onderzoek was het dijbeen. Van 25 volwassen individuen kon het dijbeen worden opgemeten. Het gaat hierbij om veertien volwassen mannen, en elf volwassen vrouwen. De totale gemiddelde lichaamslengte van alle mannen komt hierbij op 168,7cm (met een minimum van 158,8cm en een maximum van 179,6cm) en de gemiddelde lichaamslengte van de volwassen vrouwen komt op 159,5cm (met een minimum van 153,0cm en een maximum van 167,5cm).

Tijdens het onderzoek zijn diverse ziekteverschijnselen aangetroffen (zie bijlage 3 voor een gedetailleerde bespreking). Zo zijn er verschillende vormen van trauma aangetroffen, zoals botbreuken en oppervlakkige verwondingen, *Osteochondritis dissecans*, *spondylolysis* en verschillende indicatoren voor stress (als gevolg van overbelasting, extreme spierontwikkeling of langdurige of frequente beknelling). Bij elf individuen werden ook één of meerdere vormen van een infectie in het lichaam aangetroffen. Het gaat onder andere om beenvliesontsteking (*periostitis*), bijholteontsteking of *sinusitis*, oorontsteking, longontsteking en jicht. Aangetroffen deficiëntieziekten zijn *cribra orbitalia* (poreuze plekken in de oogkassen als gevolg van chronische bloedarmoede), *rachitis* (kromme beenderen als gevolg van een chronisch vitamine D-tekort) en *emailhypoplasie* (een gebitsaandoening als indicator voor een voedingstekort of een ernstige ziekte gedurende de jeugd). Verder konden ook een aantal degeneratieve gewrichtsaandoeningen herkend worden, zoals *degenerative disc disease* (DDD, een aandoening in de wervelkolom als gevolg van een chronische overbelasting van de rug), vertebrale osteoartrose (VOA, ook een aandoening in de wervelkolom als gevolg van een chronische overbelasting van de rug, maar dan in de facetgewrichten van de wervels) en perifere osteoartrose (POA, eveneens een vorm van artrose die in elk gewricht kan voorkomen behalve in de rug). Bij de overige ziekten kunnen vermeld worden: *ankylose* (de onderlinge verbening van meerdere skeletdelen zonder een duidelijke oorzaak), de ziekte van Bechterew (een aandoening waarbij een ontsteking van gewrichten in de wervelkolom en het bekken tot pijn en stijfheid kan lijden), *diffuse idiopathic skeletal hyperostosis* (DISH, de verbening van de peesaanhechtingen als gevolg van overgewicht of diabetes) en *scoliose* (een aandoening waarbij de wervelkolom een zijwaartse buiging maakt). Aangetroffen anomalieën zijn afwijkingen in de schedelnaadformatie, *sternal foramen*, *septal aperture*, *os acromiale*, *fossa van Allen*, *vastus notch*, lumbalisatie, een volledig gefuseerd borstbeen, *avian spur* en een aantal gebitsafwijkingen.

Wat betreft de gebitsaandoeningen zijn er in totaal 82 gaatjes (cariës) verspreid over 23 individuen aangetroffen (1-14 cariës per individu), twee abscessen (bij twee individuen) en zes wortelpuntontstekingen (1 ontstekingen per individu). Teruggetrokken tandvlees, tandsteen en kaakbotontsteking kwamen regelmatig voor, maar niet opvallend veel of weinig. Bij vier individuen is onregelmatige slijtage aan het tandoppervlak waargenomen. Bij drie individuen betreffen het pijprokersgaten, variërende van 1-3 pijprokersgaten per individu. Bij deze individuen is ook een lichte rokersaanslag aan de binnenzijde van de gebitselementen waargenomen. Pijprokersgaten zijn enkel bij mannen aangetroffen. Eén individu vertoonde opvallende onregelmatige slijtage, maar duidelijk geen pijprokersgaten. Vermoedelijk is deze

gebitsslijtage arbeidsgelateerd. De gezondheidstoestand van de kaken en tanden was binnen de onderzochte populatie niet heel goed. Er waren veel gebitselementen voor de dood verloren en er waren veel cariës aanwezig. Eén individu vertoonde maar liefst veertien cariës. Ongeveer één-vijfde deel van de mannen rookte pijp (22%).

Interpretatie

Om een uitspraak te kunnen doen betreffende de gezondheidstoestand in Wervik ten opzichte van andere Vlaamse steden, is er een vergelijking gemaakt met de onderzoeksresultaten van drie grootschalige onderzochte grafveld populaties, namelijk Ieper de Meersen, Gent Sint-Janskerk en Mechelen Sint-Romboutskerkhof .

De verhouding man-vrouw-kind geeft een beeld wat goed past bij een begraafplaats voor de lokale bevolking. Er zijn vrijwel evenveel mannen als vrouwen als kinderen aangetroffen. Binnen de meeste onderzoeken lijkt er een ondervertegenwoordiging te zijn van zuigelingen, zoals ook in Wervik het geval is. Dit kan hier worden verklaard door de fragiele en broze aard van de beenderen van deze kleine kindjes.

De gemiddelde sterfteleeftijd is vergelijkbaar met dat van andere Vlaamse steden. In Wervik is de gemiddelde sterfteleeftijd van de mannen 38,3 jaar en van de vrouwen 36,8 jaar. In Gent liggen de sterfteleeftijden iets hoger, daar is de gemiddelde sterfteleeftijd voor de mannen 43,4 jaar en bij de vrouwen 37,9. Het Sint-Romboutskerkhof te Mechelen en in Ieper de Meersen zijn de gemiddelde sterfteleeftijden vrijwel gelijk aan die van Wervik.

De lichaamslengte van de mannen is iets lager in Wervik als die binnen de andere onderzoeken in Vlaanderen (ca. 1,5 cm onder het gemiddelde), maar dit is geen enorm verschil en kan genetisch zijn. De gemiddelde lichaamslengte van de vrouwen is daarentegen zo goed als gelijk ten opzichte van andere grafvelden.

Het voorkomen van traumata, infecties en deficiëntieziekten is ook normaal ten opzichte van andere grafvelden. De percentages trauma en deficiënties zijn binnen de Sint-Janskerk iets lager ten opzichte van Wervik, maar deze waarden zijn binnen het Sint-Romboutskerkhof te Mechelen en in Ieper de Meersen ongeveer gelijk met Wervik. Een opvallend verschil van Wervik ten opzichte van andere grafvelden is het voorkomen van degeneratie in het lichaam. Degeneratie van de tussenwervelschijven (DDD) en artrose in de perifere gewrichten (POA) komen naar verhouding in Wervik veel vaker voor. DDD is binnen dit onderzoek bij 55% van de individuen aangetroffen, ten opzichte van 44,1% in Gent, 46,2% in Ieper en 39,8% in Mechelen. POA komt in Wervik bij 38,3% van de individuen voor, ten opzichte van 28,6% in Gent, 10,2% in Ieper en 17,8-24,8% in Mechelen. Dit geeft aan dat de inwoners van Wervik hun lichaam zwaarder hebben belast ten opzichte van de inwoners van Gent, Ieper en Mechelen. Dit heeft vermoedelijk te maken met de omvang van de steden. Wervik was een relatief kleine stad ten opzichte van de steden waar het grafveld mee is vergeleken. Er zal

daarom vermoedelijk binnen Wervik meer fysieke arbeid zijn uitgevoerd op onder andere de akkers ten opzichte van de grote(re) steden. Wanneer het percentage POA wordt vergeleken met een onderzoek uit het nabijgelegen dorp Wijtschate, komt dit meer overeen. In Wijtschate is bij 35,9% van de individuen POA aangetroffen. Jicht en DISH zijn in beperkte mate aangetroffen, maar wel aanwezig. Deze aandoeningen worden beschouwd als welvaartszieken en geven aan dat ten minste een deel van de hogere sociale klasse hier op het kerkhof zijn begraven. De gezondheidstoestand van het gebit was binnen de onderzochte populatie niet heel goed, maar niet opvallend slecht ten opzichte van andere onderzoeken. Er waren veel gebitselementen voor de dood verloren en er waren veel cariës aanwezig. Eén individu vertoonde maar liefst veertien cariës en bij ongeveer één-vijfde deel van de mannen zijn pijprokersgaten aangetroffen.

Het onderzoek naar de 60 individuen afkomstig van de begraafplaats rondom de Sint-Medarduskerk geeft aldus een representatief beeld voor de inwoners van een kleine(re) stad in Vlaanderen in de nieuwe tijd.

Vergelijkingsmateriaal		Wervik Sint-Medarduskerkhof 11 ^e -19 ^e eeuw	Gent Sint-Janskerk ⁴⁸ 10 ^e -18 ^e eeuw	Ieper de Meerssen ⁴⁹ 12 ^e -16 ^e eeuw	Mechelen Sint-Romboutskerkhof ⁵⁰ 12-18 ^e eeuw
Aantal individuen onderzocht		60	546	502	400
Sterfteleeftijd	Mannen	38,3	43,4	38,1	39,9
	Vrouwen	36,8	37,9	36,1	35,7
	Man-vrouw ratio	1-1	1,1-1	1-1	0,8-1-3,5-1
Percentage kinderen		31,7%	35%	18,6%	26,6%
Gemiddelde Lichaamslengte	Man	168,7	170,2	170,2	168,5-170,8
	Vrouw	159,5	157,2	158,5	159,3
Geheelde botbreuken		13,3%	8,8%	10,6%	43,1%
Infecties		18,3%	20%	24,4%	49,2%
<i>Cribra orbitalia</i>		11,7%	6,2%	16,3%	8,9%
Degeneratieve gewrichtsaandoeningen	VOA	15%	10,8%	27,2%	16,3%
	DDD	55%	44,1%	46,2%	39,8%
	POA	38,3%	28,6%	10,2%	17,8-24,8
<i>Emailhypoplasie</i>		18,3%	7%	19,9%	22,7%

Figuur 237: De belangrijkste onderzoeksresultaten van Wervik uitgezet tegenover enkele grootschalige grafveldonderzoeken in Vlaanderen.

7.3.2 Begravingsrituelen

Oriëntatie van de graven

Zoals gebruikelijk werd het gros van de doden begraven volgens een west-oost oriëntatie, of in dit geval eerder een lichte variatie daarop, lichtjes zuidwest-noordoost, parallel met de kerk. Het idee achter deze uniforme manier van begraven, met de voeten in het oosten en het hoofd in het westen, is dat de dode zo de opstanding van Christus kon zien, die plaatsvond in het oosten.

Twee graven vallen op door een afwijkende oost-west oriëntatie (zie hoofdstuk 6.2.1). Het betreft graf 89 (skelet 98) en graf 246 (skelet 273). Deze graven behoren mogelijk toe aan een priester of pastoor, aangezien deze vaak met hun hoofd naar het oosten werden begraven. Op die manier kijken ze bij de wederopstanding naar hun parochianen.⁶¹ In graf 89, aangesneden ten noorden van de kerk, werden echter geen vondsten aangetroffen die deze theorie kunnen bevestigen. Graf 246 situeert zich net naast de muur van de westertoren van de kerk (bijlage 2g). Opmerkelijk bij dit graf is dat er nog textiel en hout aanwezig waren bovenop het skelet. Het hout werd geïdentificeerd als grove den en was vermoedelijk afkomstig van de grafkist. De textielfragmenten zijn afkomstig van een lijkwade met versiering in metaaldraad. De hypothese van graf van een pastoor is hier, gezien de oriëntatie en ligging van het graf en de aanwezigheid van een lijkwade met metaaldraadvorsiering, zeer aannemelijk. Er werden reeds enkele opzoekingen gedaan naar wie dit individu zou kunnen zijn door de St.O.C. (Stedelijke Oudheidkundige Commissie van Wervik).⁶² Enkele eerste resultaten:

- **Bruno Onraedt, pastoor** te Wervik tussen 1803 en 1819, is overleden in 1819 op de leeftijd van 64 of 68 jaar. Er wordt vermeld dat hij begraven werd “buiten de kercke, in den toren gemetst”.
- Gezien het gat in de schedel zou het ook kunnen gaan om **onderpastoor Jan Lausmosnier**, gestorven in 1794. Op 9 en 10 maart 1794 hadden Franse patrouilles, onder leiding van Clerfayt hier en daar brand gesticht. Het dagboek van Lemaitre vermeld: *“Mr Jan Frans Lausmonier, geestelijkcke beneficiant, edel van bloed en directeur van St. Jan Capelle, staende binnen de kercke ter slincker kant van den choor, aldaer besig sijnde messe te lesen, dit hem geseyt sijnde dat de franschen in aentocht waeren heeft hem wat gepresseert en naer sijne messe gedaen te sijn, is uyt de kercke gelopen tot sijn huys, en van daer seffens uyt de stadt, en commende wat over de herberge, genaemt de Reke, alwaer de franschen opquaemen, heeft daer eenen kogel in het lijf gekregen en daer wat blijven liggen. Noch niet doodt sijnde, hebben hem jamerlijck naer de stadt gebracht, met vier mannen aen elcken aerm en een aen elck been, het hoofd achterwaerts, ondertusschen noch bikkende op den grond en hem alsoo op het fransche gedraegen naer het out stadthuys, alwaer eenen jongman J.B. Deluwein, medelijden hebbende, heeft hem het hooft dat al mortel en vuyligheijd was, afgewasschen, en siende dat hij doodt was heeft hem een doodkleet besorgt uyt liefde, heeft het doodt lichaem in den hof van het stadhuys begraven.”* De zusters van de Eerwaarde probeerden het lijk van hun broeder naar de kerk van Wervik te doen overbrengen, wat hun slechts in 1803 zou gelukt zijn.⁶³

⁶¹ LAUVRIJS 2007, pp. 391-392.

⁶² Opgezocht door bestuurslid Luc Decorte en mailverkeer met voorzitter Stephane Debonne van St.O.C.

⁶³ DEFRANCK 1961, p. 63.

Graven 277 (Skelet 282) en 254 (skelet 282) liggen vlak naast elkaar. Mogelijk betreft het een moeder met kind. Ze hebben een opvallend schuinere zuidwest-noordoost-oriëntatie dan de andere aangetroffen skeletten (bijlage 2f). Die ietwat afwijkende oriëntatie kan te maken hebben met de aanwezigheid van muur 253. Mogelijk werden ze wat schuiner gelegd om deze te ontwijken.

Opmerkelijk is de aanwezigheid van een graf (skelet 20) vlak boven de bakstenen vloer S19. De kist volgde dezelfde noordwest-zuidoost oriëntatie als de vloer, wat licht afwijkt van de overige graven (bijlage 2a). Het is niet helemaal duidelijk of het graf en de bakstenen structuur aan elkaar gelinkt zijn. Een mogelijkheid is dat het hier gaat om een (graf)kapel, eventueel ingewerkt in de kerkhofmuur, zoals ook te zien op de kaart van Sanderus (1640). Het kan evenwel niet uitgesloten worden dat men bij het graven van het graf op de oude, deels uitgebroken, bakstenen structuur stootte en de grafkist hier gewoon op heeft geplaatst. In dat geval zou de vloer met aangrenzende natuurstenen sokkel (S9) misschien terug kunnen gaan op één van de ingangen van het kerkhof in een vroegere periode.

Begravingswijze

Er werden zowel begravingen in volle grond, in lijkwade, in lijkwade én in kist en enkel in kist aangetroffen. De skeletten liggen doorgaans op de rug, met de armen op de buik of het bekken en de benen uitgestrekt.

Volledige kisten worden zeer weinig aangetroffen bij archeologisch onderzoek, het hout is meestal helemaal vergaan. Toch kan uit de aanwezigheid van een kistaflijning en/of metalen nagels rond het lichaam van de dode afgeleid worden dat de dode begraven was in een kist. Wanneer er een kistaflijning zichtbaar was, bleek deze trapezoïde of rechthoekig van vorm. De grafkuil sloot, wanneer zichtbaar, nauw aan op de kist. Van een aantal kistaflijningen werd een staal genomen. Vijf daarvan werden opgestuurd voor een waardering, dit met het oog op terminatie van de houtsoort. In vier gevallen zijn er echter geen herkenbare houtresten aangetroffen. Alleen in het staal met vondstnr. 439, horende bij skelet 273 (de vermoedelijke priester), zijn gedegradeerde houtresten aangetroffen. Het gaat hier om grove den (*Pinus sylvestris* L.).⁶⁴ Het gebruik van naalddhout voor kist, zoals grove den, fijne spar en zilverspar was wijd verspreid. Slechts een klein deel van de kisten werd vervaardigd uit loofhout, omwille van de hogere kostprijs.⁶⁵

Vaak kon inwikkeling in een lijkwade worden vastgesteld, vooral door de aanwezigheid van koperen speldjes bij het lichaam. Nadat het lichaam ingewikkeld was werd het soms nog in een kist geplaatst, maar zeker niet altijd. Enkel in het graf van de pastoor werden nog restanten van de lijkwade zelf aangetroffen. Deze bleek versierd met metaaldraad.

⁶⁴ Zie bijlage 6: Houtsoortbepaling (Van Daalen Dendrochronologie).

⁶⁵ DEPUYDT 2013, pp. 79-80.

In sommige gevallen werden er geen indicaties teruggevonden voor een grafkist of inwikkeling van het lichaam. Vermoedelijk werden deze individuen begraven in volle grond. Vaak is de grafkuil daarbij duidelijk zichtbaar. Het moet evenwel opgemerkt worden dat de afwezigheid van een kistaflijning, nagels, speldjes en zelfs grafkuil in een aantal gevallen ook te wijten kan zijn aan de sterke verstoringsgraad van de bodem en de graven. Uit de ruimtelijke verspreiding van de verschillende begravingswijzes kan niet zo veel afgeleid worden. Alle methodes komen in alle zones voor.

Een kleine minderheid van de doden wordt bijgezet in een grafkelder. Op dit kerkhof komt enkel structuur S253 daarvoor eventueel in aanmerking (bijlage 2f). Deze bakstenen muur werd aangetroffen ter hoogte van de noordwesthoek van de kerk. De muur was opgebouwd uit grote bakstenen en maakte een hoek naar het westen. Op ca.40-50cm diepte werd een pakket kalk aangetroffen. Kalk werd soms in graven geplaatst om het overdragen van dodelijke ziektes te voorkomen. Het komt bijvoorbeeld vaak voor in graven van mensen die gestorven waren aan een epidemische ziekte zoals de pest. De antropoloog merkte evenwel op dat grafkelders doorgaans niet werden opgevuld met kalk en dat slachtoffers van pest ook meestal niet in een grafkelder werden begraven. Daarnaast werd kalk soms ook gebruikt om de geur van ontbindende lichamen in een open graf tegen te gaan, of om een lichaam beter te bewaren.

Als laatste kan opnieuw verwezen worden naar het graf dat aangetroffen werd boven een bakstenen vloer (skelet 20; zie hierboven). Eén van de hypothesen is dat het gaat om een (graf)kapel, eventueel ingewerkt in de kerkhofmuur, zoals ook te zien op de kaart van Sanderus.

Grafgiften

Het meegeven van grafgiften aan de doden was niet gebruikelijk in christelijke graven. Er werden in de opgegraven grafcontexten dan ook maar zeer weinig vondsten aangetroffen. In twee graven in werkput 1 werd een laatmiddeleeuwse munt aangetroffen. De kans is echter vrij groot dat deze munten intrusief in de grafcontexten zijn terecht gekomen. Beide graven bevonden zich immers slechts 30cm onder de verharding van het plein, een niveau waar enkel jongere begravingen voorkomen. Bij één individu, vermoedelijk een man, werden twee kleine bruine pareltjes aangetroffen ter hoogte van de rechterhand op het bekken. Bij nog een ander mannelijk individu werd een metalen knoop onder de rechterhand gevonden. In twee kindergraven was een bolletje in klei aanwezig, vermoedelijk een knikker.

7.3.3 Kerkhofmuur

Het kerkhof was afgescheiden van de omgeving door middel van een U-vormige kerkhofmuur, met de afgeronde zijde in het oosten. Deze wordt vanaf 1560 afgebeeld op verschillende oude kaarten van Wervik. Op basis van historische bronnen kan afgeleid worden dat de afbraak van

de kerkhofmuur te situeren is tussen 1794 en 1813. De opgave van het kerkhof is dus wellicht eveneens in deze periode te situeren. Het is een periode waarin veel begraafplaatsen rond kerken verdwenen. Aan het einde van de 18de eeuw kreeg men immers meer inzicht in de werking van besmettelijke ziekten, zoals de pest, en werd vooral het belang van hygiëne duidelijker. Met het edict van 26 juni 1784 vaardigde de Oostenrijkse keizer Jozef II het verbod uit om de doden voortaan nog binnen de woonkernen te begraven.⁶⁶ Begraafplaatsen moesten vanaf toen erbuiten aangelegd worden. De meeste kerkhoven rond kerken werden dan ook in de decennia erop geruimd.

De exacte ligging van de kerkhofmuur kon vooraf niet bepaald worden omdat hij enkel figuratief werd afgebeeld op de oudere en onnauwkeurige kaarten. De westelijke kerkhofmuur ligt alvast buiten het huidige onderzoeksgebied. Dit stuk van de muur werd naar alle waarschijnlijkheid aangesneden tijdens de opgraving aan het Pardoën.⁶⁷ Daar werden naast de resten van het armenhuis ook enkele muurresten gevonden die beschouwd worden als restanten van de kerkhofmuur. Bovendien werd tussen deze muurresten en de funderingen van het armenhuis een restant gevonden van een bakstenen vloerbedekking die naar alle waarschijnlijkheid onderdeel uitmaakte van een wegje. Dat zou overeen komen met wat afgebeeld staat op de kaart van Sanderus. Op deze kaart wordt, in tegenstelling tot enkele andere kaarten, duidelijk een ruimte gelaten dat geïnterpreteerd zou kunnen worden als een wegje tussen de kerkhofmuur en het Pardoën. Ten oosten van de muurresten werden een aantal graven aangetroffen die behoren tot het Sint-Medarduskerkhof.

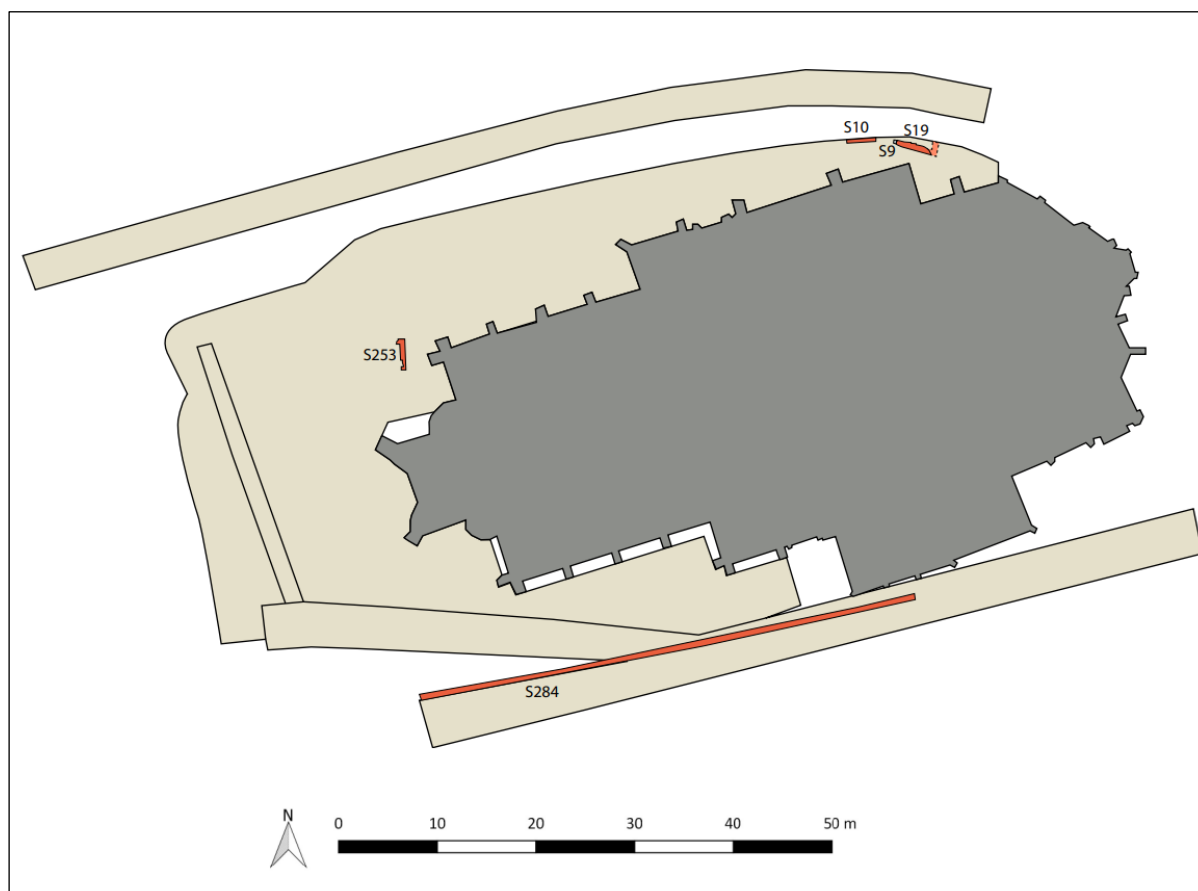
Wat de noordelijke en zuidelijke kerkhofmuur betreft bestond de mogelijkheid dat deze net zich binnen het plangebied bevonden. Ten zuiden van de kerk werd de muur inderdaad met zekerheid aangesneden. Tijdens de begeleiding van de zuidelijke rioleringsleuf kon hij over een groot deel van het tracé gevolgd worden. De muur was circa 52cm breed en was opgebouwd uit bakstenen van 21x6x8cm groot, bij elkaar gehouden door een zandige licht geelgrijze kalkmortel. In het westen was de muur plaatselijk opgebouwd uit natuurstenen, weliswaar gefundeerd op baksteen. De muur was hier nog bewaard tot een diepte van 1m. Meer naar het oosten bedroeg de bewaarde diepte slechts 40cm.

Een stuk muur dat aangetroffen werd ten noordoosten van de kerk, S10, behoort mogelijk eveneens tot de kerkhofmuur. Deze muur bevond zich tegen de noordelijke rand van werkput 1. De breedte van de muur, het baksteenformaat en de gebruikte kalkmortel komen overeen met deze van de muur die aangesneden werd ten zuiden van de kerk. Een kleine sondering toonde aan dat de muur hier bewaard was tot een diepte van 50cm. Indien het hier inderdaad zou gaan om de noordelijke kerkhofmuur kan aangenomen worden dat het verloop van de rest van de muur zich onder de huidige Sint-Medardusstraat situeert. Het aannemelijk dat deze straat oorspronkelijk minder breed was.

⁶⁶ <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/AKOE/10/AKOE010-001.pdf>

⁶⁷ BRADT T. *et al.* 2008.

Circa 1,8m ten oosten van muur 10 werden de restanten van een natuurstenen sokkel (S9) aangetroffen, met daarnaast een iets dieper liggende bakstenen structuur, vermoedelijk een vloer of pad (S19). Tussen muur 10 en de natuurstenen sokkel S9 was de bodem verstoord door een recente rioolbuis, waardoor de onderlinge samenhang niet kon worden bepaald. Opmerkelijk is de aanwezigheid van een graf (skelet 20) vlak boven de bakstenen vloer S19. De kist volgde dezelfde noordwest-zuidoost oriëntatie als de vloer, wat licht afwijkt van de overige graven. Het is niet helemaal duidelijk of het graf en de bakstenen structuur aan elkaar gelinkt zijn. Een mogelijkheid is dat het hier gaat om een (graf)kapel, eventueel ingewerkt in de kerkhofmuur, zoals ook te zien is op de kaart van Sanderus meer ten oosten van de kerk (1640). Het kan evenwel niet uitgesloten worden dat men bij het graven van het graf op de oude, deels uitgebroken, bakstenen structuur stootte en de grafkist hier gewoon op heeft geplaatst. In dat geval zou de vloer met aangrenzende natuurstenen sokkel (S9) misschien terug kunnen gaan op één van de ingangen van het kerkhof in een vroegere periode.

Figuur 238: Bakstenen structuren. S284 en S10 zijn hoogstwaarschijnlijk restanten van de kerkhofmuur. S19 en de aanpalende natuurstenen sokkel S9, behoren misschien tot een kapel die was ingebouwd in de kerkhofmuur. S253 is mogelijk deel van een grafkelder.

Figuur 239: Ingekleurde kaart van Sanderus (Joan Blaeu, 1649) met situering van de kapel die was ingewerkt in de kerkhofmuur (<https://sanderusmaps.com/>).

7.3.4 Indeling van het kerkhof

Een graf in de kerk was zeer gegeerd. Terwijl het altaar de door iedereen begeerde plaats was om te worden begraven, was dat voor weinigen weggelegd. De (iets) minder belangrijke personen kregen een plaatsje in de uithoeken van de kerk of op de vele plaatsen buiten, maar direct naast de kerk. Op die manier begon men ook te begraven op de kerkhoven rond de kerk.⁶⁸ Ook op het kerkhof lieten rijkere mensen zich zo dicht mogelijk bij het koor begraven. Dan lagen ze toch nog zo dicht mogelijk bij de relikwieën van de heilige. Armere mensen lagen aan de rand van het kerkhof.⁶⁹

Over de welstand en sociale status van de begraven individuen rond de Sint-Medarduskerk kan wegens het gebrek aan grafgiften weinig gezegd worden. De vaststellingen op het terrein wijzen er enkel op dat aan de noordzijde van de kerk vrouwen, mannen en kinderen door elkaar begraven werden. Aan de zuidzijde werden enkel volwassenen aangetroffen, maar dat kan ook te maken hebben met het beperkt aantal aangetroffen graven op het opgegraven niveau. Opvallend was dat de zone ten westen van het kerkportaal, duidelijk voorbehouden was voor baby- en kindergraven. Hier kwamen geen graven van volwassen individuen voor. Op een handgetekende historische kaart uit de late 17de eeuw is deze zone aangeduid als een stuk ongewijde grond voorbehouden voor ongedoopte kinderen (Figuur 240).⁷⁰ De meeste babyskeletten waren niet goed bewaard. In het vlak waren verschillende kleine grafkuilen

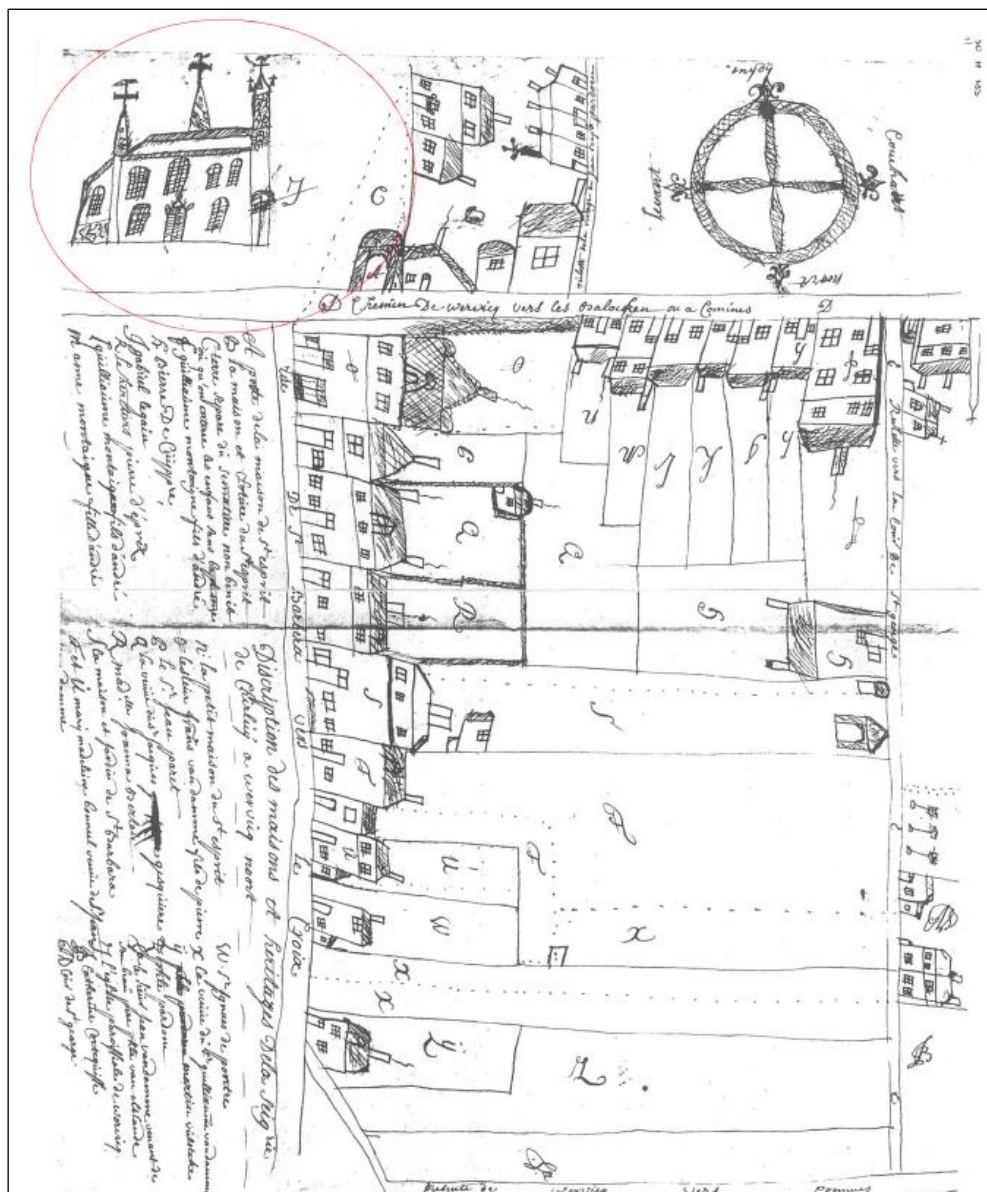
⁶⁸ DE COCK 2006, pp. 276-277.

⁶⁹ MERTENS 2020, p. 31.

⁷⁰ Informatie verkregen door André De Cooman en Stéphane Debonne van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik. De kaart werd gepubliceerd in St.o.c. jaarboek 2003.

zichtbaar, maar bij het verder controleren en leeghalen bleken deze vaak leeg of bleken ze slechts enkele verstoorde botresten te bevatten. Dit is iets wat wel vaker gezien wordt bij babygraven. Bij ontbinding geraken de kleine lichte botjes uit positie doordat ze gaan drijven op lichaamsvochten.

Verder zijn er enige aanwijzingen voor de aanwezigheid van paden. Ten westen van de kerk was er in het vlak een kalkmortelrijke bruingele strook zichtbaar die liep in de richting van het westportaal. Waarschijnlijk betreft het de basis van een oud pad (S157). Ook een cluster bakstenen in het noordwesten van werkput 1 (S78), kan mogelijk geïnterpreteerd worden als restant van een uitgebroken pad.

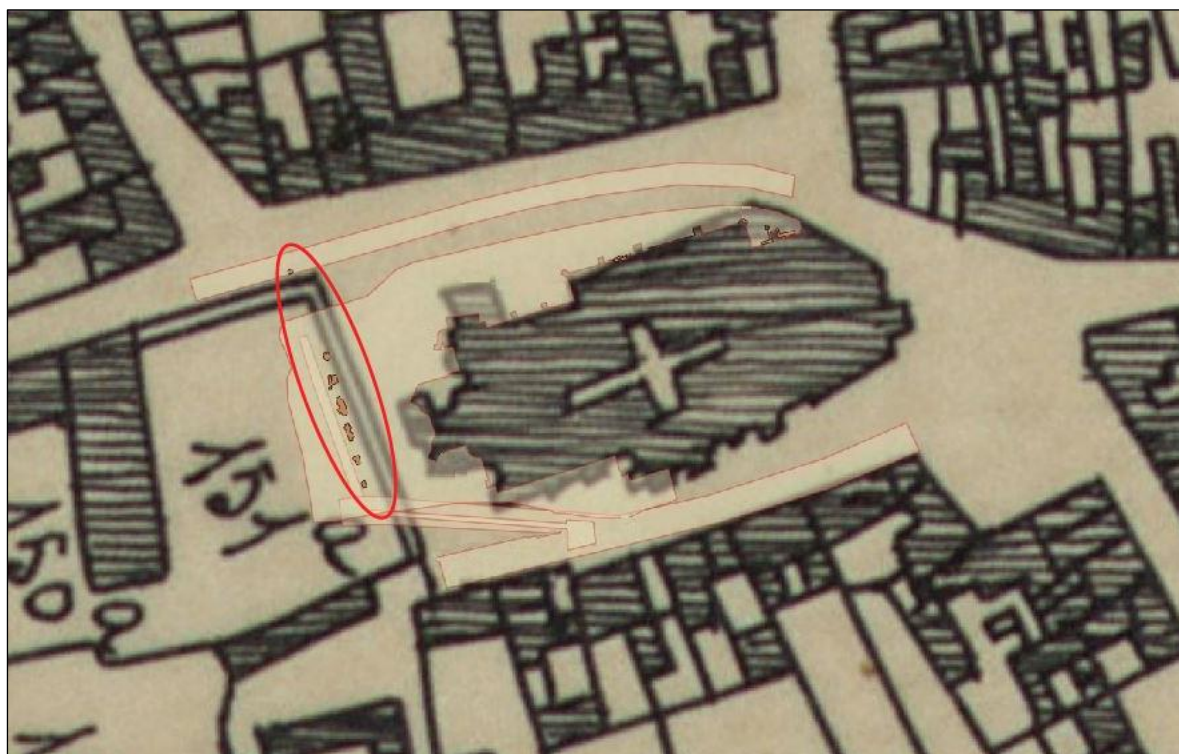

Figuur 240: Kaart uit de late 17de eeuw (vermoedelijk 1681-1689), met situering van de Sint-Medarduskerk en de zone (C) voorbehouden voor ongedoopte kinderen (verkregen via André De Cooman en Stéphane Debonne van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik).

7.4 Na de opgave van het kerkhof – 19de eeuw

Nadat de opgave van het kerkhof en de kerkhofmuur werd de ruimte die was vrijgekomen rond de kerk voor een groot deel opgenomen in het stratenplan, waardoor een soort van plein ontstond rondom de kerk. Het meest westelijke gedeelte van de begraafplaats werd echter omgevormd tot voortuin van het heringerichte Hospice des Vieillards. Deze zone bleef een open ruimte maar werd wel afgeschermd van het kerkplein en de Sint-Medardusstraat met een muur, zoals duidelijk te zien is op oude kaarten en foto's. Het gaat om een lage muur met hekwerk. In 1969 werd het Hospice des Vieillards afgebroken om plaats te maken voor een nieuwbouw. Vermoedelijk verdween toen ook de muur.

Deze tuinmuur doorkruist het plangebied van noord naar zuid. Hoogstwaarschijnlijk zijn de muurresten aangetroffen ten westen van de kerk hieraan te verbinden (S154). Er konden daarbij zes blokken geregistreerd worden op regelmatige afstand van elkaar (ca. 3m), met daarbij twee baksteenformaten, 20x8x5cm en 24x13x6cm. De mortel tussen de bakstenen betreft een zachte, erg zandige, gele kalkmortel, met bovenop de muur ook een harde witte kalkmortel. Ook de bakstenen structuur die werd aangetroffen in de noordelijke rioleringsseuf behoort vermoedelijk tot deze structuur. Op onderstaande afbeelding worden de muurresten geprojecteerd op de Popp-kaart uit 1842-1879 (Figuur 241). Hoewel ze niet helemaal samenvallen met de afgebeelde tuinmuur, kan er wellicht toch vanuit gegaan worden dat ze ermee verband houden. Er is immers vaak een bepaalde afwijking bij het georefereren van dergelijke historische kaarten.

Figuur 241: Muur 154 geprojecteerd op de Popp-kaart uit 1842-1879 (© geopunt.be).

7.5 Beantwoording onderzoeksvragen

- ***Werden er elementen van begrenzing, afbakening of interne zonering aangetroffen?***

Bij het uitgraven van de rioleringsleuf ten zuiden van de kerk kon over een groot deel van het tracé de kerkhofmuur gevolgd worden. Vermoedelijk behoort ook een stuk muur dat aangetroffen werd ten noordoosten van de kerk tot de kerkhofmuur. Het verdere verloop ervan bevindt zich waarschijnlijk onder de huidige Sint-Medardusstraat. Een bakstenen vloerniveau ten oosten van het stuk muur is mogelijk onderdeel van een (graf)kapel, ingebouwd in de muur, zoals ook te zien is ten oosten van de kerk op de Sanderuskaart.

Elementen van individuele grafafbakening werden verder niet aangetroffen, behalve eventueel onmiddellijk ten noordwesten van het kerk. Daar werd het restant van een bakstenen muur aangetroffen die een hoek maakt en waarbinnen een pakket kalk werd aangetroffen. Kalk werd soms in graven geplaatst om het overdragen van dodelijke ziektes te voorkomen of om de geur van ontbindende lichamen tegen te gaan.

Er zijn aanwijzingen voor de aanwezigheid van paden binnen de kerkhofmuren, zoals bijvoorbeeld een pad in de richting van het westportaal. Deze paden zijn echter uitgebroken, waardoor enkel de basis nog zichtbaar is en soms enkele bakstenen in verband.

De westzijde van de kerk bleek voorbehouden voor baby- en kindergraven. Deze zone werd op een kaart uit de (late) 17de eeuw ook aangeduid als een stuk ongewijde grond, voorbehouden voor ongedoopte kinderen.

Ten westen van de kerk werd de 19de-eeuwse tuinmuur van het toenmalige Hospice des Vieillards teruggevonden. Deze doorsneed het projectgebied van noord naar zuid en vormde na de opgave van het kerkhof en de kerkhofmuur de afscheiding tussen het Hospice, het kerkplein en de Sint-Medardusstraat.

- ***In welke mate is de begraafplaats verstoord en/of geruimd?***

Er is een hoge verstoringsgraad. Zo werden bijvoorbeeld in het oostelijke deel van werkput 1 enkel begravingen langs de kerkmuur aangetroffen. De graven dichterbij de straat waren wellicht reeds geruimd of verstoord door de aanleg van de straat en nutsleidingen, wat ook tot uiting komt in de zompige, gewoelde textuur van de bodem aan de straatzijde. Verspreid over de werkputten waren ook relatief recente (19de-begin 20ste eeuw) drainagesystemen, nutsleidingen, een waterreservoir en een bezinkput aanwezig. In elke zone van het kerkhof werden verstoorde graven aangetroffen. De aanwezigheid van veel los bot en anatomisch niet meer volledige skeletten wijst erop dat de bovenliggende lagen reeds deels geruimd/verstoord zijn geweest bij de aanleg van het plein.

- ***In welke periode was het kerkhof in gebruik? Komen de resultaten van het archeologisch onderzoek op dit punt overeen met de historische gegevens?***

Het projectgebied situeert zich onmiddellijk ten noorden, ten westen en ten zuiden van de Sint-Medarduskerk in Wervik. De oorsprong van deze kerk zou teruggaan tot het begin van de 13de eeuw. Enkel de bovenste laag van het plein werd afgegraven. Daarbij werden de graven in één of twee verschillende vlakken geregistreerd, tot een maximale diepte van 65cm onder het pleinniveau. Diepere begravingen zouden niet worden verstoord en zijn *in situ* bewaard gebleven. De aangetroffen graven zijn dan ook te plaatsen in de laatste fase(s) van het kerkhof, dat vermoedelijk verlaten/geruimd werd ergens in de late 18de eeuw of begin van de 19de eeuw. De ¹⁴C-analyses die werden uitgevoerd op een aantal van de skeletten geven steeds een ruime datering ná 1650.

Een opmerkelijk vondst werd gedaan tijdens de begeleiding van de rioleringswerken. Tijdens deze werken kon dieper worden afgegraven dan in de werkputten. In de sleuf ten westen van de kerk werden zo twee graven aangetroffen die zich aftekenden in de moederbodem. Door middel van ¹⁴C-analyse konden ze beide gedateerd worden tussen 1010 en 1160 AD, dus in de periode vóór de bouw van de 13de-eeuwse kerk.

Een succesvolle lakennijverheid zorgde ervoor dat Wervik in de volle en de late middeleeuwen uitgroeide tot een stadje van interregionaal belang.⁷¹ De kern op de linkeroever lag rond de, nu verdwenen, Sint-Maartenskerk. Dit bedehuis - mogelijk teruggaand tot de 10de eeuw - ontstond waarschijnlijk als kapel van de heerlijkheid Oosthove met burcht gelegen aan de noordelijke Leieoever ter hoogte van de huidige Speiestraat. Deze belangrijke heerlijkheid strekte zich onder meer uit over het grootste gedeelte van de stad. Ook op de zuidelijke oever van de Leie, in de oksel van de Leie en de Burgstraat (huidige Wervicq-Sud), kwam een mottesite voor, waarrond zich enige bewoning concentreerde. Hier wordt de heerlijkheid Wervik gesitueerd. De Sint-Medarduskerk wordt gelinkt aan deze heerlijkheid. Over de oorsprong van de heerlijkheid Wervik is niet veel geweten, maar gelet op de betekenis van oost in Oosthove is het mogelijk de oudste vestiging.⁷² Aangezien de Sint-Medarduskerk gelinkt wordt aan de heerlijkheid Wervik kan dus de vraag worden gesteld of de kerk verder teruggaat dan gedacht, of dat ze eventueel werd verplaatst. Tot nu toe waren er immers geen concrete bewijzen gevonden voor de aanwezigheid van een kerk vóór de 13de eeuw op deze site. De twee volmiddeleeuwse graven die tijdens het huidige onderzoek werden aangetroffen lijken alvast te wijzen in de richting van de eerste hypothese. Vermoedelijk heeft de 13de-eeuwse kerk wel degelijk nog een voorganger gehad, misschien als kapel van de heerlijkheid.

⁷¹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/300532> (geraadpleegd op 23/10/2023)

⁷² <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/300532> (geraadpleegd op 23/10/2023)

- ***Kan er op basis van de resultaten een ruimtelijke en/of chronologische indeling van de begraafplaats worden gemaakt? Werden mannen anders begraven dan vrouwen, volwassenen anders dan kinderen? Zijn bepaalde verschillen te relateren aan chronologische factoren?***

De vaststellingen op het veld wijzen erop dat aan de noordzijde van de kerk vrouwen, mannen en kinderen door elkaar begraven werden. De westelijke zijde blijkt voorbehouden voor baby- en kindergraven, mogelijk ongedoopte kinderen. Aan de zuidzijde werden enkel volwassenen aangetroffen maar dat kan zeker ook liggen aan het beperkt aantal graven dat aangetroffen werd op dit niveau.

Er zijn geen verschillen merkbaar wat betreft de begrafenisrituelen bij mannen, vrouwen of kinderen. De skeletten liggen doorgaans op de rug met de armen op de buik of het bekken en de benen uitgestrekt. De graven hebben een west-oost oriëntatie of een lichte variatie daarop. Vaak was er een kist aanwezig, trapezoïde of rechthoekig van vorm. Soms kon inwikkeling in een lijkwade worden vastgesteld, onder andere door de aanwezigheid van koperen speldjes. Door het gebrek aan vondsten is het moeilijk de skeletten chronologisch te plaatsen.

- ***Wat is de begravingsdensiteit uitgedrukt in minimum aan individuen per oppervlakte? Zijn er variaties in densiteit binnen de begraafplaats en zo ja, wat is de mogelijke verklaring hiervoor?***

In totaal werden 104 volledige skeletten geborgen, er werden echter vele onvolledige skeletten aangetroffen die werden geregistreerd onder algemeen spoornummer 1000. Als er wordt uitgegaan van een totaal van 150 skeletten, aangetroffen op de totale oppervlakte van het onderzoeksgebied van 1771m², is het minimum aantal individuen per m² = 0,08/m².

In het noordoosten van de kerk werden enkel begravingen langs de kerkmuur aangetroffen. Waarschijnlijk zijn de graven dicht naar de straat reeds geruimd of verstoord door de aanleg van de straat en nutsleidingen. Verder werden enkel de volledige skeletten geregistreerd en zal in deze berekening dus geen rekening kunnen gehouden worden met skeletten minder dan 75% compleet in anatomisch verband. Naast de hoge verstoringsgraad moet ook opgemerkt worden dat er op sommige plaatsen slechts zeer beperkt moest afgegraven worden, waardoor niet overal het eerste begravingsniveau werd bereikt. Dat is bijvoorbeeld het geval ter hoogte van de toekomstige groenzone ten westen van de kerk.

- ***Bevinden de begravingen zich op verschillende niveaus?***

Ja. Er werden in werkput 1 twee verschillende begravingsniveaus aangetroffen tot de afgegraven diepte van 65cm onder het huidige maaiveld.

- ***Betreft het begravingen in volle grond, kisten, bekiste grafkuil, ...?***

Er werden begravingen in volle grond, in lijkwade, in kist en zowel in lijkwade als kist aangetroffen.

- ***Zijn er elementen die kunnen wijzen op een begravingsritueel (bijgiften, positie van het lichaam en ledematen, balseming ...)?***

Er werden zeer weinig bijgiften aangetroffen. In twee graven in werkput 1 werd een laatmiddeleeuwse milt aangetroffen. De kans is echter vrij groot dat deze munten intrusief in de grafcontexten zijn terecht gekomen. Beide graven bevonden zich immers slechts 30cm onder de verharding van het plein, een niveau waar enkel jongere begravingen voorkomen. Bij één individu, vermoedelijk een man, werden twee kleine bruine pareltjes aangetroffen ter hoogte van de rechterhand op het bekken. Bij nog een ander mannelijk individu werd een metalen knoop onder de rechterhand gevonden. In twee kindergraven was een bolletje in klei aanwezig, vermoedelijk een knikker.

De positie van het lichaam is over het algemeen uniform: op de rug met de armen op buik of heupen en de benen uitgestrekt. De graven hebben doorgaans een west-oost oriëntatie of een lichte variatie daarop.

- ***Zijn er binnen de populatie groepen aan te wijzen die als verwantschapsgroepen geïnterpreteerd kunnen worden (vb. grafkelders, grafkuilen met meerdere individuen, ...)***

Er werden geen structuren aangetroffen die wijzen op afgebakende familiegraven. Skelet 7 lag recht onder skelet 6 waardoor eerst gedacht werd aan een graf voor man en vrouw. Het blijkt echter om twee mannen te gaan. Waarschijnlijk zijn de graven door plaatsgebrek op het kerkhof zo dicht op elkaar geplaatst. Skelet 281 en 282 betreffen mogelijk moeder en kind, aangezien ze vlak naast elkaar zijn begraven met allebei een ietwat afwijkende oriëntatie t.o.v. de omliggende graven.

- ***Wat is het fysieke aspect van de eventuele funeraire structuren (kistvorm en -assemblage, grafkuil, grafkelders, grafstenen, knekelput ...)?***

Volledige kisten worden zeer weinig aangetroffen bij archeologisch onderzoek, het hout is meestal helemaal vergaan. Toch kan uit de aanwezigheid van een kistaflijning en/of

metalen nagels rond het lichaam van de dode afgeleid worden dat de dode begraven was in een kist. Wanneer er een kistaflijning zichtbaar was, bleek deze vooral trapezoïde van vorm, en soms eerder rechthoekig. De grafkuil sloot, wanneer zichtbaar, nauw aan op de kist. Van een aantal kistaflijningen werd een staal genomen. Vijf daarvan werden opgestuurd voor een waardering, dit met het oog op terminatie van de houtsoort. In vier gevallen zijn er echter geen herkenbare houtresten aangetroffen. Slechts één staal bevatte gedegradeerde houtresten. Het gaat hier om grove den (*Pinus sylvestris* L.).⁷³ Het gebruik van naaldhout voor kist, zoals grove den, fijne spar en zilverspar was wijd verspreid. Slechts een klein deel van de kisten werd vervaardigd uit loofhout, omwille van de hogere kostprijs.

Opmerkelijk is de aanwezigheid van een graf (skelet 20) vlak boven de bakstenen vloer S19. De kist volgde dezelfde noordwest-zuidoost oriëntatie als de vloer, wat licht afwijkt van de overige graven. Het is niet helemaal duidelijk of het graf en de bakstenen structuur aan elkaar gelinkt zijn. Een mogelijkheid is dat het hier gaat om een (graf)kapel, eventueel ingewerkt in de kerkhofmuur, zoals ook te zien op de kaart van Sanderus (1640).

Structuur S253, aangetroffen ter hoogte van de noordwesthoek van de kerk, is mogelijk het restant van een grafkeldertje. De muur was opgebouwd uit grote bakstenen en maakte een hoek naar het westen. Op ca.40-50cm diepte werd een pakket kalk aangetroffen. Kalk werd soms in graven geplaatst om het overdragen van dodelijke ziektes te voorkomen. Daarnaast werd kalk soms ook gebruikt om de geur van ontbindende lichamen in een open graf tegen te gaan, of om een lichaam beter te bewaren.

Grafstenen of aanduidingsplaatjes werden niet aangetroffen. Ook knekelputten waren niet aanwezig.

- ***Werden indicaties voor grafmonumenten aangetroffen?***

Er werden geen indicaties voor grafmonumenten aangetroffen.

- ***Zijn er aanwijzingen voor een begraving met kledij of in een lijkwade?***

Bij heel wat overledenen werden ter hoogte van het lichaam koperen speldjes aangetroffen, wat wijst op het gebruik van een lijkwade. Bij één graf waren er effectief nog fragmenten van de lijkwade zelf bewaard. Het textiel was versierd met metaaldraad. Gezien de oost-west oriëntatie van het graf betreft het vermoedelijk het graf van een pastoor.

⁷³ Zie bijlage 6: Houtsoortbepaling (Van Daalen Dendrochronologie).

Bij één mannelijk individu werd er een metalen knoop onder de rechterhand gevonden. Deze kan afkomstig zijn van een kledingstuk.

- ***In geval van knekelputten: wat is het minimum aantal vertegenwoordigde individuen per context? Zijn alle elementen van het skelet vertegenwoordigd of zijn er aanwijzingen voor selectieve inzameling/herbegraving?***

Er zijn geen knekelputten aangetroffen.

- ***Welke post-depositionele processen kunnen waargenomen worden?***

Af en toe kon worden gezien dat de botten uit positie zijn geraakt bij de decompositie van het lichaam. Vooral bij de babygraven zijn de kleine, lichte botten uit positie beland doordat ze zijn gaan drijven op de lichaamsvochten.

- ***Hoe is de bewaringstoestand (preservatie) en de volledigheid van de skeletten en aanverwante sporen?***

Er is een hoge verstoringsgraad van de bodem. De aanwezigheid van veel los bot en anatomisch niet meer volledige skeletten wijst erop dat de bovenliggende lagen reeds deels geruimd/verstoord zijn geweest bij de aanleg van het plein. Enkel de skeletten die nog voor 75% in anatomisch verband bewaard waren werden geregistreerd. Minder complete skeletten moesten worden beschouwd als 'los bot'.

De bewaringstoestand van de geregistreerde skeletten is meestal gemiddeld, in sommige gevallen eerder matig. De fragmentatiegraad verschilde sterk binnen dit onderzoek. De soms wat sterkere fragmentatie heeft vermoedelijk te maken met de ondiepe ligging van de individuen. Alleen de bovenste laag van het grafveld is opgegraven, waarbij de individuen verspreid over maximaal twee vlakken zijn geregistreerd. De menselijke resten zijn vrijwel direct onder de bestrating aangetroffen. De fragmentatie van het botmateriaal zal voor een groot deel het gevolg zijn van de aanleg van de toenmalige bestrating en de eventuele belasting van het oppervlak door zwaar materieel.

- ***Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de basisanalyse van de skeletten? Leeftijd, lengte, geslachtsverdeling, enz. ...***

De verhouding man-vrouw-kind geeft een beeld dat goed past bij een begraafplaats van een burgerlijke populatie. Er zijn vrijwel evenveel mannen als vrouwen als kinderen aangetroffen.

De gemiddelde sterfteleeftijd is vergelijkbaar met dat van andere Vlaamse steden. In Wervik is de gemiddelde sterfteleeftijd van de mannen 38,3 jaar en van de vrouwen 36,8.

In Gent liggen de sterfteleeftijden iets hoger, daar is de gemiddelde sterfteleeftijd voor de mannen 43,4 jaar en bij de vrouwen 37,9. Het Sint-Romboutskerkhof te Mechelen en in Ieper de Meersen zijn de gemiddelde sterfteleeftijden vrijwel gelijk aan die van Wervik. De meeste vrouwen zijn tussen de 20 en 30 jaar overleden, terwijl de sterfte onder de mannen wat meer verdeeld is tussen de 30 en 50 jaar. Vermoedelijk heeft deze piek in de sterftecurve onder de jonge vrouwen te maken met de risico's rondom de zwangerschap en bevalling.

De spreiding van de sterfteleeftijd van de onvolwassenen verloopt in Wervik vrij evenredig. Elke leeftijdscategorie is ongeveer even veel vertegenwoordigd. Binnen de meeste onderzoeken lijkt er een ondervertegenwoordiging te zijn van zuigelingen, zoals ook in Wervik het geval is. Dit kan hier worden verklaard door de fragiele en broze aard van de beenderen van deze kleine kindjes.

Van 25 volwassen individuen kon het dijbeen worden opgemeten voor een lichaamslengteberekening. De totale gemiddelde lichaamslengte van de mannen komt hierbij op 168,7cm (met een minimum van 158,8cm en een maximum van 179,6cm) en de gemiddelde lichaamslengte van de vrouwen komt op 159,5cm (met een minimum van 153,0cm en een maximum van 167,5cm). De lichaamslengte van de mannen is daarmee iets lager in Wervik als die binnen de andere onderzoeken in Vlaanderen (ca. 1,5 cm onder het gemiddelde), maar dit is geen enorm verschil en kan genetisch zijn. De gemiddelde lichaamslengte van de vrouwen is daarentegen zo goed als gelijk ten opzichte van andere grafvelden.

- ***Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de analyse van de geselecteerde individuen?***

Van de 104 opgegraven individuen uit het grafveld rondom de Sint-Medarduskerk te Wervik zijn 60 individuen geselecteerd voor verder onderzoek. De hoeveelheid mannen, vrouwen en kinderen is ongeveer gelijk en geeft aan dat het kerkhof was bestemd voor de lokale bevolking. De onderzoeksresultaten werden vergeleken met die van enkele grote steden in Vlaanderen. Ten opzichte van deze onderzoeken laat de populatie van Wervik een gemiddeld beeld zien. Enkel het voorkomen van gewrichtsslijtage is binnen de begraafplaats van Wervik een stuk hoger als deze bij de vergeleken steden. Dit heeft vermoedelijk te maken met de omvang van de stad. Wanneer het percentage degeneratie in de perifere gewrichten wordt vergeleken met een ruraal grafveld is het percentage wel gemiddeld. Dit geeft aan dat de inwoners van Wervik vermoedelijk voor een deel zware arbeid op het land zullen hebben uitgevoerd. Enkele individuen vertoonden aandoeningen die in verband kunnen worden gebracht met een hogere sociale klasse (jicht en DISH), wat aangeeft dat ten minste een deel van de hogere sociale klasse van Wervik hier op de begraafplaats ter aarde zal zijn gesteld. Echter de meeste individuen van de hogere sociale klasse zullen binnen de kerk zijn begraven en niet daarbuiten. Het onderzoek naar

de 60 individuen afkomstig van de begraafplaats rondom de Sint-Medarduskerk geeft een representatief beeld voor de inwoners van een kleine(re) stad in Vlaanderen in de nieuwe tijd.

- ***Paleopathologieën, traumata, voedingspatroon, enz. ...***

Het voorkomen van traumata, infecties en deficiëntieziekten is ook normaal ten opzichte van andere grafvelden. Een opvallend verschil van Wervik ten opzichte van andere grafvelden is het voorkomen van degeneratie in het lichaam. Degeneratie van de tussenwervelschijven (DDD) en artrose in de perifere gewrichten (POA) komen naar verhouding in Wervik veel vaker voor. Dit heeft vermoedelijk te maken met de omvang van de steden. Wervik was een relatief kleine stad ten opzichte van de steden waar het grafveld mee is vergeleken. Er zal daarom vermoedelijk binnen Wervik meer fysieke arbeid zijn uitgevoerd op onder andere de akkers ten opzichte van de grote(re) steden. Wanneer het percentage POA wordt vergeleken met een onderzoek uit een nabijgelegen dorp, komt dit meer overeen. Jicht en DISH zijn in beperkte mate aangetroffen, maar wel aanwezig. Deze aandoeningen worden beschouwd als welvaartszieken en geven aan dat ten minste een deel van de hogere sociale klasse hier op het kerkhof zijn begraven. De gezondheidstoestand van het gebit was binnen de onderzochte populatie niet heel goed, maar niet opvallend slecht ten opzichte van andere onderzoeken. Er waren veel gebitselementen voor de dood verloren en er waren veel cariës aanwezig. Eén individu vertoonde maar liefst veertien cariës en bij ongeveer één-vijfde deel van de mannen zijn pijprokersgaten aangetroffen.

- ***Wat is het wetenschappelijk potentieel voor verder onderzoek op deze skeletpopulatie (ook de niet-geselecteerde individuen)?***

Aangezien er tijdens het veldwerk al strikte selectievoorwaarden waren (er moest ten minste een bekken of schedel aanwezig zijn en het individu moest voor ten minste driekwart compleet zijn), zijn alle opgegraven individuen goed voor verder onderzoek. Doorgaans geldt de regel dat 100 individuen per periode van 200 jaar als representatief kunnen worden beschouwd voor een populatie. De selectie van 60 individuen leek op zich een representatief genoeg beeld te scheppen, maar de overige 44 individuen die niet zijn onderzocht zouden een goede aanvulling kunnen verschaffen. Het onderzoekspotentieel is dus vrij hoog.⁷⁴

De bewaring van de skeletten was vrij goed. Echter, parasietenonderzoek zou wellicht weinig zinvol zijn. Zeker omdat bijna alleen de hoogste vlakken werden aangesneden waarbij veel vermenging van grond kan hebben plaatsgevonden (dit was ook zichtbaar in de vele verstoorde skeletten die niet zijn opgegraven), wat de kwaliteit en

⁷⁴ Schriftelijke informatie April Pijpelinck.

bewaringstoestand niet ten goede komt. Verder zijn er geen directe redenen voor DNA-onderzoek of isotopenonderzoek: er zijn geen indicatoren voor mensen die van ver afkomstig waren en hier zijn begraven, of aanwijzingen voor familiale banden. Onderzoek naar voeding of de geslachtsbepaling voor kinderen kunnen leuke aanvullende data opleveren, maar voor dit grafveld zou dit onderzoek buitensporig zijn.⁷⁵

- ***Werden er sporen van oudere kerkfasen aangetroffen?***

In de funderingen van de kerk was een overgang te zien van baksteen in het noordoosten naar natuursteen in het noordwesten. Mogelijk heeft dit te maken met een herstelfase van de kerk. Er werden steen- en mortelstalen ingezameld om de fasering eventueel grondiger te onderzoeken. Er werden geen restanten aangetroffen van de oudere, veel kleinere, 13de-eeuwse kerk. Op basis van een hypothetisch grondplan werd geopperd dat er een kleine kans bestond dat er een funderingsmuur van deze oude kerk binnen het onderzoeksgebied zou aangetroffen worden, maar dit bleek niet het geval.

- ***Hoe kaderen de resultaten van dit onderzoek binnen onze kennis van de site op basis van het historisch onderzoek?***

Het projectgebied situeert zich onmiddellijk ten noorden, ten westen en ten zuiden van de Sint-Medarduskerk in Wervik. De oorsprong van deze kerk zou teruggaan tot het begin van de 13de eeuw.⁷⁶ Volgens verschillende historische kaarten moet er tot het einde van de 18de eeuw of het begin van de 19de eeuw een ommuurd kerkhof rond de kerk hebben gelegen. Het archeologisch vooronderzoek, uitgevoerd door Ruben Willaert, maakte reeds duidelijk dat het onderzoeksgebied volledig binnen de grenzen van het kerkhof valt en dat er dus over het volledige oppervlakte van het projectgebied graven konden verwacht worden.⁷⁷ Dat werd ook enigszins bevestigd tijdens de opgraving. Ondanks de hoge verstoringsgraad van de bodem werden verspreid over de werkputten de menselijke resten van 104 individuen geregistreerd. Het betreft enkel de individuen die voor meer dan 75% compleet waren. De minder complete skeletten moesten – overeenkomstig met de bepalingen in de Bijzondere Voorwaarden – beschouwd worden als 'los bot'. Zo zijn in totaal 57 contexten in het veld geregistreerd als 'los bot'. Enkel de bovenste laag van het plein werd afgegraven, tot een maximale diepte van 65cm onder het pleinniveau. De aangetroffen graven behoren dan ook tot de jongste begravingsfase(s) en dateren uit de nieuwe tijd.

De exacte ligging van de kerkhofmuur kon niet bepaald worden aan de hand van de historische kaarten, maar de inschatting was dat hij mogelijk volledig buiten het

⁷⁵ Schriftelijke informatie April Pijpelinck.

⁷⁶ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/32913> (geraadpleegd 20/10/2023)

⁷⁷ VERGEDEM & DE GRUYSE 2017.

plangebied zou vallen, ofwel plaatselijk er net binnen. Een beetje tegen de verwachting in werd ten noordoosten van de kerk toch een vermoedelijk restant van de voormalige kerkhofmuur aangesneden. Ook ten zuiden van de kerk kon de kerkhofmuur gevolgd worden, bij het uitgraven van de rioleringsseuf. De 19de-eeuwse tuinmuur van het Hospice des Vieillards, die het westelijke deel van het onderzoeksgebied van noord naar zuid doorkruist, werd eveneens aangetroffen.

De oudste vondst gaat terug tot de Romeinse periode, wat niet verwonderlijk is gezien de ligging van het terrein aan de rand van de Romeinse *vicus*. Sporen uit deze periode werden evenwel niet aangetroffen. Dat heeft alles te maken met de beperkte uitgravingsdiepte van de werkputten. Enkel voor de rioleringsseuven werd dieper gegraven. In de westelijke seuf werd tijdens de begeleiding hiervan gestoten op twee graven die gedateerd konden worden in de volle middeleeuwen. Dit is opmerkelijk aangezien algemeen wordt aangenomen dat de Sint-Medarduskerk – en dus ook het kerkhof – opgericht werd in de late middeleeuwen. Dit sterkt het vermoeden dat dat de 13de-eeuwse kerk nog een voorloper heeft gehad, eventueel als kapel van de heerlijkheid Wervik.

8 AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Wat betreft het wetenschappelijk potentieel voor verder onderzoek op de opgegraven skeletpopulatie, kan aangegeven worden dat een onderzoek van de 44 individuen die nog niet uitgebreid werden onderzocht door een fysisch antropoloog tot de mogelijkheid behoort en een goede aanvulling kunnen verschaffen. Parasietenonderzoek is dan weer weinig zinvol, gezien de hoge verstoringsgraad van de opgegraven vlakken. Ook voor DNA-onderzoek of isotopenonderzoek zijn er geen directe redenen. Er zijn geen indicatoren voor mensen die van ver afkomstig waren en hier zijn begraven, of aanwijzingen voor familiale banden. Onderzoek naar voeding of de geslachtsbepaling voor kinderen kunnen leuke aanvullende data opleveren, maar voor dit grafveld zou dit buitensporig onderzoek zijn.

Aangezien enkel de bovenste laag van het plein werd afgegraven, tot een maximale diepte van 65cm, werden enkel graven aangesneden die behoren tot de jongste begravingsfase(s). De dieper liggende graven bleven *in situ* bewaard en kunnen dus bij eventueel later onderzoek binnen het projectgebied nog steeds zeer veel informatie verschaffen.

Een zeer interessant gegeven daarbij is de vondst van twee volmiddeleeuwse graven in de rioleringsleuf ten westen van de kerk, vooral aangezien algemeen wordt aangenomen dat de Sint-Medarduskerk – en dus ook het kerkhof – opgericht werd in de late middeleeuwen. Er werd in het verleden evenwel reeds het vermoeden uitgesproken dat de Sint-Medarduskerk verder zou kunnen teruggaan dan gedacht. Deze wordt immers gelinkt aan de heerlijkheid Wervik, die mogelijk ouder is dan de heerlijkheid Oosthove (vooral gezien de betekenis van oost in Oosthove). Tot nu toe waren er echter geen concrete bewijzen gevonden voor de aanwezigheid van een kerk vóór de 13de eeuw. De aangetroffen begravingen uit de volle middeleeuwen brengen hier verandering in. Deze sterken het vermoeden dat de 13de-eeuwse kerk op deze plaats wel degelijk een voorganger heeft gehad, mogelijk als kapel van de heerlijkheid. Toekomstig onderzoek kan hier nog meer duidelijkheid rond brengen.

Enkele recente archeologische onderzoeken lijken aan te geven dat grens van de Romeinse *vicus* mogelijk zuidelijker ligt dan oorspronkelijk gedacht. Zo zou het onderzoeksgebied nog binnen de grenzen van de *vicus* kunnen liggen. Een preciezere afbakening van de Romeinse *vicus* was op basis van dit onderzoek echter niet mogelijk. Ten noorden van de kerk werd in het kerkhofpakket wel een Romeinse munt gevonden, maar sporen ontbraken. Dat heeft uiteraard alles te maken met de beperkte uitgravingsdiepte van de werkputten. Ook hier kan toekomstig onderzoek nog veel informatie verschaffen.

9 SYNTHESE

In het kader van de heraanleg van de kerkomgeving van de Sint-Medarduskerk in Wervik (provincie West-Vlaanderen) voerde een team van Monument Vandekerckhove nv van 6 februari tot 16 maart 2018 en van 12 november tot 23 november 2018 een archeologische opgraving uit op het terrein. Opdrachtgever voor het onderzoek was de stad Wervik.

Het projectgebied situeert zich onmiddellijk ten noorden, ten westen en ten zuiden van de Sint-Medarduskerk. De oorsprong van de kerk zou teruggaan tot het begin van de 13de eeuw. Volgens verschillende historische kaarten moet er tot eind 18de eeuw / begin 19de eeuw een ommuurd kerkhof rond de kerk hebben gelegen. Dit werd bevestigd tijdens het archeologisch onderzoek. Ondanks de vrij hoge verstoringsgraad van de bodem werden verspreid over het onderzoeksgebied de menselijke resten van 104 individuen geregistreerd (>75% compleet, de rest diende te worden geregistreerd als 'los bot'). Aangezien enkel de bovenste laag van het plein werd afgegraven behoren de graven enkel tot de jongste begravingfase(s), te dateren in de nieuwe tijd. De hoeveelheid mannen, vrouwen en kinderen is ongeveer gelijk en geeft aan dat het kerkhof was bestemd voor de lokale bevolking. De gemiddelde sterfteleeftijd is vergelijkbaar met dat van andere Vlaamse steden, 38,3 jaar bij mannen en 36,8 jaar bij vrouwen. Het voorkomen van traumata, infecties en deficiëntieziekten is ook normaal ten opzichte van andere grafvelden. Een opvallend verschil tussen de begraafplaats in Wervik en andere grafvelden is het veelvuldig voorkomen van degeneratie in het lichaam. Dit geeft aan dat de inwoners van Wervik hun lichaam zwaarder belast hebben in vergelijking met de inwoners van steden zoals Gent, Mechelen en Ieper. Een reden kan zijn dat ze meer fysieke arbeid uitvoerden op de akkers rond de stad ten opzichte van de grote(re) steden. De zone ten westen van de kerk bleek voorbehouden voor baby- en kindergraven.

Ten zuiden van de kerk kon bij het uitgraven van de rioleringsleuf een heel stuk van de kerkhofmuur gevolgd worden. Deze bakstenen muur was circa 52cm dik en was slechts matig bewaard tot een diepte van 40 à 100cm. Ook ten noordoosten van de kerk werd vermoedelijk een stukje van de voormalige kerkhofmuur aangesneden, hier bewaard tot een diepte van 50cm. Daarnaast werd ook een mogelijk restant van een (graf) kapel aangetroffen, verwerkt in de kerkhofmuur zoals te zien is op de kaart van Sanderus, alsook mogelijk een restant van een grafkeldertje. De 19de-eeuwse tuinmuur van het Hospice des Vieillards, daterend van na de opgave van het kerkhof, kon eveneens geregistreerd worden.

De oudste vondst gaat terug tot de Romeinse periode, wat niet verwonderlijk is gezien de ligging van het terrein aan de rand van de Romeinse *vicus*. De interessantste vondst werd evenwel gedaan tijdens de begeleiding van de westelijke rioleringsleuf. Hier kwamen twee graven aan het licht die gedateerd konden worden in de volle middeleeuwen. Dit is opmerkelijk aangezien algemeen wordt aangenomen dat de Sint-Medarduskerk – en dus ook het kerkhof – opgericht werd in de late middeleeuwen. Dit sterkt het vermoeden dat dat de 13de-eeuwse kerk nog een voorloper heeft gehad, eventueel als kapel van de heerlijkheid Wervik.

10 LITERATUUR

• Uitgegeven bronnen

- BRADT T. 2009, *Archeologische opgraving Wervik site "Pardoen", Basisrapport*, Monument Vandekerckhove nv, Ingelmunster.
- BRADT T. 2017, *Archeologische opgraving Lede Markt (prov. Oost-Vlaanderen), Evaluatierapport*, Monument Vandekerckhove nv, Ingelmunster.
- DE COCK L. 2006, *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa*, Leuven.
- DE COOMAN A. & DEBONNE S. 2009, *De opgraving aan het "Pardoen"*, in: Jaarboek STOC 2009.
- DEFRANCQ R. 1961, *Bijdragen tot de geschiedenis van Wervik, deel 2*, p. 63.
- DEPUYDT S. 2013, *Archeologisch Rapport*, in: Robberechts B. (ed.), *In de schaduw van de toren: resultaten van het archeologisch onderzoek van het Sint-Romboutskerkhof te Mechelen (basisrapportage)*, Mechelen: Dienst Archeologie, pp. 9-118.
- HUBERT P. 1963, *Bodemkaart Van België. Verklarende Tekst Bij Het Kaartblad Wervik 96W*, Brussel.
- LAUVRIJS B. 2007, *Een wereld vol bijgeloof. Van abracadabra tot de zwarte kat*, Antwerpen.
- MATTHIJS J. 2002, *Toelichting bij de Quartairgeologische Kaart. Kaartblad 27-28-36 Proven - Ieper - Ploegsteert*, Leuven.
- MERTENS J. 2020, *Sterven in stijl Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*, Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 156, Brussel.
- VANHOUDT H. 2020, *Atlas der munten van België. Van de Kelten tot heden*, Heverlee.
- VERDEGEM S. & DE GRUYSE J. 2017, *Prospectie met ingreep in de bodem, Sint-Medarduskerk Wervik*, Rapporten Ruben Willaert, (Sint-Michiels) Brugge.

- **Internetbronnen**

- <https://www.geopunt.be/>
- <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/32913>
- <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/300532>
- <https://inventaris.onroenderfgoed.be/themas/14166>
- <https://sanderusmaps.com/>

11 BIJLAGEN

- Bijlage 1: Overzichtsplan
- Bijlage 2a: Detailplan 1
- Bijlage 2b: Detailplan 2
- Bijlage 2c: Detailplan 3
- Bijlage 2d: Detailplan 4
- Bijlage 2e: Detailplan 5
- Bijlage 2f: Detailplan 6
- Bijlage 2g: Detailplan 7
- Bijlage 2h: Detailplan 8
- Bijlage 2i: Detailplan 9
- Bijlage 2j: Detailplan 10
- Bijlage 3: Rapport fysisch antropologisch onderzoek (A. Pijpelinck)
- Bijlage 4a: ¹⁴C-dateringen (KIK)
- Bijlage 4b: ¹⁴C-dateringen (KIK)
- Bijlage 5a: Conservatiefiche – vondstnummer 17 (A. Cools)
- Bijlage 5b: Conservatiefiche – vondstnummer 26 (A. Cools)
- Bijlage 5c: Conservatiefiche – vondstnummer 30 (A. Cools)
- Bijlage 5d: Conservatiefiche – vondstnummer 165 (A. Cools)
- Bijlage 5e: Conservatiefiche – vondstnummer 399 (A. Cools)
- Bijlage 5f: Conservatiefiche – vondstnummer 438 (A. Cools)
- Bijlage 5g: Conservatiefiche – vondstnummer 440 (A. Cools)
- Bijlage 6: Determinatie houtsoort (Van Daalen Dendrochronologie)